

გაუწევია იქ ადრეული საუკუნეებიდან მდგარი ორი ბრწყინვალე სტელისათვის და ისინი ხელუხლებლად დაუტოვებია. ერთი მაიგანიიან დარჩა ბაზა, მეორეს ღერო ჯერ კიდევ ამაყად დგას.

კელქის დასავლეთის სწორკუთხა მკლავისათვის XI საუკუნის ბოლოს სამი მხრიდან გაღვრვა მოუშენებიათ. ესეც დაზიანებულია, მაგრამ კარგი ოსტატის ხელი ხანს. განსაკუთრებით მორთულობაში.

ნიკორწმინდა. რაჭის მთებში, ნაქერალის უღელტეხილის მიდამოებში, სოფ. ნიკორწმინდის ერთ-ერთ შემაღლებაზე დგას ესოდენ სახელგანთქმული ტაძარი. დასავლეთის შესასვლელის თავზე მდებარე წარწერის მიხედვით, იგი აგებულია 1010-1014 წლებში, სრულად საქართველოს მეფის, ბაგრატ III-ის მიერ. ტაძარმა თითქმის თავდაპირველი სახით მოაღწია 1991 წლის მიწისძვრამდე. სამწუხაროდ, ამ სტიქიის დროს მისი კოროუსი შეირყა, ხოლო გუმბათი ძალზე დაირღვა. კარნიზის მიმდებარე ნაწილი კი აღარ არსებობს (მიმდინარეობს რესტავრაცია).

ტაძარი, კუმურდოს მსგავსად, ხუთაფსიდიანია. მეექვსე სწორკუთხა მკლავით (სურ. 186, 187, 189). მართალია, ტაძით კუმურდო და იგი ერთიანია, მაგრამ გადაწყვეტილი დიდად განსხვავდებიან. ეს იმის შედეგია, რომ პირველი თუ ახალი სტილის ნაწილის სვეტბურსე დგას, მეორე მის მწვერვალზე. კუმურდო არქიტექტურით, ზეაწეული პროპორციებით, დახვეწილი ფორმებით, სუფთა წყობით, გვაოცებს. ნიკორწმინდაში, პროპორციები სრულად საწინააღმდეგოა: აქ შენობა დაბალი და მოწასთან შეხრდი-ღია, ხოლო ფასადებზე ექვლაფერი „აქონრილი“ და მაქსიმალურად დეკორატიული. მოკლდი, ექვლაფერი ცხოველხატულობას ემორჩილება.

ნიკორწმინდის შიდა სიერცე უფრო შეკრულია, ვიდრე კუმურდოში. მას ავტორი აღწევს გუმბათქვეშ ნაწილის გაფართოებით და აფსიდების დამოკლებით. ბუძიანი დრმა აფსიდი მხოლოდ საკუთხეველშია. გვერდებზე მდებარე ორი-ორი აფსიდი ნაღისებური ფორმისაა. ახალი სტილის შესაბამისად, გვერდითი დეკორატიული აფსიდები, კუმურდოსთან შედარებით, უფრო „ათამაშებულია“. თუ იქ აფსიდები პრადლელორად იყო განლაგებული, აქ მათი დერძები ცერად არის მიმართული და იაფს თერის შენობის ცენტრში. მათგან განსხვავებით, დასავლეთის მხარე, მეექვსე მონაკვეთია, სწორკუთხაა და მოკლე. საკუთხეველის გვერდით მონაკვეთებში საღიაკენე და სამკვეთლია. დაახლოებით ასეთივე სამლოცველოებია დასავლეთის მკლავის გვერდებზე. რაც ორიგინალურია, მას ანალოგი არ გააჩნია. დასავლეთისა და აღმოსავლეთის სათაესებს მეორე სართულებიც ახლავს.

კელქის შიდა კედლები XVI-XVII საუკუნეების ფრესკებითაა დაფარული და მიწისძვრამდე კარგად იყო დაცული. ფრესკებზე, გარდა საეკლესიო სუბიექტებისა, არის ქტიტორთა, ადგილობრივ ფეოდალითა გამოსახულებები.

ტაძრის აგების მომდევნო პერიოდში, დაახლოებით XI საუკუნის ოციან წლებში, მცირე განსხვავებებით, სამივე კარისათვის სხვადასხვა ფორმის კარიბჭეები მოუშენებიათ. ჩრდილოეთისას არ მოუღწევია, ხოლო ორი დანარჩენი გადაკეთებულა იმავე ეპოქაში სამხრეთით მცირე სამლოცველო აუგაით. მასში შესასვლელის მოსაწყობად კარიბჭის აღმოსავლეთის კედელი გაურღვევიათ.

ტაძრის ოთხეუფასადი უწყვეტი თაღებითაა დაფარული. ყველა კარი და სარკმელი მრავალფერადაა მოთხოლი. ოსტატების მიერ ჩუქურთმის მოტივების მრავალფეროვნება უსასრულოა. მათ ფანტაზიას თან ახლავს შესრულების სიღალბით. ასევე ყურადღებას იქცევს რელიეფების სიმრავლე და შესრულების მაღალი დონე.

თორმეტწახნაგა გუმბათი ასევე უწყვეტი თაღებითაა დამუშავებული. ლილეების კონა რთული, გრეხილოვანია, ხოლო ჩუქურთმითანი არშიები აქაც გაცილებით უმრავლესად გამომგონებლობით. ამას ემატება გუმბათის ქვედა არშიაზე განლაგებული ფანტასტიკური, გარეული ცხოველებისა და ფრინველების მეტად ცოცხალი გამოსახულებები. ოშკის შემდეგ ნიკორწმინდის რელიეფები ახალი საფეხურს ქართული შუა საუკუნეების ქანდაკების ისტორიაში.

ექვსაფსიდიანი ეკლესიები. ამ ტიპის ხუთმა ძეგლმა მოაღწია დღემდე ესენია: „გიორგობა“ (გოგიუბა), ოლთისი და კიადმის-ალთი - ტაო-კლარჯეთში, ბოჭორმა - კახეთში და კაცხი - იმერეთში (სურ. 188). როგორც ეხებათ, ამ ტიპს განვითარების საკმაოდ დიდი არეალი ჰქონია. თავისთავად საინტერესოა ერთი ტიპის გავრცელების ასეთი გეოგრაფია. მართალია, ყველა აქ ჩამოთვლილ ეკლესიას არა აქვს ზუსტი თარიღი, მაგრამ ცნობილია, რომ ტაოს სამივე ძეგლი X საუკუნის შუა ხანებშია აგებული, ხოლო ბოჭორმა და კაცხი - X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე. კუმურდოს და ნიკორწმინდის მსგავსად, ესენიც დაახლოებით იმავე პერიოდს განეკუთვნება.

ხუთივე ეკლესია, მართალია, ერთი ტიპისაა, მაგრამ მათ შორის ნიუანსებია, მცირე განსხვავებებია. ერთმანეთთან უფრო ახლოსაა ოთხი, ხოლო მეხუთე, „გიორგობა“, მათგან განსხვავებულია. ოთხი ეკლესიის მსგავსება, პირველ რიგში, გვერდის გადაწყვეტაშია. ესაა ხუთ-ხუთი აფსიდის მსგავსება და მეექვსის გამოყოფა. საკურთხეულის აფსიდი, ბემის დეგრძელების შედეგად, გარეთაა გაწეული. იგი, სხვებისაგან განსხვავებით, სამკუთხად შეფერილია. გამონაკლისს წარმოადგენს „გიორგობა“. სადაც გარე მოხაზულობა მიღებულია თანაბარი 12 წახნაგით და წრეს უახლოვდება. აეტორს აქ არ მოუნდომებია საკურთხეულის გამოყოფა. მოუხედავად შენობის სიმკერძისა, ბევრი კარია. ყველა ეკლესიას ორ-ორი შესასვლელი აქვს. გარდა კაცხისა, მისი სარკმლები, როგორც წესი, აფსიდებშია განლაგებული. რაც შეეხება სარკმელთა რაოდენობას გუმბათებზე, მათი სიმრავლე აღსანიშნავია მხოლოდ კაცხში, აქ 12 სარკმელი თანაბრადაა განლაგებული.

გუმბათის შიდა კედლების გაფორმებასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ის სისტემა, რომელიც X საუკუნის ძეგლებისათვის საერთოა. ესაა თაღებით მოთავა. ამ მხრივ შესამჩნევია კაცხი და „გიორგობა“. ორივეგან ეხვლებით სარკმელითა თავზე გადავლებულ თაღებს პილასტრების გარეშე, ხოლო რაც შეეხება ქვედა მრავალკუთხედის გუმბათის წრეზე გადასვლას, ეს ხდება ტრომპებით, მაგალითად, „გიორგობის“ ტრომპებზე აღნიშნის თავებია ბარელიეფურად გამოსახული.

ექვსაფსიდიანი ეკლესიათა ფასადები განსხვავებულიადაა გადაწყვეტილი: ტაოს პირველი პერიოდის ძეგლები შედარებით მარტივადაა მოთხოლი, ხოლო ბოლო პერიოდის ისეთი ძეგლი, როგორცაა კაცხი, ეპოქის შესაფერისად შესამჩნევად მდიდ-

რულადაა მორთული. თავისთავად ფასადების მორთვაში შედის ნიშები. იგი ყველა ძეგლზეა. გარდა კაცხისა.

ოლითისისა და კაღმის-ალთის ფასადებზე თაღული პილასტრებით კი არის, მაგრამ მარტივია. ხოლო, რაც შეეხება გიორგობას, აქ ქვედა კორპუსის სარკმლებსა და ნიშებს პირინთონტალურად გასდევს თაღული.

ბოჭორმის ეკლესიის ფასადები, როგორც ეს მიღებულია კახეთში, მოურთავია. ძეგლის გარეგან სახეს მხოლოდ ერთი თავისებურება ახლავს. ესაა აფსიდების ყოველი შეკრთილის ორქანობა სახურავი. ერთ რიგზე განლაგებული სახურავი ერთად კი, როგორც ამბობენ, სანახევროდ დაკეცილი ქოლგებს მოგვაგონებს.

გადახურვის იგივე სისტემა გამოყენებული კაცხის ტაძარზე, მხოლოდ აქ უფრო მაღალ მხატვრულ დონეზეა იგი გადაწყვეტილი (სურ. 190-191). მიუხედავად იმისა, რომ კაცხში ორ სამშენებლო ფენასთან გვაქვს საქმე, ისინი მაინც ერთი სისტემითაა გადახურული. კაცხის ტაძრის პირენდელი სახე, X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე ორსაფეხურიანია. აქაა ქვედა კორპუსი და გუმბათი. შემდეგ, XI საუკუნის პირველ ნახევარშივე, ტაძრისათვის მიუშენებიათ გარშემოსავლელი. ტაძრის სამივე საფეხური პირამიდისებურ კომპოზიციას ქმნის და მეტად მამხიდეელია. ამას ხელს უწყობს აგრეთვე სამივე საფეხურის სანახევროდ დაკეცილი ქოლგისმაგვარი სახურავები. ასეთი ხერხისებრი სახურავი მიუღ შენობას ძალიან ეფექტურსა და მამხიდეელს ხდის. ასეთი ფორმის სახურავი ტექნიკურად ძნელი შესასრულებელია, მაგრამ მას, ამავე დროს, აქვს დეკორატიული დანიშნულება. ამიტომ მისი წარმოშობა შესაძლებელი იყო მხოლოდ მაშინ, როცა არქიტექტურაში დეკორატიულობას მთავარი ყურადღება დაეთმო. ეს პერიოდი კი სწორედ X საუკუნეა. ასეთ სახურავს პირველად ვხვდებით X საუკუნის პირველ ნახევარში ოპისასა და ხანძიაში, ხოლო ბოლოს იგი გამოყენებულია კაცხში, XI საუკუნის დასაწყისში.

კაცხის ტაძარი, მიუხედავად გასული საუკუნის რესტავრაციისა, დანარჩენებისაგან ფასადების მდიდრული მორთვითაც გამოირჩევა. გარშემოსავლელიდან დაწყებული, გუმბათით დამთავრებული, ფასადები თაღულითაა მორთული. რაც შეეხება ჩუქურთმას და რელიეფებს, ისინი გულსაზე ზომიერადაა გამოყენებული, ხოლო გარშემოსავლელზე უფრო მეტია.

რეააფსიდიათი ეკლესიები. ასეთი ტიპის ეკლესიები ნოჯიხევის ძეგლის აღმოჩენამდე (1979 წ.) საქართველოში არ იყო ცნობილი. თუ თავის გათვალისწინებით ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების გზებს, ასეთი ტიპის ძეგლი, მქობელი ქრისტიანული ქვეყნების მსგავსად, აქაც უნდა ყოფილიყო. ამიტომ განვითარების უწყვეტობის საჩვენებლად იყენებდნენ ტაოს კარის ეკლესიას (ამჟამად თურქეთშია). იგი, მართალია, რეაფსიდიათი არ არის, მაგრამ რეასხივანია, რითაც უახლოვდება რეაფსიდიათს. შიგნით, ცენტრალური გუმბათქვეშ სივრცის ორგული, რადიალურად რვა სხივია განლაგებული. მათგან მხოლოდ საკუროთხველთა თაღებია აფსიდით. დანარჩენი ეგვლა სწორკუთხაა. ცილინდრული კამარით გადახურული რვა საყრდენიდან გუმბათის სფეროზე გადასვლა ხდება ორ რიგად განლაგებული უწყვეტი თაღულით.

გელქისაში სამი შესასვლელია განლაგებული: დასავლეთით, სამხრეთითა და ჩრდილოეთით.

გელქსა გარედან, სიხეების შესატყვისად, თექვსმეტწახნაგაა. ყოველი აფსიდი გარეთ კარით ან სარკმლით გამოდის, ხოლო მათ შორის ღრმა სამკუთხა ნიშებია.

ტაოსკარის ძეგლი X საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება.

ნოჯიხევის ეკლესია (მდებარეობს მარტვილის რაიონში), აგებული X საუკუნის ბოლო მეოთხედში, დაუნგრევეათ XIV საუკუნეში. გათხრების შედეგად გამოვლინდა ორი მეტრის სიმაღლეზე კედლების ნარჩენები და უამრავი ჩუქურთმის, რელიეფისა და ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი. ყველა ამ მონაცემს გამოყენებით შესაძლებელი შეიქნა გელქისაის პირველი სახის აღდგენა (სურ. 192-195).

გელქისის ინტერიერის ცენტრი ვრცელაა. მის ირგვლივ რადიალურად განლაგებულია რვა აფსიდი, რომელთაგან შეიდი თანაბარია, ხოლო მერვე, საკურთხეველი, ღრმა და განიერია. სხვებისაგან განსხვავებით, განიერი აფსიდი ბეშითაა საღრმავებული, საკურთხეველი, ალბათ, სამი სარკმლით ნათდებოდა, ხოლო დანარჩენ აფსიდებში თითო სარკმელი იქნებოდა. კარი კი თითოა - დასავლეთით, სამხრეთითა და ჩრდილოეთით.

აფსიდებს შორის შეერადები სამ-სამი ლილვითაა მორთული. ამ შეერადებიდან გუმბათის წრეზე გადასვლა ტრომპებით ხდებოდა. გუმბათის ყელის შიგნიდან ცილინდრი თაღებით იყო დამუშავებული.

ტაძარი გარედან შემოსავლი იყო თეთრი ქვის თლილი კვადრებით. მაღალ ცოკოლს განიერი ორნამენტირებული არშია მიუყვება. მისი ქვედა კორპუსის წახნაგები თაღებით იყო მორთული, ასევე, თაღელი უწყვეტად შემოუყვება გუმბათს. თეთი გუმბათის სახურავი ზერხისებურია, რაც იმ ეპოქისათვის დამახასიათებელია. შენობის კარ-სარკმლები მდიდრულად იყო მორთული ჩუქურთმითა და რელიეფებით.

სანსკრიტისა იმის აღნიშვნაც, რომ გელქისის გუმბათის ყელს თაღების ზემოთ, მთელ პერიმეტრზე შემოუყვებოდა ასომთავრული წარწერა. ცნობილია, რომ დასავლეთ საქართველოში ასომთავრული წარწერა ვრცელდება VIII-IX საუკუნეებიდან. აქამდე დასავლეთ საქართველოში აღმოჩენილი წარწერის ფრაგმენტებს ნოჯიხევის ფრაგმენტები რაოდენობით ბევრად სჭარბობს. აღსანიშნავია, რომ წარწერის თარიღი ეჭვს არ იწვევს - ის შესრულებულია X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე.

ღარბაღული ეკლესია (X-XII საუკუნეები)

ეს ტაძარი გელქისისა, ალბათ, არსებობდა ქრისტიანობის გავრცელების პირველივე პერიოდიდან. მართლაც, ამგვარი, კარგად დამართებული გელქისა გვაქვს ერისის დედაქალაქში - ნოქალაქვე-არქეოპოლისში. იქედან მოყოლებული ფოიდალური პერიოდის დასასრულამდე საქართველოში ასეთი გელქისები არსებობდა.

იგი აუცილებელი იყო როგორც სოფლისათვის, ისე ქალაქისათვის. მცირერიცხოვან დასახლებას ერთი დარბაზული ეკლესია ყოფნიდა, მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ სოფელი დიდი იყო და თანაც გაშლილი, მაშინ ეკლესიათა რიცხვი ძირდებოდა. იყო კერძო შემთხვევებიც, როცა სოფელში გვარები თავიანთთვის აგებდნენ ეკლესიებს.

ეკლესია აუცილებელი ელემენტი იყო ციხე-დარბაზისათვის. ეს გასაგებიცაა, რადგან იქ მცხოვრებ ფეოდალს თავისთვის უნდა ჰქონოდა ე. წ. კარის ეკლესია – სალოცავი. ასევე ეკლესია სჭირდებოდა ციხის გარნიზონსაც. რადგან ციხეში გარნიზონი ცოტახანს იდგა, მას დიდი ტვეალობის ეკლესია არ სჭირდებოდა. ამ შემთხვევაშიც მარტვი, დარბაზული ეკლესია ყველაზე ხელსაყრელი გახლდათ. ჩვეულებრივ, ეკლესიის ზომებს მრევლის რაოდენობა და მშენებლის შესაძლებლობები განსაზღვრავდა, მაგრამ იყო შემთხვევები, როცა ადგილის ფართიც ქმდითად მოქმედებდა. ასეთი მაგალითებიდან ნიშანდობლივია სიმაგრე, მისი შიდა ფართი. ხშირია შემთხვევა, როცა ადგილის სიმცირის გამო ეკლესიის სიგრძე-სიგანე 3-4 მეტრს შორის მერყეობდა.

დარბაზული ეკლესიები ხშირად მარტო ერთი დარბაზისაგან კი არ შედგება. არამედ მათ სხვადასხვა დანამატები აქვთ. დანამატების ერთი ნაწილი ეკლესიებთან ერთად იყო აგებული, ხოლო დანარჩენი – სხვადასხვა დროს მიშენებული. ეკლესიის დარბაზის მიწაშენებიდან, პირველ რიგში, შეიძლება დაეასახელოთ კარიბჭეები. მათ გარდა, გვხვდება გვერდის მთელ სიგრძეზე მიშენებული სამლოცველო და სხე.

განსახილველი ეპოქის მრავალი ძეგლიდან შეეჩერებით მხოლოდ ორ ნიმუშზე. ეხვევი ყვირილის ხეობის მალლა, მთებში მდებარეობს (სურ. 196). იგი საშუალო ზომის ტიპური დარბაზული ნაგებობაა. გარეთა სწორკუთხედის შიგნით ისევ სწორკუთხა დარბაზი ნახევარწრიული აფსიდით მთავრდება. დარბაზის კამარა ვერძობა პილასტრებზე გადასულ საბჯენ თაღს. დიდი ეკლესიების საკურთხეველში რიტუალისათვის ისეთი დამხმარე სათავეებია, როგორცაა საღია კენე და სამკეყოლო. ერთნაირად, ანუ დარბაზულ ეკლესიას ეს სათავეები არა აქვს, ამიტომ ოსტატები ცდილობდნენ მდგომარეობის ერთგვარ შემსუბუქებას. კერძოდ, აქ ოსტატს აფსიდის გვერდებზე შეუქმნია ორსართულიანი ღრმა და განიერი ნიშები. ეკლესია ნათლებოდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ოთხი და გვერდების ორ-ორი სარკმლით. ეკლესიას სამი მხრიდან აქვს შესასვლელი, რაც, ჩვეულებრივად, დიდ ტაძრებში გვხვდება. პატარა, დარბაზულ ეკლესიებში უფრო ხშირად ერთი ან ორი კარია, ხოლო სამი იშვიათია.

ეკლესიის ფესვადები კარგად თლილი კვადრებითაა შემოსილი და მორთულია კარ-სარკმლები. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოიყოფა დასავლეთისა და ჩრდილოეთის პორტალები და აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სარკმლები. სწორედ ეს მორთულობა გვეხმარება იმის დასადგენად, რომ ეხვევის ეკლესია „დედა ღვთისა“ აგებულია XI საუკუნის დასაწყისში.

ხცისი, ადრე წყნოყიად ცნობილი სოფელი, მდებარეობს შუა ქართლში (ხაშურის რაიონი). სოფლიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ორიოდე კილომეტრზე,

მთავრე, მეტად ღამან ადგილზე დგას საკმაოდ დიდი ზომის დარბაზული ეკლესია. მისი გადახურვა ხანგრუული იყო და ახლახან აღადგინეს (სურ. 197-199).

ეკლესია, კედლებზე არსებული რამდენიმე წარწერით, კარგად თარიღდება 1002 წლით. იგი აუგია არქივისკომოს ანანიას ითანე ნათლისმცემლის სახელზე, მეფე ბაგრატ III-ის და გურანდუხტ დედოფლის დროს.

ხცისი, ეხვეუიან შედარებით, დიდი და რთულიც. იგი აგებორს თავდაპირველად ჩაუფიქრება როგორც ცალნავიანი ეკლესია ჩრდილოეთის სათავესით. ეს სათავეს კართი უკაქმირდება მხოლოდ ეკლესიას. ეტყობა, იგი ლიტურგიისათვის დამხმარე იყო. შქენებლობის პერიოდშივე ეკლესიისათვის სამხრეთის მინაშენი გაჩენილა, რასაც ტაძრის ფასადის გადაკეთება გამოუწვევია.

ეკლესიას სწორკუთხა დარბაზი, აღმოსავლეთით, ღრმა აფსიდით მთავრდება. აფსიდს კრტი ახურავს, დარბაზს კი - კამარა. აფსიდი მორთულია ორ-ორი მადალი და ვიწრო ნაშით. ეკლესიის შიდა კედლები პილასტრებით, თაღებით, კარგად თილილი კვადრებითაა შემოსილი. პილასტრების კაპიტელებიც დეკორირებულია. ისეთი შიდაგვედილება რჩება, რომ ეკლესიის აგებორს კედლების მოხატვა ჩაფიქრებული არ ქონია.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ VI-VII საუკუნეებში ასეთი ტიპის ეკლესიების კედლების შიდა პირი სიბრტყობრივი იყო, კედლებისა და კამარების ზედაპირის პილასტრებითა და საბჯენი თაღებით დანაწევრება VIII-IX საუკუნიდან შეიმჩნევა, ხოლო X საუკუნიდან მსდებული და უკვე გაგრეცილებულია. ცხადია, ეკლესიების შიდა დანაწევრება აუცილებული არ ყოფილა, მაგრამ ძირითადად ასე იყო დამკვიდრებული. კიდევ ერთი რამ არის აღინიშნავი: პილასტრები ჯერ ერთსაფეხურანია, შემდეგ ორი და ბოლოს სამსაფეხურიანიც გვიხდება.

ეკლესიის დარბაზი კართი უერთდება ჩრდილოეთის სათავეს, რომელიც თითო სარკმლით ჩათიბილა გარე კედლებიდან.

სამხრეთის გრძელი სტოა აღმოსავლეთით სამლოცველოთი მთავრდება, იგი სამი თაღით დია იყო სამხრეთის მხრიდან.

ეკლესიის ფასადები მეტად საინტერესოაა გადაწყვეტილი. მორთულობა ამკარად ახალი, ცხოველხატული სტილის პრინციპზეა აგებული. ამისი ნიმუშია თაღები, რომელიც ფასადების მორთვის მთავარი ელემენტი. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან იგი ამ ეპოქის მახასიათებელია. ხუროთმოძღვარი, როგორც ცხოველხატული სტილის დამამკვიდრებელიაგანა, სრულად თავისუფლად იქცევა. კრძოდ, აღმოსავლეთისა და მთავრდაპირე ფასადი მას სამ-სამი თაღით აქვს დამუშავებული. ეს თაღები აღმოსავლეთით სამკრთულიაა დალაგებული, ხოლო დასავლეთით - ასიმეტრიულია. ასევე ასიმეტრიულია აღადგენს აგებორი დეკორის სხვა ისეთ ელემენტებს, როგორცაა: ღერები, ზუქურთმა, რელიეფები და სხვ. თავისთავად ზუქურთმა და რელიეფები მადალი ოსტატობითაა შესრულებული.

საქართველოს ჩრდილოეთის საზღვარი, რომელიც კავკასიონის ქედზე გადის, რამდენიმე ასეულ კილომეტრზეა გადაჭიმული. ქედის მორე მხარეს რამდენიმე წროების ხალხი ცხოვრობდა და ცხოვრობს. მათთან საქართველოს სხვადასხვა ნაპოვნო სხვადასხვანაირი ურთიერთობა ჰქონდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის დრო, როდესაც საქართველო ძლიერი იყო და ერთგვარ გაელენას ახდენდა ქედგალმა მცხოვრებლებზე.

კავკასიონის ქედის ორივე მხარეზე მცხოვრები ხალხების ურთიერთობა დიდი ხანია შესწავლის საგანია, მაგრამ ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ ბევრია გასაკეთებელი. ამ მხრივ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ხელოვნების ძეგლების გამოვლენისა და შესწავლის საკითხი. ბოლო ასეული წლების განმავლობაში არაერთი ძეგლი იქნა გამოვლენილი და გამოქვეყნებული, მაგრამ მეცნიერები საბოლოო დასკვნამდე ჯერ კიდევ შორს არიან. ერთი რამ კი შეიძლება გარკვევით აღინიშნოს – ქრისტიანობის მეტნაკლები გაელენა თითქმის მთელ ხაზზე ჩანს.

მატრიალური კულტურის ძეგლების ნაშთები საკმაოდ ბლომადაა შიდა ქართლის მოსაზღვრე ჩრდილო ოსეთის იმ ტერიტორიაზე, რომელიც დვალეთის სახელით იყო ცნობილი. ამ მონაკვეთზე, სადაც ქრისტიანობის გაერცვლება VI საუკუნიდანაა ცნობილი ჩრდილოეთიდან მტრულად მომავალი ჯარების წინააღმდეგ ხეობების გადაშენებები ბევრი კვლეული და სხვა სიმარტა შემორჩენილი.

ამ მხარის ეკლესიებიდან გამოირჩევა არდონის ხეობაში მდგარი, XI საუკუნის დასაწყისით დათარიღებული, ხოლო ტა-მაირამის დარბაზული ეკლესია, კვლის მხატვრობის ფრაგმენტებით.

ჩრდილო კავკასიის ქრისტიანულ ძეგლთა შორის აღსანიშნავია ნუხალის სამლოცველო ასომთავრული წარწერიანი ფრესკული მხატვრობით. მხატვრობის სცენებიდან ყურადღებას იქცევს ექვსი პირისაგან შემდგარი ქტიტორული კომპოზიცია.

ინგუშეთის ტერიტორიაზე ასას ხეობა ამ მხარეში ქრისტიანობის გაერცვლების აკვანია. აქ მრავალი ძეგლი ქართული კულტურის არეალს მიეკუთვნება. ქრისტიანობის კვალი ჩანს არა მარტო ეკლესიებში, არამედ სხვადასხვა სახის ნაგებობებში და მათ შორის ზოგიერთ კომქსიც. ეკლესიებიდან აღსანიშნავია ტყობა-ერდი (სურ. 200) და ალბი-ერდი. ამათგან მნიშვნელოვანია ტყობა-ერდი, სადაც აშკარად ჩანს VII-IX და X-XI საუკუნეთა ფენა და XV-XVI საუკუნეთა რესტავრაცია. იგი ტიპით უკავშირდება სამეკლესიან ბაზილიკებს გარშემოსავლებით. კვლებზე ბლომადაა რელიეფური გამოსახულებები და ორნამენტული მოტივები.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთის მეზობელ დაღესტანშიც ქრისტიანობის კვალი ჩანს VII საუკუნიდან ვიდრე XV საუკუნემდე. ამ მიმართულებით ძალიან ცუდი ზემოქმედება ჰქონდა მონგოლების პოლიტიკას, მათ საქმიანობას.

ქრისტიანობის კვალი დაღესტანში ძალზე ბევრია. მათ შორის გამოირჩევა ეკლესიები ქართული ასომთავრული წარწერებით, ჩუქურთმა და სხვა. ეკლესიებიდან

გამოირჩევა ყოისუს ხეობაში მდებარე დათუნას ეკლესია. იგი X-XI საუკუნეთა მოჯინის დარბაზული ნაგებობაა. გამაჰმადიანებული მოსახლეობა მას დიდხანს რელიგიური მოკრძალებით ეპყრობოდა. დაღესტნის მრავალ რეგიონში ახლაც ნახავთ ეკლესიების ჩუქურთმიან და ჯერის გამოსახულებიან ფრაგმენტებს. ყურადღებას იპყრობს ეკლესიების ნაშთები. მათი უმრავლესობა X-XIII საუკუნეებისაა.

ცენტრალურ-აღმავალი ხუროთმოძღვრება

ქართული არქიტექტურის მეორე აღმავლობის პერიოდში მრავალი ახალი სახე და ტიპი იქმნება. ამ ტიპებიდან ბოლოა ცენტრალურ-გუმბათოვანი ეკლესიათა ტიპი. ეს ტიპი დაამკვიდრეს სამთავისისა და სამთავროს ხუროთმოძღვრებმა. სამთავისი, ისტორიული წარწერით, 1030 წლით თარიღდება, ხოლო სამთავროს ზუსტი თარიღი არა აქვს. მაგრამ, სტილისტიკური მონაცემებით, იმავე პერიოდშია აგებული. ასე რომ, ამ ახალი ტიპის შექმნელად ორივეს ავტორი უნდა მიეჩინოთ. სამთავისისა და სამთავროს ხუროთმოძღვრებმა ისეთი სრულყოფილი ტიპი შეიმუშავეს, რომ მან იშვილათ გაძლიერება გამოიჩინა.

მომდევრო რვა საუკუნის განმავლობაში გუმბათოვანი ეკლესიის სხვა ტიპი საქართველოში არ შექმნილა. ტიპის ასეთი გამძლეობა, უპირველეს ყოვლისა, უნდა აიხსნას მისი სრულყოფილებით.

ტიპმა რომ რეაგირაჲ წელი იარსება, ამაში ერთგვაროვნება, სტანდარტულობა კი არ იგულისხმება, არამედ ტიპის ზოგადი სახის შენარჩუნებაზეა საუბარი. სინამდვილეში თითოეულ ნაგებობაში ჩანს ეპოქა და ხშირად რამდენიმე წლის სხვაობაც კი აშკარად შეიძინევა.

თავისთავად იყით ტიპი ამ ეპოქაში წარმომოხილი ცხოველბატული სტილის თავისებურებების შედეგია. მასში ამ სტილის ყველა ნოუანსია გამოხატული. ეკლესიათა გვეგები, ინტერიერისა და ექსტერიერის კომპოზიციები, საერთო დეკორი, ჩუქურთმა და რელიეფი – ყველაფერი ახალ სტილს ექვემდებარება.

ეკლესიების გვეგები, მცირე გამოხატულის გარდა, სწორკუთხედშია მოქცეული. აღმოსავლეთის მხარე, საკურთხეველი, აღრული პერიოდის ეკლესიების მსგავსად, რჩება სამნაწილიანი, მაგრამ შენობის ცენტრი მოუახლოვდა საკურთხეველს. წრომის ავტორის მიერ VII ს-ის პირველ ნახევარში დამკვიდრებული გუმბათის საყრდენად ოთხი თავისუფლად მდგარი სვეტის გამოყოფა აქ დებულობს გარდატეხის სათავეს. გუმბათქვეშა საყრდენებიდან ორი შეერწყა საკურთხეველის კუთხეებს. ამის შემდეგ მთელი მომდევნო საუკუნეების განმავლობაში გუმბათი ვერდნობა საკურთხეველის კუთხეებს და დასავლეთის ორ სვეტს. მართალია, ამით გუმბათმა წინ წაიწია. მაგრამ არც ისე, რომ ნაგებობის გარეგანი სახე დაირღვეს. აქვე შეიძლება იმის აღნიშვნაც, რომ ქართულ გუმბათოვან ეკლესიებში გუმბათი აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძის ცენტრში ან ცოტა აღმოსავლეთით დგას.

ინტერვიუს კომპოზიციის ღერძს წარმოადგენს შუაში, ჯერის ოთხი მკლავით შექმნილი ცენტრალურ-გუმბათოვანი სივრცე.

საკურთხეველის გვერდითი სათაესები, როგორც წესი, ორსართულიანია. ქვემოთ საღიაკენე და სამკვეთლოა. ზემოთ სამალაგებია, ეკლესიის საგანძურის შესანახია. დასავლეთის მკლავის გვერდებზე ეწერო ნაგებია. მათ ზემოთ ზოგჯერ პატრონიკეებს აწყობენ. ეს პატრონიკეები შიდა სივრცეში ორ მხარეს თაღებით გამოდის. აქვე ისიც უნდა აღენიშნოს, რომ პატრონიკე ჯერ კიდევ წრომის ოსტატმა შემოიღო და მას XIV საუკუნემდე იყენებდნენ, მაგრამ აუცილებელი არასოდეს ყოფილა.

ინტერვიუს განათებაც ცხოველხატულობას ექვემდებარება. ჩვეულებრივ, გუმბათოვან ეკლესიაში ყველაზე მეტად გუმბათქვეშა სივრცეა განათებული. აქედან გამომდინარე, ყოველი ხუროთმოძღვარი ცდილობდა, რომ შემსვლელს ეკლესიის შიდა სივრცე თავიდანვე საუკეთესო მხრიდან ეჩახა. ამიტომ კარი, დასავლეთის მხარის გარდა, გვერდებიდან, ჯერის მკლავების არეში უნდა კეთდებოდეს. ასეთ გადაწყვეტას მხოლოდ ზოგჯერ მიმართავენ. ხუროთმოძღვრები კარებს ცენტრში კი არ აკეთებენ, არამედ დასავლეთით – გვერდით ნაგებში. აქედან შესული ჯერ ნახევრად სიბნელეში მოხედება. შემდეგ, თუ ცენტრისკენ გააგრძელებს სულას, კონტრასტებით მოუხდება ინტერვიუს აღქმა. ცენტრში, სათაყენაც არ დატრიალდებით, ყველგან განსხვავებული განათებაა. ასე არ იყო კლასიკურ ხანაში, მაგალითად, მცხეთის ჯვარში. სადაც არ უნდა ღაღადეთ, ყველგან თითქმის თანაბარი განათებაა, ორგანიზებული პარონია.

ამ ტიპის ეკლესიების გართვა მასებიც პირამიდულ კომპოზიციასეა აგებული. ქვედა რიგში ჯერ კარბჭეა, შემდეგ – ეკლესიის ქვედა კორპუსი და ბოლოს – გუმბათი. მართალია, ზოგი ეკლესიის კარბჭეს არ მოუღწევია ჩვენამდე, მაგრამ მისი ნაშთი ჩანს.

ფასადების მორთვა ამ ეპოქაში, საერთოდ, და, კერძოდ, ამ ტაძრებში ზენიტშია აყვანილი. ფასადებზე მორთული ადგილები სჭარბობს მოურთავს. აქ მთავარია თაღები. იგი უწყვეტად უკლის ნაგებობას ოთხივე მხარეს და გრძელდება ზეითაკენ, სახურავისა და გუმბათის ყელზეც იგივე სურათი მეორდება.

ფასადების თაღებით მორთვა, როგორც სტილის დამახასიათებელი, გვევლება არა მხოლოდ გუმბათოვან ტაძრებზე, არამედ იმავე ეპოქის ყოველი სახის დიდ თუ მცირე ეკლესიაზე. მორთულობის ეს სახე, უკვე გამოკვეთილად გამოყენებული X საუკუნის 60-იან წლებში, ორასი წელი გრძელდება. მას უკანასკნელად ეხილება 1172 წლის იკორიის ტაძარზე.

როგორც აღინიშნა, ცენტრალურ-გუმბათოვანი ეკლესიის ტაძმა მთელი მომდევნო შუა საუკუნეები იარსება და გზადაგზა ნოვანსური ცვლილებები განიცადა. მოუხედავად ასეთი მცირე ცვლილებებისა, დროის დიდი მონაკვეთების, სტილისკრიკური ეტაპების გამოყოფა მაინც შეიძლება. ესენია: 1) XI საუკუნის დასაწყისიდან XII საუკუნის 70-იან წლებამდე; 2) XII საუკუნის 80-იანი წლებიდან XIII საუკუნის შუა ხანებამდე; 3) XIII საუკუნის შუა ხანებიდან XV საუკუნის ბოლომდე და 4) XVI-XVIII საუკუნეები.

XI საუკუნის დასაწყისიდან XII საუკუნის 70-იან წლებამდე აგებულია ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპის ხუთი ტაძარი:

სამთავისი დგას შუა ქართლში, დღევანდელ კასპის რაიონში; სამთავრო – მცხეთაში; გელათი – ქუთაისთან ახლოს; თიღვა – სამაჩაბლოში და იკორთა – გორთან ახლოს. მოუხედავად მათი სტილისტიკური ერთიანობისა, თითოეულ მათგანს საკუთარი სახე, ინდივიდუალობა ახლავს.

სამთავისი ვაკეზე დგას და მისი ატყორცნილი სიღუფეტი საოცარ შთაბეჭდილებას ტოვებს (სურ. 201-204). გალენით შემოვლებულ ვრცელ ეზოში ის მარტოა, სხვა ნაგებობები მისგან შორსაა, ამიტომ ყოველი მხრიდან ადვილად ასათვისებელია. მას აკლია კარბჭეები – პირამიდული კომპოზიციის პირველი საფეხური, რომ არა ეს, საერთო შთაბეჭდილება უკეთესი იქნებოდა.

სამთავისის ტაძარი, წარწერების თანახმად, აგებულია სამთავნელი ეპისკოპოსის ილარიონ ეპე ყანაველის ძის მიერ 1030 წ. (წარწერის ტექსტიდან გამომდინარე). არის მოსაპრება, რომ ილარიონი იყო არა მარტო ქტიტორი, არამედ ხუროთმოძღვარიც. მასვე იქვე ეზოში 1050 წ. აუგია მარანი, საწნახელი და, ალბათ, პალატაც.

მშენებლობა შემდეგშიც გაგრძელდა. ერთ-ერთი წარწერის მიხედვით, იონე სამთავნელს ეპისკოპოსის ტაძრისათვის 1168 წ. კარბჭე მოუშენებია. ამ კარბჭის ნაშთი გასული საუკუნის შუა ხანებში მოუშლიათ. სამხრეთის ფსაღზე ახლაც ჩანს მისი კვალი.

რომელიღაც დიდი კატასტროფის დროს ტაძრის გაუმბათო ჩამოვარდნილა და დასაველეის მხარე მოღანად ჩაუტანია. ამის შემდეგ, XV საუკუნის 70-იან წლებში, იგი აღუდგინათ. აღდგენაზე მოგვითითებს ერთი წარწერა, სადაც ნათქვამია, რომ მთორედ აღმშენებელია ამირნდო ამილახორის მეუღლე გაიანე. საქმე ის გახლავთ, რომ ეს მღამოები ამ დროს უკვე დიდ ფეოდალებს, ამილახვრებს ეკუთვნოდათ და სამთავისი მათი საძეღე იყო.

გელქისის გვემა მოგრობო სწორკუთხედშია ჩასმული. შიდა სივრცეს ქმნის გუმბათით დამთავრებული ჯერის ოთხი მკლავი. თვით გუმბათი საკურთხეველის შეერილებსა და დასაველეის ორ პილონს ეფრინება. საკურთხეველის აფსიდი ბეჭითაა შეღრმავებული. აფსიდის გვერდებზე სადააკენე და სამკვეთლოა. ცენტრალური ჯერის დასაველეის მკლავი გვერდით ნაგებს თითო თადით უერთდება. ტაძარს სამი შესასვლელი აქვს – დასაველეის, სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მხარეებზე. გვერდითი კარები, ცენტრის ხაზზე, ჯერის მკლავებში კი არ არის განლაგებული, არამედ უკან, ნაგების სივრცეში. როგორც აღვნიშნეთ, აეტორის ასეთი გადაწყვეტა სტილის თავისებურების დამახასიათებელია. აქედან შესული ადამიანი შიდა სივრცეს მულძევე ველებადობაში ითვისებს.

იმავე პრინციპზე დაყრდნობილი სარკმლების განლაგება. ყველაზე მეტად ცენტრია განათებული გუმბათისა და ჯერის მკლავებში განლაგებული სარკმლებით.

გელქისის შიდა კედლები თავიდანვე ფრესკული მხატვრობით იქნებოდა დაფარული. მაგრამ დროთა ვითარებაში დაზიანებულია და შემდეგ ხელახლა მოუხატავთ. ესეც დაზიანებულია და მცირე ფრაგმენტებია გადარჩენილი.

საკურთხეველში დარჩენილი ორი წარწერის მიხედვით, იგი ხელახლა მოუხატავთ გუი ამილახერის სახსრებით და სამთავენელი ეპისკოპოსის მელიტონის ხელით.

ტაძრის ფასადებიდან დასავლეთის ხელახლა აწყობილი და პირვანდელი სახე მოლანად დაკარგული აქვს. გვერდითი ფასადებიდან სამხრეთისას კარიბჭე ამკარად აკლია. შესახლოა, ასევე იყოს მოპირდაპირე მხარეც. სხვა მხრივ, გვერდითი ფასადები თავდაპირველი სახითაა შემორჩენილი. სხვებზე უკეთაა მოღწეული აღმოსავლეთის ფასადი.

ფასადები მეტად მდიდრულადაა მორთული. მათი მთავარი ელემენტებია თაღები, რომელიც უწყვეტად უვლიდა ქვედა კორპუსს. ამ მხრივ სანიშნოა აღმოსავლეთის ფასადი. მისი მორთვა მთელი სიმფონიაა. აქ ფორმებისა და ხაზების დინამიკურობაში ამკარად ჩანს ახალი ცხოველხატული სტილის პრინციპები. ფასადის ხუთი თაღის აღმავალი კომპოზიცია საწყისს იღებს ოშკის ტაძარში. შემდეგ მან დიდი გზა გამოიარა და ვარააციები შექმნა ისეთ ტაძრებში, როგორცაა ბაგრატის ტაძარი, სვეტიცხოველი, ალავერდი, არტისტინის კულმინაციას კი სამთავისში მიაღწია.

აღმოსავლეთის ფასადის ღერძი, ერთი შეხედვით, თითქოს გადატვირთულია ელემენტებით, მაგრამ ოსტატს ისე აქვს შერწყმული ყველაფერი, რომ მხოლოდ ესთეტიკურ კმაყოფილებას გრძნობთ. აქ ერთ ხაზზე ასხმული ჯვარი, სამრეკლოს მონარჩობა, ცერად შემღვარი ორი კვადრატი და ცოკოლზე დაბჯენილი დიდებები ბახისით.

სამთავისის აგებობის მიერ შექმნილი კომპოზიცია მომდევნო თაობებმა აატაცეს და დიდხანს არ ჩამოსულა არეზიდან. მის ანარკლს XVII საუკუნის ბოლოს აგებულ ანანურის ეკლესიაზეც ვხვდებით.

იქვე, აღმოსავლეთის ფასადის მარჯვენა განაპირა თაღში, მოქცეულია ფასკუნჯის საკმაოდ მიხრდილი რელიეფი. იგი იშვიათი მაღალმხატვრული ნაწარმოებია. ასეთი რელიეფი მოპირდაპირე თაღშიც ყოფილა. სამწუხაროდ, მისი ნაშთი გასული საუკუნის შუა წლებში სარესტავრაციო სამუშაოების ჩატარებისას სულ მოუსპიათ.

ტაძრის მრავალფეროვანი ჩუქურთმა, იმავე ეპოქის სვეტიცხოველის, სამთავროსა და ბაგრატის ტაძრის ორნამენტებთან ერთად, შუა საუკუნეების ქართული ხუროთმოძღვრების მშვენიერება.

გელათის მონასტრის დაარსება დიდი ქართველის, დავით აღმაშენებლის სახელთანაა დაკავშირებული. ამის თაობაზე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსთან ვკითხულობთ: „მოთგონა აღშენება მონასტრისა და დაამტკიცა რომელიცა გამოირჩია მადლიან საღმრთოთმან ადგილსა ყოელად შუენიერსა და ყოვლითურთ უნაკლულსა, რომელსა შინა ეთარცა მეორე ცაი გარდადართხა ტაძარი ყოელად წმადისა და უფროსად კურთხეულისა დედისა ღმრთისა“. მართლაც, მონასტრისათვის შერჩეული იმერეთის ერთი უმშვენიერესი კუთხე ქუთაისის სანახებსა და დღევანდელი ტყიბულის რაიონში. იქვე შემატანე აგრძელებს, თუ როგორ ააყვავა ეს სამოთხის დარი ადგილი მეფემ და აღმოსავლეთით, „მეორე იერუსალიმში“, როგორ მოუყარა თავი საქართველოს და უცხოეთში მყოფ ქართველ მოღვაწეებს, მეცნიერებსა და სხვათა. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მათ შორის იყო ბრწყინვალე ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწი. ისინი მოღვაწეობდნენ სწორედ გელათის აკადემიაში. აკადემიის ეს

შენობა, სხვა ეკლესიებსა და სამრეკლოსთან ერთად, დღესაც ამშვენებს ანსამბლს. იქვე ეზომია დაკრძალული თვით დავით მეფე.

ტაძრის აგების შესახებ კი დავით აღმაშენებლის ანდერძში ვკითხულობთ: „დარჩა მონასტერი სამარხავი ჩემი და საძვალე შეიღთა ჩემთა უსრულად და წარმყვა მისთუსაც ტკივილი სამარადისო, აწ შეიღმან ჩემმან მეფემან დიმიტრი სრულ ჭყოს ყოელითურით“. ამ „მეორე ათენისა“ და „მეორე იერუსალემის“ აგებას მეფე დავითი, როგორც სხვა ისტორიული წყაროები გვაუწყებენ, იწყებს 1106 წ. როცა დავით აღმაშენებელი გარდაიცვალა (1125 წ.), იგი დაუმთავრებელი იყო (სურ. 205-208).

საბედნიეროდ, გელათის ტაძარმა დღემდე შედარებით კარგად მოაღწია. იგი მთელი მომდევნო საუკუნეები რჩება არა მარტო კულტურულ ცენტრად, არამედ საგანძურადაც. სხვაზე რომ არაფერი ვთქვათ, მონასტრის დიდებას მარტო ხახულის ღვთისმშობლის ხატის შენარჩუნება ეყოფა.

გელათის დიდებული ტაძარი მრავალფენიანია. მთავარმა ტაძარმა, რომელიც ცენტრალურ-გუმბათოვანთა ტიპს მიეკუთვნება, კარგად მოაღწია. მისი შიდა სივრცე დიდია და ხალვათი, შიგ თავისუფლად შეიძლება სუნთქვა. ინტერიერის კომპოზიციის შემკვერელია ჯვრის მკლავები, რომელთაგან მხოლოდ აღმოსავლეთისაა აფსიდური. განათების წყაროები ოთხივე მხარესაა, მაგრამ ნათელი იღვრება ცენტრში გუმბათში განლაგებული 16 სარკმლიდან.

საკურთხევისა და მის გვერდით მდებარე სამკვეთლოსა და სადიაკვნეს აფსიდები შევრილია. შევრილი აფსიდები ადრე შუა საუკუნეებისათვისაა დამახასიათებელი, თანაც უფრო დასავლეთ საქართველოსათვის, მაგრამ, როგორც გამოჩალიკი, გვიანაც გვხვდება.

ინტერიერის დასავლეთის მხარეზე ჯვრის სწორკუთხა მკლავი ქვემოთ თითო თაღით უერთდება გვერდით ნაეებს, ხოლო ზემოთ თაღოვანი პატრონიკებია. ჯვრის მკლავის გაღმა არსებულ სტოას ცენტრთან სამი კარი აერთიანებს.

ტაძრის გარედან თავდაპირველი სახით ვერ ვხვდებით, რადგან მის ქვედა ნაწილს ფარავს XII-XIII საუკუნეების მინაშენები. მოუხედავად ამისა, ფასადების მორთვის თავდაპირველი პრინციპი გასაგებია. ტაძრის აგებობა X საუკუნის პირველ ნახევრიდან XI საუკუნის შუა ხანებამდე მიღებული ფასადების მორთვის წესი გადასინჯა და ახალი სიტყვა თქვა, მან უარყო ფასადების თაღებით მორთვის უწყვეტი სისტემა და თაღები დატოვა მხოლოდ ფასადების ცენტრებში. ამასთანავე, უწყვეტი თაღები მან დატოვა ქვედა კორპუსის სახურავების ზემოთ, ჯვრის მკლავების გვერდით ფასადებზე. რაც შეეხება ჩუქურთმას, იგი მეტად ტუნწადაა გამოყენებული.

ეკლესიისა და შემდეგ მიშენებული სამლოცველოების ინტერიერი მთლიანად მხატვრობითაა დაფარული. მათი საერთო თარიღია XII-XVII საუკუნეები. ფრესკებზე გამოსახულიაგან გამოირჩევა დავით მეფის დღემდე შემორჩენილი ერთადერთი გამოსახულება. რაც შეეხება აფსიდის კონქზე გამოსახულ ღვთისმშობელს მთავარანგელოზებით, ის საქართველოში არსებული ბოლო მონაქური მხატვრობაა. შესრულებულია XII საუკუნის ოციანი წლების მეორე ნახევარში.

იკორთა მდებარეობს გორიდან ჩრდილოეთით ოციოდე კილომეტრზე, მდ. მეჯულის აუზში. ეკლესიის კედლებზე არსებული წარწერების მიხედვით, იგი აგებულია 1172 წ. იმავე წარწერებში ქტიტორებად გვევლინებიან ერისთავთ-ერისთავი ვირდანი, არსენი, ბასილი და სხვები. ტაძარზე ზრუნვა ჩანს სხვა წარწერებშიც, მაგრამ შენობას რადიკალური ცვლილებები არ განუცდია. სამწუხაროდ, იგი დაზიანდა 1991 წ. მიწისძვრის დროს. დაზიანება განსაკუთრებით შეეხო გუმბათის ყელს (მიმდინარეობს აღდგენა).

საქართველოს ისტორიისათვის იკორთა სხვა მხრივაცაა საინტერესო, კერძოდ, იკორთა უკანასკნელ საუკუნეებში ქსნის ერისთავთა სამარხს წარმოადგენდა. სწორედ იქ არიან დამარხდნენ ქართველობისათვის თავგანწირული ელიზბარ და შალვა ერისთავები, ბიძინა ჩოლოყაშვილი. ცნობილია, რომ კახეთის 1659 წლის აჯანყების მეთაურები ორი წლის შემდეგ წამებით მოკლეს ირანში. საკმაო დროის გასვლის შემდეგ მათი ნეშტი მალულად გადმოსაყენეს და იკორთის ტაძარში დაკრძალეს.

სოფელი იკორთა მთებში მდებარეობს. თვის ტაძარი ერთ-ერთი მთის პლატოზეა გაშენებული, მისი გალავნიდან და გვიანი ციხიდან ფრავმენტებოდა დარჩენილი.

ეკლესია ტიპური ცენტრალურ-გუმბათოვანია (სურ. 209-211). მისი გეგმა მოქცეულია მორგის სწორკუთხედში. ცენტრი აქაც გუმბათქვეშა კვადრატს ეკავია, რომელსაც ოთხივე მხრიდან ჯერის მკლავები უერთდება. ამ მკლავებიდან აღმოსავლეთისა აღსიდალორია, ხოლო დანარჩენი - სწორკუთხა. გუმბათი აქაც საკურთხეველის კუთხეებსა და დასავლეთის ორ სვეტს ეყრდნობა. საკურთხეველი ბემის შემკვრითი ღრმადია შეწყული. იგი, ჩვეულებრივად, სამი სარკმლით ნათდება. აღსიდალოს კაქრდებზე განლაგებული სამკვეთლო და საღიაკენე აღსიდალით მთავრდება. ხოლო მათი კაქმარი დასავლეთით, სამლოცველო სივრცესთან, ორგანდლორია, იგი მდლიანად ღიაა. ჩვეულებრივ, მათ შორის კარია ხოლმე. ეს ღიბურგის ცვლილებით არ არის გამოწვეული. ეტყობა, არქიტექტორმა ახალი შტრიხის შეტანა განიზრახა. ასევე, სამკვეთლო ფართო კართია საკურთხეველთან დაკავშირებული. ასეთი გადაწყვეტა კი ხშირად გვხვდება.

დასავლეთის ჯერის მკლავი გვერდით ნავებს ორ-ორი თაღით უერთდება. გვერდითი ნავების ზემოთ პატრონიკეებია განლაგებული, მათთან კაქმარი ხის კაბით ხდებოდა. თვის პატრონიკეები შიდა სივრცეში მცირე ზომის თაღებით გამოდიოდა. აქ არ არის ის სიხალეათე, რომელიც, ჩვეულებრივ, ადრულ ძეგლებზე გვხვდება. პატრონიკეთა დიხეზე, აღმოსავლეთით, საღიაკენესა და სამკვეთლოს ზემოთ მეორე სართულები დიდი თაღებითაა ღია.

ტაძრის ძირითადი სივრცე შექმნილია ჯერის მკლავებისა და მათზე აღმართული გუმბათისაგან. სივრცის განათება ხდება გვერდითი მკლავების სამ-სამი (მხოლოდ დასავლეთითაა ორი) და გუმბათის 12 სარკმლიდან. სარკმლების ასეთი არათანაბარი განლაგება განგება გაკეთებული, რომ ინტერიერის შიდა ნაწილები განსხვავებულად ათვისისი შემსვლელმა. ხუროთმოძღვრის კონცეფციისა ჩადებული მრავალფეროვნება, ერთგვარი მოუსვენრობა.

ტაძარი გარედან, მისი ფასადების და გუმბათის მორთულობა, დიდებულ შთაბ-

ეჭდილებას ტოვებს. ტაძრის ქვედა კორპუსის ოთხივე მხარეს უწყვეტი თაღული ამშვენებს. ფასადების თაღულით მორთვამ, რომელიც X საუკუნის 60-იან წლებში დანერგა ოშკის ბრწყინვალე ხუროთმოძღვარმა, აქამდე მოაღწია. მან შემოქმედებითი სიახლეების რთული გზა განვლო და XII საუკუნის 70-იან წლებში თითქოს ძალა გამოეღია და გაგრძელება ევლარ შეძლო.

მართალია, ოთხივე ფასადი ერთნაირად თაღულითაა მორთული, მაგრამ მათში უკვე ჩანს რღვევის ნიშნები. აღმოსავლეთის ფასადს ასე თუ ისე შენარჩუნებული აქვს ტრადიციული იერი, მაგრამ დანარჩენ ფასადებზე თაღულის პარმონიულობა უკვე „გატეხილია“. ეს თაღული თავისთავში ატარებს უარყოფას, მის მოძრაობაში ჩარსული კუთხოვნება ხელს უშლის ხაზის თავისუფალ სრიალს.

საქმე ისაა, რომ გვერდითი და დასავლეთის ფასადების ცენტრალური მონაკვეთი, ადრე მიღებული სამი თაღის ნაცვლად, ერთი განიერი თაღით შემოსასაღვრება და გვერდებზე ადრე არსებული წვრილი თაღების ადგილზე კუთხეებს აკეთებს. სწორედ ეს კუთხოვნება თაღულის თავისუფალი „სრიალის“ უარყოფა, უარის თქმა სწორედ იმაზე, რაზედაც აგებულია თაღულის თავისუფლება, მისი უსასრულობა. ფაქტიურად, თაღებზე, როგორც დეკორატიულ ელემენტზე, უკვე უარია ნათქვამი. ქართველი ოსტატი მას აქ გამოემშვიდობა!

ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადი უკანასკნელად იმეორებს სამთავისის აეტორის მიერ შექმნილ კომპოზიციას. მაგრამ საერთო გადაწყვეტაში მათ შორის შესამჩნევია განსხვავება. ეს, უპირველეს ყოვლისა, გამომჟღავნდა საერთო პროპორციებში: სამთავისში მთელი ფასადი თითქოს ატყორცნილია, აქ კი დადაბლებულია, მიწასთან შეზრდილია. მიუხედავად ყველაფრისა, ფასადი მაინც სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ტოვებს. ხუთელემენტური თაღული სამკუთხად, ნელა, მაგრამ მაინც ზევით მიემართება. შუა თაღის შიგნით, სამთავისის აეტორის მიერ შექმნილ ცენტრალურ ღერძზე ასხმულია კომპოზიცია – ჯვარი, სარკმლის მოხარბობა და ორი რომბი. ამ კომპოზიციას გვერდებს უმშვენებს ორნამენტური ფესტონებით დამთავრებული ღრმა ნიშები. განაპირა თაღებში კი ხუროთმოძღვარი სრულიად ახლებურ დეკორატიულ ელემენტს გვთავაზობს. ესაა ერთ ვერტიკალზე ასხმული მაღალი და წრიული სარკმლების შემავრთებელი რთული მოხარბობა. ასეთი დეკორატიული ელემენტი ამ ძეგლზე პირველადაა გამოყენებული და მას მიმდევარიც არ გასწენია.

მოპირდაპირე ფასადის თაღულის ცენტრი მოკაეებული აქვს ერთ პორნიონტზე განლაგებულ მაღალ სარკმლებს, ქვედა პორნიონტი კი – გვიან კარიბჭეს. ის მძიმე და შეუფერებელია ამ შენობისათვის. ფასადზე არსებული ნაშთების მიხედვით, თავდაპირველი კარიბჭე გაცილებით პატარა ყოფილა. იგი, ალბათ, ფასადს მოხდენილად შეერწყმოდა.

გვერდითი ფასადებზე, თაღულის შემდეგ, დეკორატიულ ელემენტს ცენტრში მდებარე სამ-სამი სარკმელი წარმოადგენს. ისინი სიდიდით, საერთო პროპორციებით, კოტათი მძიმედ გვეჩვენება. მომდევნო ხუროთმოძღვრები ამ კომპოზიციასე უარს ამბობენ. სიკვას ეჭვებენ.

გუმბათის ცილინდრზე განლაგებული თორმეტი სარკმელი გაერთიებულია დეკორატიული თაღებით. ამას თავიდანვე ემატებოდა ორმაგი კარნიში. დღეს იგი სანახევროდ გამოფიტულია. სარკმლების ირგვლივ გამავალ არშოებზე მდიდრული ჩუქურთმის განლაგებული. ასევე ქვემოთ, ძირითად კორპუსზე მცენარულ თუ გეომეტრიულ ჩუქურთმის სიუხვეა.

რუსთაველის ეკლესიის ტაძრები

(XII საუკუნის 80-იანი წლებიდან XIII საუკუნის შუა ხანებამდე)

ქართული კულტურის ისტორიაში XII საუკუნის ბოლოს და XIII საუკუნის დასაწყისს, ჩვეულებრივ, „ოქროს ხანას“ ეძახდნენ და ეს გასაგებიცაა. ქართული მწერლობა სწორედ ამ ეპოქაში აღის იმ სიმაღლეზე, რომელსაც ბადალი არა ჰყავს. ეს ის პერიოდია, როცა ბრწყინავს შოთა რუსთაველის პოეზია და მის თანამედროვეთა შემოქმედება. ამ ეპოქაში აღმავლობას განიცდის კულტურის ყველა სფერო. მრავალმა მათგანმა არაერთი უჭკნობი ფურცელი დაუტოვა მომდევნო თაობებს. შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ იმ ეპოქის მსოფლიო მხატვრობაში ყინვისის ანგელოზი ერთ-ერთი უშესანიშნავესი ძეგლია. ეს მრავლისმეტყველი ნახატი ბევრად უსწრებს რენესანსის ფუძემდებლების შემოქმედებას. რომ არა მონღოლების გამანადგურებელი ორასწლიანი ბატონობის შედეგად გამოწვეული პოლიტიკური დაქვეითება და ფეოდალიზმის საერთო კრიზისი, ქართული ხელოვნება სხვა გზით წარმართებოდა და, ცხადია, შედეგად უფრო შთამბეჭდავი იქნებოდა.

ეს საერთო აღმავლობა ქართულ არქიტექტურაშიც აშკარად ჩანს, ესაა ერთი მილიანი ტაძარი, ახალი საფეხური, რომელსაც საკუთარი სახე, განსაკუთრებული სტილი აქვს. საერთოდ, შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ეპოქისათვის დამახასიათებელი ცხოველხატული სტილი არც აქ იწყება და არც აქ მთავრდება. ეს მხოლოდ მისი განვითარების მეორე საფეხურია.

გელესიათა ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპიდან ამ ეპოქაში აგებულია ცხრა: თბილისის „ლორჯი მონასტერი“, ბეთანია, ქვათახევი, ყინვისი, ტიმოთესუბანი, ფიტარეთი, წულგოლაშენი, კაბენი (1904 წ. დაანგრიეს) და ახტალი. ესენი ძალიან მოკლე დროში, რაღაც ოცდაათიდან წლის განმავლობაშია აგებული. დროის მოკლე მონაკვეთში ასეთი მასშტაბის ხატვითი დიდი ნაგებობების შექმნა ბევრის მოქმედია.

ამ ძეგლებთან დაკავშირებით განსაკუთრებით აღსანიშნავია სამი გარემოება: 1. ცხრავე ძეგლი აგებულია თამარისა (1184-1213) და ლაშას (1213-1222) მეფობის ხანაში; 2. თითქმის ყველა განლაგებულია თბილისთან ახლოს (ყველაზე ახლო მდებარე – ბეთანია და კოჯრის კაბენი – თხუთმეტოდე კილომეტრზე, შორს მდებარე ტიმოთესუბანი კი ორასიოდე კილომეტრზე); 3. ცხრავე ობიექტი მტკვრის მარჯვენა მხარესაა; ამ ფარგლებს გარეთ იყო თუ არა სხვა ძეგლები, უცნობია.

საინტერესოა ერთი გარემოებაც: ცხრავე ტაძარი, აღბათი, მონასტერს ეკუთვნო-

და. ამ სამონასტრო ნაგებობებისათვის ადგილი შერჩეულია ერთნაირი მიდგომით. ეტყობა, მონასტრისათვის ადგილის შერჩევა, პირველ რიგში, განისაზღვრებოდა ბუნებრივი პირობებით. შორს იყო ის დრო (VI-VII საუკუნეები), როდესაც ასკეტურად განწყობილნი მწირ და უდაბურ ადგილებს ეტანებოდნენ. მომდევნო ეტაპზე უკვე ეძებენ ისეთ ადგილებს, სადაც სიწყნარე, სიმშვიდე და ლამაზი ბუნებაა, ამასთან მიუჩნეობისათვის ხელსაყრელი პირობებია, ზემოხაზოთვლილი ძეგლები ამ მხრივ წალკოტში მდებარეობს.

აქ წარმოდგენილი თათოუელი ტაძარი ისეა ჩაწერილი გარემო ლანდშაფტში, რომ, თითქოს, ეს აკლდა ბუნების ამ მონაკვეთს. ისინი ლანდშაფტთან არიან შეხამებული. ხუროთმოძღვრები შემოქმედის ხელით ქმნიდნენ მოხდენილ სილუეტს.

ასეთი მრავალფეროვანი ბუნების წიაღში ჩადგმული უცხო ელემენტი, არქიტექტურული ნაგებობის სახით აუცილებლად თვით უნდა ყოფილიყო ჭკურადი, რომ ბუნების საერთო პოლიქრომიას შეხამებოდა. მართლაც, ეს ასეა. ჩვენს შემოხვევაში საქმე გვაქვს ქვისა და აგურის შენობებთან. ამ ეპოქის თვით ქვის შენობებში ყველგან შეიმჩნევა ფერადოვნება. ქართული ოსტატი ამ ეპოქაში არ კმაყოფილდება ქვის ერთი ფერით. მოსაპირკეთებლად იგი ძირითადად ერთი ჯიშის ქვას ხმარობდა. მაგრამ შიგადაშვებ ურევა სხვადასხვა ჯიშისა და ფერისას. ფერების ამ შეხამებას აღწევს მეტად თავისუფლად, კონცეფციის შესაბამისად. ქართული ოსტატი ფერად ქვებს არ ალაგებს ზოლებად, იგი თავისუფლად ხატავს, ქმნის ფერადოვან გამას.

ფერადოვნებით არანაკლებად უღერდა იმავე ჯგუფში შემავალი აგურის ისეთი ტაძრები, როგორცაა ყანწვისი და ტიმოთისუბანი. თავდაპირველად, როცა ამ ნაგებობებს აქონდა სამი ფერის კრამიტით მოჭიქული სახურავი, ალბათ, მწიკანე ტყის ფონზე საოცარი ხანახავი იქნებოდა.

თავისთავად აღსანიშნავია ისიც, რომ, წინა ეპოქასთან შედარებით, ამ პერიოდში უფრო მკარგე ზომის ტაძრები აუგიათ. ხილი, რაც შეეხება ცხოველხატულობას, იგი ახლაც გრძელდება, მაგრამ ტენდენცია მიდის გამარტივებისა და დამშვიდებისაკენ. ინტერიერის ფრესკული მხატვრობის ფერადოვან გარსს ექსტერიერისი პასუხობს ფერადოვანი ქვით შემოსევა და მდიდრული მონოქრომიზმება.

წინა ეპოქისაგან, კერძოდ, XI-XII საუკუნეებისაგან, ამ ახალ ეპოქას, რუსთაველის ხანას განასხვავებს ფასადების მორთვის პრინციპი. ადრე ფასადების თაღვლით მორთვა თუ აუცილებელი იყო, XII საუკუნის ბოლოს საკითხი რადიკალურად გადაისინჯა. ახლა აღარ იტაცებოთ თაღვლით ფასადების შექმნა და მასზე უარს ამბობენ. ამით, ცხადია, ფასადები გამშისკლდა. თაღვლის დროს, მათ შიგნით გამართულ კარ-სარკმელთა მორთვა თვალში არ იყო მოსახვედრი. ახლა, თაღვლის მოხსნის შემდეგ, იგი წინა პლანზე გამოვიდა. მრავალფეროვნად მორთული პორტალები და სარკმლები მკვეთრად გამოირჩევა. ეს დეკორატიული ელემენტები დაქვითვით მოხანს ქვით შემოსილ კედლებზე.

მართალია, თაღს, როგორც დეკორატიულ ელემენტს, ამ პერიოდშიც იყენებენ, მაგრამ მას იმდენად უმნიშვნელო როლი აქვს, რომ მორთვის საერთო სახეზე არ

მოქმედებს. მაგალითად, აღმოსავლეთით დარჩენილი ნიშების მომრთველ თაღებს აღგვილობრივი მნიშვნელობა აქვს და საერთო შთაბეჭდილებაზე ისე აქტიურად არ მოქმედებს.

ამ ახალი ეპოქის ტაძრების ფასადებს თაღედი მოსცილდა, მაგრამ იგი შემორჩა გუმბათის ყელს. ხუროთმოძღვრებმა თავისთავად ეს ბრწყინვალე დეკორატიული ელემენტი მთლიანად არ მოაცილეს.

გუმბათთან დაკავშირებით, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ თაღედი განლაგებულია ცილინდრულ მასაზე. ადრე და გვიანაც, ერთდროულად გეხვედბა ცილინდრული და წახნაკოვანი გუმბათები, მაგრამ აქ განხილულ ჯგუფში მხოლოდ ცილინდრული გუმბათებია. ამასიც კანონზომიერებაა. ცხოველხატულობას ცილინდრულობა, წრიული ფორმები უფრო ესადაგება, ვიდრე კუთხოვანი.

ამ ეპოქაში, ისე როგორც წინა ეპოქაშიც, ადრე შუა საუკუნეებისაგან განსხვავებით, კარბტკეები აუცილებელია. გუმბათოვანი ტაძრების ქვედა პირიზონტზე კარბტკეა განლაგება ხელს უწყობს ნაგებობათა პირამიდულ კომპოზიციასა შექმნას.

ფასადების მორაულობაში არის ისეთი ელემენტები, რომლებსაც ეს ეპოქა, როგორც წინა ეპოქისაგან ნაანდერძვეს, ზოგ შემთხვევაში ინარჩუნებს. დეკორის ახეთი ელემენტებია სამთაენელი ხუროთმოძღვრის მიერ შექმნილი მეტად მოხდენილი რომბებისა და ჯერის ასხმა აღმოსავლეთის ფასადზე, ეს ისეთი მამხადველი ელემენტი იყო, რომ არ შეიძლებოდა მისთვის არ მიებაძათ. მარილაც, ბევრსა მბაძა და ცვლილებებით XVII საუკუნის ბოლომდე (ანანური) იარსება. ამასთან, ისიც აღსანიშნავია, რომ ბევრია ისეთიც, რომლებმაც სამთაენელ ხუროთმოძღვარს არ მიბაძა და საკუთარი კომპოზიცია შექმნა, მაგრამ მასზე უკეთესის შექმნა ვერავინ მოახერხა.

ამ ეპოქის კელესიათა მორაულობის აუცილებელი შემადგენელია ჩუქურთმა. ამ პერიოდის ხუთი ქვის ტაძრიდან თითოეულის ფასადებზე გამოყენებულია ოცდახუთიდან სამოც მოტივამდე, მაშინ, როდესაც წინა ეპოქაში მოტივთა რაოდენობა გაცილებით მეტი იყო. გეხვედბა როგორც ფთალოვანი, ისე გეომეტრიული მოტივები. პირველი მათგანი სანახავად უფრო მიმზიდველია, მაგრამ ტექნიკურად შესასრულებლად ძნელია. ამიტომ თითოეულ ძეგლზე სტილის დონეს განსაზღვრავს ფთალოვანი და გეომეტრიული მოტივების შეფარდება. ჩეულებრივ, მაღალ დონეს პირველი შეეფერება, ხოლო დაბაღს - მეორე. ამ მხრივ, არა მარტო XI საუკუნის ძეგლებთან არის განსხვავება, არამედ შემოჩამოთვლილ ძეგლითა შორისაც. აქ 5-10 წელიც კი უკვე განსხვავებას იძლევა, კერძოდ, ეს დაღმავალი ხაზი ბეთანიიდან ახტლისაკენ მიდის.

ჩუქურთმასთან დაკავშირებით კიდევ ერთ გარემოებას უნდა მიუქვეს ყურადღება. ესაა მოტივთა რეპერტუარი. განსახილველ ძეგლებზე გამოყენებული ჩუქურთმის მოტივთა რეპერტუარი შეიძლება ძირითადად დაიყოს ოთხ ჯგუფად. პირველ ჯგუფში თავსდება ის მოტივები, რომლებიც წინა საუკუნეებში შექმნილია და შემდეგაც აგრძელებენ სიცოცხლეს. მეორე ჯგუფში თავსდება ის, რომელიც ადრე იწყებს სიცოცხლეს და იქვე ამთავრებს. მესამე ჯგუფში თავსდება ისინი, რომლებიც ამ

ეპოქაში წარმოიშვა და შემდეგაც აგრძელებენ ცხოვრებას, ხოლო მყოფში ვგუფში თავსდება ისეთი მოტივები, რომელითა გამოშვონებლები ამ ეპოქის ოსტატები არიან, მაგრამ გამგრძელებელნი არ გასჩენიათ.

ამ ეპოქის ძველებზე რელიეფური გამოსახულებები მცირეა. აღსანიშნავია, რომ არის როგორც ცალკეული, ისე კომპოზიციური რელიეფები.

კელესიათა ინტერიერიც იმავე ცხოველხატულობითაა გადაწყვეტილი. იგი მრავალფეროვნებას იწყებს კარებიდანვე. ამ მხრივ ნიშნდობლივია გვერდითი კარების მოწყობა. აქ გრძელდება წინა ეპოქის თავისებურება, როცა კარი გვერდითი კედლების ცენტრებში კი არ ეწყობა, არამედ დასავლეთით, გვერდითი ნაგების არეში.

ტაძრების შიდა კედლებზე არსებული ფრესკული მხატვრობა, საერთო ფერთა თამაშით, უყვარ შეეფერებოდა იმავე სტილშეგრძნებას, ვიდრე ადრეული საუკუნეების გამსშელებული, მონოტონური კედლები.

მანტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრები

რუსთაველის ეპოქის ძველებიდან აქ თანმიმდევრულად განვიხილავთ მხოლოდ კვებს.

ბეთანია თბილისთან ახლოს, მდ. ვერეს წარმტაც ხეობაშია. იგი ქართული შუა საუკუნეების ერთ-ერთი ბრწყინვალე არქიტექტურული ძეგლია (სურ. 212-216). ტაძარი კონცხზე დგას. ჩრდილოეთით ვერეს ვიწრო და ღრმა ხეობაა, სამხრეთით კი პატარა მდინარე ჩაუდის. ტაძრის აგების შესახებ ისტორიული ცნობები არ დარჩენილა. მის დასაბრძვებლად შოგნით, ფრესკაზე გამოსახული ისტორიული პირები შეიძლება მოეხსენიებოდნენ. ჩრდილო კედლის ქვედა რეგისტრზე გამოსახულია მეფეები: ვიორგი III, თამარი და ლაშა-გიორგი. სამივეს გვირგვინი ადგას და ლაშას ხმალი აკლავს. ხილის ჩამოკიდება იმ ეპოქაში მეფედ კურთხევას ნიშნავდა. ეს კი იმაზე მოგვითხრობს, რომ მხატვრობის შესრულების დროს ლაშა უკვე მეფეა. ისტორიული წყაროებიდან ცნობილია, რომ ლაშა თამარმა თავის „თანამოსაყდრედ“ გაიხადა 1207 წ. ბეთანიის მოხატვა იმავე წელს თუ არა, ახლო წლებში მოხდებოდა.

კელესიის დასავლეთის მონაკვეთში და შოგნით ზოგიერთ კედელში ჩაყოლებული ფრაგმენტებით დგინდება, რომ აქ ადრე აგურის კელესია მდგარა. თამარის დროინდელ ხურთიმოძღვარს მისი ფრაგმენტები ახალში ჩაუტანებია.

ტაძარი ტაძური ცენტრალურ-გუმბათოვანია, სამხრეთის კარიბჭით. ინტერიერის მთავარ კომპოზიციას ქმნის ღერის მკლავები გუმბათით, საკურთხეველი ღრმა. გვერდებზე მდებარე სადიაკვნე და სამკვეთლო კარებით უერთდება როგორც საკურთხეველის, ისე დარბაზს. საკურთხეველის გვერდით სათავსებს ისეთივე მუორე სართული ადგას.

გუმბათის დასავლეთის სვეტებსა და საკურთხეველის კუთხეებს ეყრდნობა. დასავლეთის ღერის მკლავი გვერდით ნაგებს თითო განიერი თალით უერთდება.

თალი შეისრული მოხაზულობისაა. იმავე მოხაზულობისაა ჯერის მკლავების გადა-
მხური კამარები. ასეთი ფორმის თალი ამ ეპოქაში, ნახევარწრიულთან ერთად, ხში-
რად გვხვდება. ინტერიერის კედლებზე თავდაპირველი ფრესკის ორი ფენა ჩანს.

ეკლესიას შიდა სივრცე კარგადაა განათებული, როგორც ეს შეეფერება ფრესკან
ძეგლს. ოთხივე ჯერის არეში სამ-სამი სარკმელია, ხოლო გუმბათში, როგორც ეს ამ
ეპოქის ძეგლებისათვისაა დამახასიათებელი, თორმეტი.

ბუთანიის ტაძრის ფასადები რუსთაველის ეპოქის საკულტო ნაგებობათა
გაფორმებისათვის ტიპურია. აქ ფასადებზე არ არის წინა ეტაპის თაღები, იგი
მხოლოდ აღმოსავლეთის ნიშებს შემორჩა. ფასადები შიშველია. მორთულობის
ელემენტები ტაძრის კორპუსის კარ-სარკმლების ორგელითაა განლაგებული და
ლაქებად გამოიყოფება. კარ-სარკმლები ადრევე იყო საკმაოდ რაუდად მორთული,
მაგრამ ისინი თაღების ძლიერი ხაზებით თითქოს ჩაკარგული იყო. აქ კი თლილი
ქვით შემოსილ სვეტულურ ზედაპირზე განლაგებული მოთუქურთმებული ელემენტები
გაცილებით მეტყველია.

ფასადებიდან, როგორც ეს ჩვეულებრივ გვხვდება, მთავარი აღმოსავლეთისაა.
აქ ხაზგასმულია ცენტრალური ღერძი, მასზეა ასხმული დეკორის მთავარი ელემენტე-
ბი: მაღალი სარკმელი თავსართით, მრავალფეროვანი ჯვარი და მედალიონიყთა
პატარა სარკმელი.

ქვეათახევი. ბუთანიისაგან განსხვავებით, იმავე ეპოქის ქვეათახევის აგებობა
სრულყოფილიად გაიმჭირა აღმოსავლეთის ფასადზე სამთავისის ღერძზე ასხმული
კომპოზიცია. ამ დეკორატიულ ელემენტთა შედარებისას შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ
ქვეათახეზე იგი უფრო გამდიდრდა, ღაღად გამოიყოფება, რადგან არ არის თაღი-
მონარჩობა. იგი ქვის შიშველ კედელზეა, ამიტომაც უფრო რელიეფურად გამოჩნდა.

დანარჩენ ფასადებს აერთიანებს მორთულობის ახალი ელემენტი – გვერდიგვერდ
მღვარი მაღალი სარკმელი და ზემოთ, თაღებს შორის, პატარა, წრიული სარკმელი.
ოსტატი ხამივე ფასადზე ამ ელემენტს კი აკეთებს, მაგრამ მათ მანც კატეგორიულად
ჰყოფს და, შესაფერისად, თითო ელემენტს უმატებს. მას სურს სამხრეთის მხარის
გამოყოფა. ამიტომ სარკმლების ზემოთ ძლიერ ჯვარს დგამს და მის ღერძის
სარკმლებს შორის მძლავრად უშეებს. მომდევნო ადგილს იგი უთმობს დასავლეთის
ფასადს. აქ იგი ჯვარს სარკმლების ზემოთ აღმართავს, ხოლო ჩრდილოეთისაზე
ჯვარს საერთოდ არ აკეთებს.

სამხრეთის მხარე მდიდრული კარიბჭითაა გამოყოფილი. კარიბჭის ფასადებზე
ტაძრის კორპუსისაგან განსხვავებით, თაღები დაუტოვებიათ. ასევე უწყვეტი თაღული
ცილინდრულ გუმბათსაც შემოუყვება. მრავალფეროვანია სუქურთმა გუმბათის
სარკმლების ორგელიც, ფრინსა და კარნისზე.

ეპიწვისი ღვას შუა ქართლში (დღევანდელ ქარელის რაიონში), მაღალ მოხე-
წადკოტში. მწვანე მივებით შემოხლულულ ფონზე, საოცრად ფერადოვანია აგურით
ნაგები დიდი ტაძრის მოხდენილი მასა. ამ მეტად მიშხიდველია ხანაზობამ
შუედლებულია ყოველი მნახველი არ ადაფრთოვანოს (სურ., 217-219).

ეპიწვისის ტაძრის დათარიღებაში, გარდა არქიტექტურის სტილისტიკური

მონაცემებისა, გვშევილია ქტიტორთა ფრესკული გამოსახულება. ჩრდილო კედელზე, ჯერის მკლავის მადამოებში, განთქმული ყინწისის ანგლოზის ქვემოთ, ვედრების პოხით გამოსახულნი არიან მეფე გიორგი III, თამარი (1184-1213) და ლაშა-გიორგი. იგივე ჯგუფი გამოსახულია ბუიანის ეკლესიაშიც. ორივეგან ლაშა ჩანს თამარის თანამოსაყდრედ. ე. ი. შესრულებულია 1207 წლის შემდეგ, 1213 წლამდე. თვით ტაძრის აგება მოხდებოდა უშუალოდ წინა წლებში.

ტაძრის ძირითადმა ნაგებობამ თითქმის ხელუხლებლად მოაღწია, მხოლოდ გვერდითმა კარიბჭეებმა და დასავლეთის ნართიქსმა განიცადეს მცირეოდენი ცვლილებები.

ტაძრის შიდა სივრცე ძირითადად მიღებულია ჯერის მკლავებითა და მათ გადაკვეთაზე აღმართული გუმბათით. საკუროხეველი აქაც ბემითაა ჩაღრმავებული. მის ცენტრში, სარკმლის ქვემოთ, ღრმა ნიშა იღუმენის დასაჯდომად. გვერდებზე კი სამკვეთლო და საღიაკენა. თითოეული მაიგანის ზემოთ სამაღავებია. ჯერის დასავლეთის სწორკუთხა მკლავი მაღალი და განიერი თაღებით უკავშირდება გვერდით ნაგებს, რომელთაგან სამხრეთის ნაფი დიდი სარკმლითაა განათებული, რაც მას განასხეავეებს სხვა ძეგლებისაგან.

საერთოდ, როგორც ეს ამ ეპოქაშია მიღებული, ფრესკული მხატვრობის უკუთ ათვისების მიხნით, შიდა სივრცე მეტად არის განათებული. ამისათვის სამ-სამი მაღალი სარკმელი სამ მკლავშია განლაგებული, ხოლო მეოთხე, დასავლეთის მკლავზე ერთი სარკმელია, მათ ემატება გუმბათის ყელის თორმეტი სარკმელი.

ყინწისის ტაძარი თავისი ეპოქის ძეგლებისაგან დასავლეთის მონაკვეთის ორიგინალური გადაწყვეტით გამოირჩევა. აქ, დასავლეთის ხაზის მიუღ სივრცეზე, ნართიქსია გამართული. ეს სწორკუთხა სათაესი დასავლეთით სამი თაღით იყო ღია. XV საუკუნის 60-იან წლებში ნართიქსი სამად გადაუტიხრავთ. ამ საქმის შესეურს, ამ მხარის მფლობელს, ხახა ფანასკერტელ-კაციშვილს თავისთავი გამოსახული აქვს სამხრეთის ტიხარზე.

ნართიქსის ზემოთ პატრონიკვა გამართული. ისიც სამი არათანაბარი მონაკვეთისაგან შედგება. თითოეული მაიგანი გარე კედლებში განლაგებული სარკმლით ნათდება, ხოლო კვლესიის დარბაზში ასევე თითო კართი გადის.

ყინწისი მთლიანად აგურის შენობაა. თავდაპირველად იგი გადახურული იყო სამი ფერის მოქმული კრამიტით. ასეთი გამა მწიანე ფონზე, აღბათ, მეტად შთამბეჭდავი იქნებოდა და დღეს, მოუხედავად იმისა, რომ მას აკლავა ძველი გადახურვა, ეს იმპოზანტური შენობა მაინც მეტად მიზიდულია.

ტაძრის ქვედა კორპუსის აგურის კედლები სრულიად საღიაა, ხოლო გუმბათის ყელი უწყვეტი თაღებითაა მორთული. თაღებისათვის სპეციალურად ლეკალური (ნახევარწრიული) აგურია დამზადებული. ადრე აღნიშნული იყო, რომ ამ დროის ოსტატები თაღებზე უარს ამბობენ ქვედა კორპუსზე, მაგრამ მას ტოვებენ გუმბათის ყელზე. ასეა აქაც.

ტიმოთიესუბანი. იმავე ეპოქის მეორე აგურის შენობა, რომელიც ტიმოთიესუბანში (წაღერთან ახლოს) დგას, მსგავსადვეა ნაგები. იქაც შენობა

მილიანად აგურისაა. აქაც სამი ფერის მოჭიქული კრამატი იყო სახურავად. მისი ქვედა კორპუსი სიბრტყობრივია, ხოლო გუმბათზე თაღვლია. ყინწვისისაგან განსხვავებით, ტიმოთესუბანში აღმოსავლეთით სამი წახნაგოვანი, შვერილი აფსიდაა. ადრე აღნიშნული გეაქვს, რომ ამ ეპოქისათვის შვერილი აფსიდა არაა დამახასიათებელი, მაგრამ, როგორც გამოჩვენებს, გვხვდება. ცნობილია, რომ ქართული ხეობისმოძღვრებისათვის დამახასიათებელია ქვა. გამოშწვარ აგურს იგი გვიანანტიკური ხანიდან იყენებს, მაგრამ არა ძირითად საშენ მასალად, არამედ დამხმარედ. ხოლო ფეოდალური ხანის შუა პერიოდში ქართველი მთლიანად აგურისაგან აგებს IX საუკუნის ოხანის ტაძარს, ხოლო XIII საუკუნის დასაწყისში - ყინწვისსა და ტიმოთესუბანს. დიდი, აგურის შესამჩნევი ნაგებობები ამით ამოიწურება. მართალია, გვიან საუკუნეებში, სხვადასხვა მიზეზების გამო, აგურს უფრო ხშირად მიმართავენ, მაგრამ ქვა მანაც რჩება ძირითად მასალად.

ფიტარეთი. ქვემო ქართლის მრავალფეროვანი არქიტექტურის დიდებას ფიტარეთისა და წულრულაშენის ტაძრები წარმოადგენს. პირველი მათგანი ქუთის (ხრამის) ღრმა და ვიწრო ხეობაში დგას, ხოლო მეორე უფრო ახლოს, ფოლადაურის ხეობაში, მოახე დგას. ხანია გასასმელი იმაზეც, რომ ორივე დამა-გოთრგის 'ხეობის ღროსაა (1213-1222) აგებული. იმ საერთო პოლიტიკური და ეკონომიკური აღმავლობის პერიოდში, სულ რაღაც ათი წლის განმავლობაში, გასაკვირი არ არის, რომ ათეო ასეთი ბრწყინვალე ტაძრები (სურ. 220-224).

ერთსავე და მეორესაც საკმაოდ ვრცელი წარწერები ახლავს, სადაც მითითებულია, რომ მშენებლობა ხდება გოთრგი მეფის დროს. მაგრამ, ზუსტი თარიღი არაა ნაჩვენები. ამ წარწერების მიხედვით არც ის დგინდება, თუ რომელია უფრო ადრე აგებული. სტილისტიკური განსხვავების საშუალებით დგინდება, რომ ჯერ ფიტარეთისა აგებული და შემდეგ წულრულაშენი.

ფიტარეთის კარიბჭის აღმოსავლეთის კედელზე მოთავსებული ვრცელი ასომთავრული წარწერა მრავალმხრივია სანტერესო. კერძოდ, წარწერიდან ვიკვებით, რომ ტაძარს აგებს გოთრგი მეფის ამირეჯიბი (აქ ნაგულისხმევაა თანამდებობა - მეფის კარზე წესრიგის მთავალყურე დარბაზობისა და პურიობის დროს) ქეთარი. ამასთან დაკავშირებით გამოთქმულია ავტორიტეტული აზრი, რომ „ამირეჯიბი ქეთარი ქაჯაყაის ძე ქანბაძე ბარათაშვილების ერთი უმთრეულესი, ისტორიაში ცნობილი წინაპართაგანია“, ისინი „ბაღვაშ-ორბელისა ნაოხარზე“ ნელ-ნელა აშენებენ თავიანთ ძლიერებას და „საორბელისაც“ „საბარათაშვილ“ აქცევენ. წარწერა კიდევ ერთ მტრად სანტერესო ცნობასაც გვაწვდის: „აღმუქებელ ამის მონასტრისა და საყდრისა... არაი ვაისა პრთავს თქნიერ სქმის ღაშქრისა და კრმლისა მოგებულისა“ აქედან ხანს ერთ-ერთი შემთხვევა, თუ რა გზით შეჩდება შუა საუკუნეების ესა თუ ის ნაგებობა. კერძოდ, ქეთარს ფიტარეთის ტაძარი რომელიდაც ომში ნაშოვრით აუგია, როგორც ეცნობა, იგი მარჯვე მებრძოლად ყოფილა და ერთ თუ რამდენიმე ომში საკმაოდ დიდი ნადავლი უშოვნია. იმავე შემოსავლით ქეთარს უყიდა სოფლები ტანხა და თველორეწმინდა და ფიტარეთის მონასტრისათვის შეუწირავს.

ფიტარეთის მონასტერი თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით ასობდე კილო-

მეტრზე. ქვის ღრმა და ვიწრო ხეობაში მისთვის შერჩეულია მშვიდი, მყუდრო და ღამაში ადგილი. შუა საუკუნეების ბერებმა, უდავოდ, იცოდნენ ადგილის შერჩევა.

ფიტარეოსის სამონასტროში ნაგებობებიდან ზოგი დანგრეულია, ზოგიც დაზიანებული, მაგრამ იგი მაინც დიდად შთამბეჭდავია. ამჯერად შევხებით მხოლოდ ტაძარს.

ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპის ეკლესიებიდან ფიტარეოსის ტაძარში ყველაზე მეტად გამოიჩნდა გრძივი გეგმის დამოკლების ტენდენცია. აქ გეგმა თითქმის კვადრატულია. დანარჩენი ყველაფერი ჩვეულებრივია, კერძოდ, შიდა სივრცე ჯერის მკლავებზე აღმართული გუმბათით. განათების წყარო გვერდით მკლავებში ერთი და იგივეა ბუიანიაში. ქვათახევა და ფიტარეოში. ესაა სამი სარკმლის კომპოზიცია, ქვემოთ, პარალელურად მდგარი ორი მაღალი სარკმელი და შესამე წრიული, მათ ზემოთ, თაღებს შუა. როგორც ღვინდება, ამ კომპოზიციის პირველი შემოქმედი ბუიანიის ავტორია.

ფიტარეოსის თავის ჯგუფისაგან ისიც განასხვავებს, რომ მას მხოლოდ ერთი კარი აქვს სამხრეთით.

ტაძარი გარედან სასიამოვნო სანახავია: მოვარდისფრო თლილი ქვით შემოსილ ფასადებზე ლაქებადაა დალაგებული მრავალფეროვანი და მდიდრული მორთულობა. თითოეულ ამ ელემენტში ჩანს მაღალი გემოვნებისა და დიდი გამოცდილების ოსტატი.

აღმოსავლეთის ფასადი აქც სხეულებზე მდიდრულადაა მორთული, მაგრამ ცოტა მძიმედ გამოიყურება – არაა იმ ღონის ჰაეროვნება, რომელსაც ეხედავთ სამთავისში, იკორთაში, ბუიანისა და ქვათახევაში. მოუხედავად ამისა, ეპოქის სიდიადე ჯერ კიდევ სათანადო სიმაღლეზეა.

თავისთავად საოცარია ამ პერიოდის ხუროთმოძღვრთა უშრეტა ფანტაზია. ამკარაა, რომ თითოეულმა ხუროთმოძღვარმა კარგად იცის წინაპართა ნამოქმედარი და იცნობს მისი თანამედროვე უფროსი კოლეგის ნაწარმოებს. ამკარად ჩანს, რომ ხუროთმოძღვარმა მანამდე შექმნილი გადაამუშავა და ერთი ნაბიჯი წინ გადადგა.

ფიტარეოსის ავტორმა, ვეფობა, კარგად გააზრა ისეთ უფროს თანამედროვეთა მღაწეები. როგორებიც იყვნენ ბუიანიისა და ქვათახევის ხუროთმოძღვრები (მათ სულ რაღაც 10-15 წელი აშორებთ) და შექმნა საკუთარი ქმნილება.

ფიტარეოსის აღმოსავლეთის ფასადის მორთულობის ქვედა ნაწილი შედარებით მსუბუქია, მაგრამ ზემოთ აღმართული ფართო მკლავებიანი ჯვარი ცოტა მძიმე შთაბეჭდილებას ტოვებს, ამ კომპოზიციას ვერ შევლის ჯერის ძირთან დარაჯად დაყენებული ღონების ბარელიეფები.

ხუროთმოძღვრებს შთამბეჭდავად აქვთ გადაწყვეტილი სამხრეთის ფასადი კარიბჭითა და ჯვრიანი სარკმლების მორთულობით. დასავლეთისა და ჩრდილოეთის ფასადები თავსართიანი თითო სარკმლით დამაკმაყოფილებელია.

ფიტარეოსთან დაკავშირებით ჩახი უნდა გაეცნოს იმ გარემოებას, რომ, რუსთაველის ეპოქის სხვა ძეგლებისაგან განსხვავებით, აქ ყველაზე მეტადაა გამოყენებული ბარელიეფები. ოსტატი ბარელიეფებს ცალკე, დამოუკიდებლადაც ათავსებს და ორნამენტულად ისე მოხელჩნლად ურთავს, რომ მეტად ღირიკული სურათები იქმნება.

ახტალა რუსთაველის ეპოქის ერთ-ერთი ბრწყინვალე ძეგლია. სამწუხაროდ, იგი XII-იანი წლებიდან სომხეთის ტერიტორიაზე მოექცა. თბილისიდან ძეგლი არც ისე შორსაა, რაღაც ოსხმოციოდე კილომეტრზე.

ტაძრის აგებაზე, ან აქ მონასტრის დაარსებაზე ქართულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი. ამ ადგილის ადრე „აგარაკი“ რქმევი. ვახუშტი ბაგრატიონი „აგარაკს“ ათავსებს ახტალასთან. მემკრანე ჯუანშერის ცნობით, აგარაკში ვახტანგ გორგასალმა დასვა ეპისკოპოსი. იმ დროის ეკლესია ახლა არ ჩანს. სომეხი ისტორიკოსის კირაკოს განმარტების ცნობით, „პლნდაჰანქში“ ტაძარი აუგია ივანე მხარგრძელს და „ქართული მონასტერი დაუარსებია“. ზოგიერთი სპეციალისტის აზრით, „პლნდაჰანქი“ ახლანდელი „ახტალა“. თავისთავად გასაგებია, რომ ასაბავი ივანე მხარგრძელი ქართველ მეფეთა მიერ ბოძებულ მამულში აგებს „ქართულ მონასტერს“. ეს კი უნდა მომხდარიყო 1225 წლამდე, ივანე მხარგრძელის გარდაცვალებამდე.

ამ თარიღს ადასტურებს თვით ტაძრის ყველა მონაცემი. იგი, ამ მონაცემებით, აგებულია ჩანს სწორედ XIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ცხადია, არა უგვიანეს 1225 წლისა.

ახტალის მონასტერი განლაგებულია ვიწრო და ღრმა ხეობით შემოფარგლულ კონკრეტზე (სურ. 225-227, 229). მონასტერი მძლავრი კედლებით ყოფილა გამაგრებული. სამონასტრო შენობათა ნანგრევებში გამოჩეულად დგას დიდი ზომის ტაძრის ქვედა კორპუსი. მას გუმბათი ადრევე ჩაქცევია. მისი ქვებით მოფენილია იატაკი.

რუსთაველის ეპოქის ცენტრალურ-გუმბათიანი ტაძრებიდან ყველაზე დიდი ზომისაა ახტალა. იგი თავისი მასშტაბით პირველი ეტაპის ძეგლებიდან სამთავისადაც სჭარბობს, ხოლო გელათის თიანჭის უტოლდება. ასეთი დიდი ნაგებობა გუმბათიანად როცა იდგა, ალბათ, შთაბეჭდილება მეტად დიდი იქნებოდა.

ახტალის ეკლესია მცირეა და გრძელბუცი ადმოსავლეთის მიმართულებით. მასში სამი შესასვლელია. გვერდითი კარები, როგორც ეს ამ ტიპისთვისაა დამახასიათებელი, ნაგების მდამოუბნია. აქედან შემსვლელი რთული გზების გავლით ახერხებს შიდა კურცის დათვალიერებას, მის ათვისებას.

ტაძრის ცენტრში თავს იყრის ჯვრის მკლავებიდან და გუმბათიდან ჩამოდვრალი შუქი. დღეს, გუმბათის ჩამონგრევის გამო, რაშუქების ეფექტის შემოწმება ვერ ხერხდება. განათება აფსიდში, ჩეკულებრივ, სამი სარკმლიდან ხდება. დანარჩენ მკლავებში გვერდიგვერდ დგას მაღალი ორ-ორი სარკმელი.

გუმბათის საყრდენები, ადმოსავლეთით საკურთხეველის კუთხეები და დასავლეთის ორი პილასი ადგილობრივია. დასავლეთის პილასების ფორმებთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნათ, რომ აქ გვხვდება მხოლოდ ორი ფორმა: სწორკუთხა (ყინწყისი) და ოქტოგონური (ახტალა, ფიტარეთი, ტიმოთყსუბანი, ქვათახევი, ბეთანია, ღურჯა მონასტერი). მათ გარდა, სწორკუთხა ფორმა შიგა პილასტრით გვხვდება წულარულამენში.

ეკლესიის შიდა კედლები თანადროული ფრესკული მხატვრობით იყო დაფარული. ამ საინტერესო მხატვრობიდან საკმაოდ დიდი ფრაგმენტებია დარჩენილი.

ეკლესიის ფასადები, იშვიათი ოსტატობით, თლილი ქვითაა შემოსილი. ოთხივე

ფასადი თავდაპირველი სახითაა მოღწეული, ფასადები მორთულია მდიდრულად, ოსტატობა მალალ შეფასებას იმსახურებს. მხოლოდ ერთი რამ შეიმჩნევა – ცოტა სიმშრალეა. ამ მხრივ იგი ჩამოუვარდება რუსთაველის ეპოქის ისეთ პირველ ძეგლებს, როგორცაა ქვათახევი და ბეთანია. ახტალას აშკარად ეტყობა, რომ იგი ქრონოლოგიურად რუსთაველის ეპოქის ძეგლების ბოლო რიგში დგას.

როგორც სხვაგან, ისე აქაც, ფასადებიდან ტრიუმფალურია აღმოსავლეთის ფასადი. აქ თუჯიში გეცემთ შუაზე, დერძზე ასხმული ჯვარი, სარკმლის მონარჩობა, რომები და ცოკოლიზე დაყრდნობილი ლილვები. ეს მეტად მიმზიდველი კომპოზიცია ორასი წლის წინათ სამთავისის ოსტატმა შექმნა. მომღვენო ხანის ოსტატებიდან ეს კომპოზიცია მცირე ცვლილებებით, ნიუანსებით გამოიყენეს იკორთის, ქვათახევისა და, ბოლოს, ახტალის ოსტატებმა. თუმცა, გვიან მის მოკლე ვარიანტებს იყენებენ ისეთ ძეგლებზე, როგორცაა ზარხმა და ანანური.

ახტალის აღმოსავლეთის ფასადის მორთულობა დაკავშირებულია მხოლოდ სარკმლებსა და ნიშებთან. აღსანიშნავია ის, რომ ნიშების თაღები აქაც ფესტონებით მთავრდება, მაგრამ მათ აკლიათ ის ძარღვი, რომელიც აქვს არა მარტო სამთავისს, არამედ იკორთასაც კი.

ტაძრის დანარჩენი სამი ფასადი ერთი სისტემითაა მორთული. ესაა მრავალფეროვანი პორტალები და ზემოთ, ორ სარკმელს შორის მოთავსებული ჯვარი. დანარჩენებიდან გამოიარჩევა სამხრეთის ფასადის მარჯვენა სარკმელი, სადაც გარე ლილვით ორი წყვილი გველია გამოსახული.

ფასადებზე გამოყენებული მდიდარი ჩუქურთმის სამოცზე მეტი მოტივიდან ხუთიოდე სულჯუკურს უახლოვდება. ამაში არაფერია გასაკვირი, რადგან ძველი იდგა ქვეყნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვართან, მუსულმანური სამყაროს საახლოვეს. ამიტომაც განხდა, აღბათ, იქიდან „მონაბერი“.

ახტალის ტაძარზე შემდეგაა მიშენებული დასავლეთის გველური და ორთაღიანი კარიბჭე. სტელისტური მონაცემებით, მათი აგება უშუალოდ მოსდევს ტაძრისას. ხოლო, რაც შეეხება მათ მორთულობას, ამაში ზოგადად ჩანს სომხეთსა და მუსულმანურ სამყაროსთან სიახლოვე.

როგორც ვნახეთ, ახტალის ტაძარი ერთ-ერთი საუკეთესოა რუსთაველის ეპოქის ძეგლებს შორის.

კლდეში ნაკვეთი ნაგებობანი

საქართველო მრავალფეროვანი ბუნების ქვეყანაა. აქ მრავლადაა მაღალი და დაბალი მთები, ტყით დაბურული და ალაბური ხინები. არც მუდმივი თოვლითა და ყინულით დაფარული მთები გვაკლია.

კლდეები მიუძღვის ბევრი ბუნებრივი გამოქვაბულია, რომლებიც, პალეოლითის დროიდან დაწეებული, ადამიანმა საცხოვრებლად გამოიყენა. ხოლო მას შემდეგ,

რაც რკინას მიაგნო, მან ყოველგვარი ქვა დაამუშავა და კიდევ გამოჭრა.

აღრე თუ აღამინან გამოქვაბულს ეძებდა და ზოგჯერ იძულებული იყო მოუხერხებულ კარემოში ეცხოვრა, ახლა მან გამოქვაბული გამოჭრა იქ, სადაც მისთვის მოსახერხებელი იყო, ძე. წ. პირველ ათასწულში, როგორც ეტყობა, კლდეში კვეთის საკითხი საკმაოდ მაღალ დონეზე აყვდა და ანტიკურ ხანაში მოგვეცა ისეთი ბრწყინვალე, მსოფლიო მნიშვნელობის ძეგლი, როგორცაა კლდეში ნაკვეთი ქალაქი უფლისციხე.

მოუხედავად იმისა, რომ ბუნებრივ და ხელოვნურ გამოქვაბულებს დიდი ხანა სწავლობენ, ისინი მილიანად აღრიცხულიც არ არიან.

შუა საუკუნეების გამოქვაბულების პირველი ეტაპიდან გამოირჩევა დავით გარეჯი, რომლის ანსამბლები ოცზე მეტია და თითქმის სამ ათეულ კილომეტრზეა გადაჭიმული.

შუა ფეოდალური ხანის კლდეში ნაკვეთი ძეგლებიდან მკვეთრად გამოირჩევა ვარძიის ანსამბლი.

ვარძია ჯავახეთშია, არტანის მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, რაიონული ცენტრიდან – ასპინძიდან ოცდაათიღე კილომეტრზე. ყოველი მისი მნახველი ძველ ოსტატთა მიმართ თავის განცვიფრებასა და აღტაცებას გამოთქვამს. ეს, მართლაც, ქართველ ხუროთმოძღვართა მიერ შექმნილი ერთ-ერთი საოცრებაა (სურ. 230).

ვარძიის გამოქვაბულთა კომპლექსში ხუთასზე მეტი ცალკეული გამოქვაბულია. მის წარმოშობის ისტორიაზე ზუსტი მონაცემები არ გვაქვს. მისი ისტორიისათვის ამოსავალს წარმოადგენს მემატანის შემდეგი ცნობა: „კვლეო აღმუშებელ საყოფელსა გამმარჯვებულსა მისსა... ვარძიისა ღმრთის შშობლისა... რომელია კლდისაგან გამოაქუყთა, თუთ პატროსანი ეკლესია და მონასტერი, საყოფი სენაკები, რომელი მტერთაგანაჲ შეუვალ და უბრძოლველო, ესე ვარძია პირველი დაეწყო სანატრელსა მამსა მისსა გიორგის, გარნა ვერ სრულ ქნა და დაეტყუა, რომელ დიდმან ამან აღასრულა და შეამყო ყოელითურთ...“

გამოთქმულია ახრი, რომ გიორგი მესამეს აქ განზრახული ჰქონდა დიდი სიმაგრის აშენება, მაგრამ ვერ მოასწრო, ხოლო მისმა შეიღმა თამარმა, პოლიტიკურ სიტუაციათა შეცვლის გამო, იგი მონასტრად აქცია. გამოქვაბულთა დიდი ნაწილი სწორედ თამარის დროსაა გამოკვეთილი.

გამოქვაბულთა კომპლექსის შესაქმნელად დიდად გამოცდილი საეკლესიო ტიპი უფილან მოწვეულნი. ისეთ კლდეზე მხარეში, როგორც მესხეთია, მოუქმნათ აღდგომი, სადაც ქვის ჯიშის განსხვავებულ ფენებში სასურველი შრე დიდი ფართისა ყოფილა.

ქვისაქვის რბილ ფენაში, დაახლოებით ნახევარი კილომეტრის სიგრძეზე, 10-12 იარუსადაა გამოკვეთილი გამოქვაბულები. მდინარის მოპირდაპირე მხარის ფერდობიდან მთელი ანსამბლი კარგად აღიქმება. არქიტექტურული ობიექტებით იგი თვალისათვის და დანიშნულებითაც სამ მონაკვეთად იყოფა.

თითქმის შეუვლი კლდის შუა წელზე გამოყოფილად ჩანს მთავარი ტაძრის სტოა. მის მარჯვენე, აღმოსავლეთით, ურცულ მონაკვეთში, განლაგებულია მონასტრის მთავარი ტაძარი სახინარითა და მისი გვირბით: ე. წ. „თამარის ოთახი“, „სადარ-

ბაზო“, „სალხინო“, საცხოვრებელი გამოქვაბულები, მარნები და მრავალი სხვა დანიშნულების ქვაბულები.

ამ ტაძრის დასავლეთით, მოშორებით ღვას ქვით ნაშენი სამრეკლოს ნაშთი. ამ ორ ობიექტს შორის საცხოვრებელ გამოქვაბულთა მცირე ჯგუფია. სამრეკლოს მქობლად მოხრდილი სატრაპეზოა, ხოლო ქვემოთ – საწნახელი და სხვა.

სამრეკლოს დასავლეთით მონასტრის მესამე ნაწილია. ამ მრავალფეროვნებაში გამოირჩევა ანანურისა და „ლიტანიის“ კელესიები, საჯინბო და სხვა. აქვე გამოდის მეტად რთული კრამიკოლოგიებიანი წყალსადენი, რომელიც სამოღვე კილომეტრის დაშორებით, ზედა ვარძიის წყაროდან იწყება.

ამას გარდა, გამოქვაბულთა შიგნით, მთავარი ტაძრის დასავლეთით, არის წყარო რომელიც გარემოცვის შემთხვევაში დიდად გამოსადეგი იქნებოდა.

ვარძიას საერთოდ რთული გეგმა აქვს. მშენებლებს გამოქვაბულები გამოუკვეთიათ კონკრეტულ ადგილთან შეფარდებით და არა სწორხაზობრივად. გამოქვაბულების დაგეგმარებაც არ უქვემდებარება რომელიმე სტანდარტს, არამედ, საჭიროების მიხედვით, ყოველი კონკრეტული ამოცანა სათანადოდაა გადაწყვეტილი. მაგრამ არის დაგეგმარების საერთო პრინციპებიც. კერძოდ, აქ ეხედებით როგორც ერთ, ისე ორ და სამსათაესიან კომპლექსებს. ჩვეულებრივ, კლდის პირის მხარეს, სამხრეთით არის დია ეხო და კარიბჭე. მას სიღრმით მოსდევს დარბაზი ან დიდი სათავსი. შიგნით კიდევ დამხმარე სათავსი, საკუჭნაოა. ყველაფერი ეს განლაგებულია ერთ დერძივ, სიღრმეში. ამით მშენებელი ორ რამეს აღწევდა: ყოველი კომპლექსის ფასადზე გამოსასვლელად მას მეტი ადგილი რჩებოდა და სიღრმეში განლაგებული სათავსები ზაფხულშიც და ზამთარშიც ნორმალურ ტემპერატურას ინარჩუნებდა.

გამოქვაბულთა იარუსები ერთმანეთს, ძირითადად, გარეთა აივნებით, ბილი კუბითა და საფეხურებით უკავშირდებოდა. ამას გარდა, დიდი ადგილი ჰქონდა დათმობილი სამალავებს, გვირაბებსა და სართულებს შორის გაჭრილ ერდოებს, სადაც გამოიყენებოდა მისადგმელი ხის კიბე.

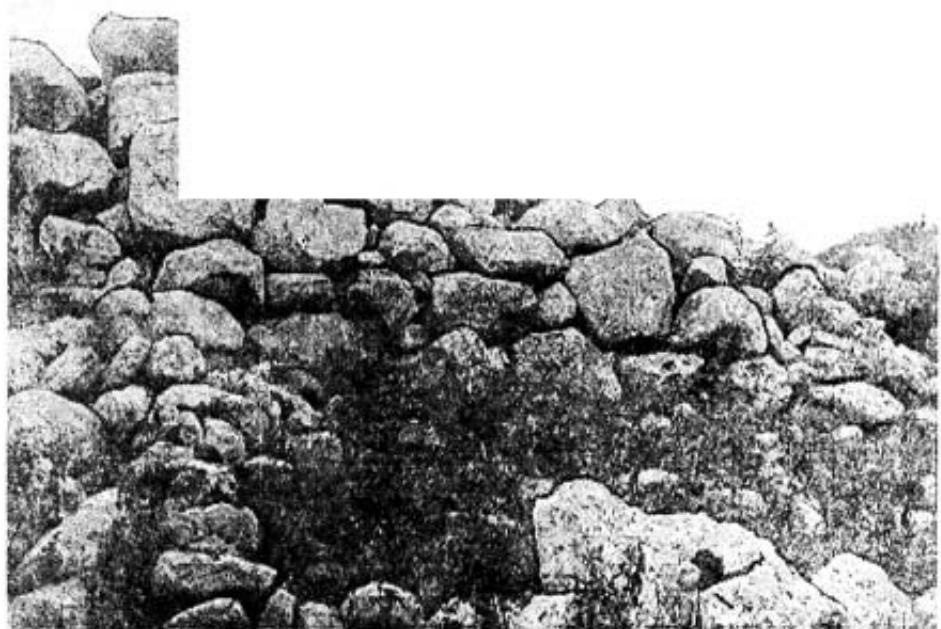
გათვალისწინებულია მონასტრისათვის საჭირო ყოველგვარი სათავსი: საცხოვრებელი, დამხმარე და სადღესასწაულო დარბაზები, რაც შეეხება კელესიებს, მათი რაოდენობა დიდია. მაგრამ მათ შორის გამოიყოფა მთავარი, დევისმშობლის სახელობისა, რომელიც სხვებზე დიდია და გამოქვაბულთა ცენტრშია მთავსებული. მისი კედლები 1184-1186 წლებში მოუხატაით. სრულიყოფის კედელი დაკავებული აქვს ქტიტორთა ჯგუფს, ვიორგი III-სა და თამარის გამოსახულებით. თავისთავად ეს მხატვრობა მაღალი დონისაა.

ვარძია დღეს დიდი ღრმულებით რომ გამოიყურება, ასე არ იყო თავის დროზე. ამ ფასადზე გამოქვაბულები გამოდიოდა კარ-სარკმლებით. დროთა ვითარებაში, კედლებს მისცილდა, ჩამოიშალა წინა პირი და დარჩა გამოქვაბულთა დია „ოვალები“.

ამ ხეობაში, იქვე, მახლობლად, მტკვრის მოპირდაპირე მხარეს მდებარეობს განთქმული „ენის ქვაბები“ და კიდევ სხვა კომპლექსები.

11. ურბნის ციხის კედელი

12. ოზი. ცეცხლსუნი ციხის კედელი

ვახუშტის სიტყვებიდან ჩანს, ასეთი ციხის როლს ასრულებდა ფარცხისი (სურ. 334).

ციხე ღვას მდ. აღგუის მარცხენა მხარეს, სოფლის გარეთ, მღვდლობზე, იგი არაა მოუღებელი, ეტეობა, დამხვედრისათვის მთავარი იყო მტრისათვის გზის გადაკეცვა, ხოლო ციხის გამძლეობა კედლების სისქეზე იყო მინდობილი.

ციხის გეგმა გრძელი ოვალაა, იგი ორ არაოთანაბარ ნაწილადაა გაყოფილი. აღმოსავლეთის ვრცელი მონაკვეთი გარნიზონისათვის იყო განკუთვნილი, ხოლო დასავლეთის მონაკვეთი, ბოლოში მდგარი კოშკით, ცენტრალს წარმოადგენდა, რომლის ორმაგი კედლების სისქე სამ მეტრს აღემატება. იგი სამი თუ ოთხსართულიანი ყოფილა. ციხე ძალიანაა დანახეხული, მაგრამ დგინდება, რომ გაღაენის სიმაღლე 10-12 მეტრს აღწევდა. განიერი, თაღოვანი კოშკარი ჩრდილოეთით ცენტრშია. კოშკის აღმოსავლეთით პატარა სათავსია, რომელიც, ფაქტობრივად, გვირაბის საწყისია. ამ მხარეს პატარა მდინარეა, არაა გამოჩენილი, რომ გვირაბი მდინარეზედ ჩადიოდა. ფარცხისის ციხეს დამაბარილებლად მხოლოდ სტილისტიკური ნიშნები ახლავს, რომლებიც მას IX-X საუკუნეებით ათარიღებენ. ისტორიულ წყაროებშიც დაახლოებით ამ ვიზიდან იხსენიება, საერთოდ, ამ მონაკვეთებით, ეს ციხე ყოველთვის ქვემო ქართლის დაცვის ცენტრშია. ფარცხისი ხშირად იხსენიება ახლო მდებარე ბართვისისა და ორბუის ციხეებთან ერთად, იგი მათთან ერთად იცავდა ქვეყნას.

ციხე დიდხანს იყო არაბ დამპყრობთა ხელში და მხოლოდ XI საუკუნის შუა ხანებში ბაგრატ IV-ის დამქარამა მათ ბრძოლით წაართვა ორბუის და ფარცხისი.

ფარცხისთანაა დაკავშირებული აგრეთვე ფეოდალური საქართველოს ერთი დიდი ტრაგედიაც, დამოუკიდებელი საქართველოსათვის თავდადებული მეგრძობი სამონ მუვე ღალატით დაიჭირეს ფარცხისთან, გააგზავნეს სჯამბოლს, სადაც იგი ტყვეობაში გარდაიცვალა.

ქუჩეის ციხე გამორჩევა დიდი ღიახეის ხეობის მრავალრიცხოვანი ციხეებისაგან, იგი ღვას მდინარიდან მოშორებით, მარჯვენე, მდლა მთაზე, მისთვის სუდნსწიქით შესაფერის ადგილაა შერჩეული, აქედან ხეობა ორივე მიმართულებით კარგად იჭირება. ციხეზე მისასვლელი ძნელი არ არის, მაგრამ თვით ციხე მტკიცეა (სურ. 337).

ციხე სხედასიხვა ღირის ნაზარია. იგი სულ ცოტა ოთხი სამშენებლო ფენისაგან მანძე შედგება, თავდაპირველად აქ მდგარა დიდი ხომის ცილინდრული კოშკი, შემდეგ მისთვის სამხრეთით მოუშენებიათ ვრცელი გაღაენი, მისი დანგრევის შემდეგ, ნაშთების გამოყენებით, ახალი გაღაენი აუგიათ ერთი სამკუთხა გეგმის მქონე კოშკის დასტებით, მომდევნო ხანებში მხოლოდ მიმდინარე შეკეთებება ჩატარებული. ამ ფენიდან გამოსრქევა ციხის დასავლეთის კარზე გარედან მოშენებული პატარა კოშკი, ბილოს, ციხის ვაფართოების მიხნით, სამხრეთით, სულა ესოსთან შედარებით დაბლა, მოუშენებიათ ახალი გაღაენი კოშკით, ეს უკანასკნელი ნაგებობა თითქმის ძირამდე დარღვეულია.

პირველი პერიოდის ცილინდრული კოშკი, რომელიც სოგადიდ შუაფეოდალური ხანით თარიღდება, ორი სამშენებლო ფენისგან შედგება. პირველი ფენის პირველი სართული ოთხი მტერი სიმაღლეზე იწყება, აქ კარი სამხრეთითაა, შიგნით იმავე

ფენის ორი სართულია გადარჩენილი. კომკის ზედა ნაწილის დაზიანების შემდეგ კიდევ ორი სართული დაუშენებიათ. პირველი ფენის კომკი ორიგინალური გადაწყვეტით ყოფილა. ამ ვრცელი სართულის ცენტრში სვეტი მდგარა, ამ სვეტზე წყრდნობოდა კამაროვანი თავები.

კომკზე მობმული გალაგნის გვემა აღმდგენელს გამოორებული უნდა ჰქონდეს. გალაგნის ყველა ფენა XVI-XVIII საუკუნეებში ექცევა. ბოლო პერიოდის გალაგანში ეზოსკენ ბუხრებია ჩარბელები. ზამთრის პირობებში გარნიზონი გათბობას საჭიროებდა. გალაგნის ზედა ხაზზე კი სათოფეებია გაწყობილი. სამკუთხა გვემის კომკიც სათოფეებისაა აღჭურვილი.

კეხის ციხე ისტორიულ წყაროებში მხოლოდ XVI საუკუნიდან ჩანს. მან მრავალი ომი გადაიტანა: როცა გიორგი სააკაძე 1625 წ. ირანის წინააღმდეგ საომრად უწახდებოდა, იგი მომხრეებს რაზმადედა და თან ციხეებს ამარებდა. შემატანესთან გკითხულობთ: „მოურავმან განამარბრა ციხენი კოკანათბერი, აღისა, სურამისა, კეხისა...“ კეხე რომ ასამეღო ციხე იყო, ეს შემატანე სეხნია ჩხეიძის შემდეგი სიტყვებუდანაც ჩანს: 1736 წ. „კეხუს მოუხდნენ სამჯერ ამილახეარ გყესა, სამჯერვე გაემარჯეა და მოსწყვიტეს ყიზილბაში“. კეხის ციხედან 1744 წ. თემურას მეფემ განდგომილი გაცი ამილახეარი ბრძოლით ვერ გამოიყვანა. ეს მან მხოლოდ მოლაპარაკებით მოახერხა. გივი ამილახეარი შემდეგშიც არ ცხრებოდა. იმის შინაით, რომ ამილახეარი ისევე თავის ციხეებს არ დაპატრონებოდა, მეფემ გააგზავნა ჯარი, რომელმაც „დააქკუს სურამისა და კეხის ციხე“.

ასეთ მნიშვნელოვან ციხეს დიღხანს ასე არ დატოვებდნენ. იგი აღუდგენათ და დამოუკიდებელ ქვეყანას ბოლომდე ემსახურა.

სურამის ციხე მდებარეობს გზასაყარზე. აღმოსავლეთ საქართველოდან მომავალი გზა დიღხის მთების მახლობლისას ორად იყოფა, ერთი მთვანი მტკვარს მიჰყვება და ახალციხე-ახალქალაქისაკენ მიემართება, ხოლო მეორე მთებზე გადადის და დასავლეთ საქართველოში ჩადის. სწორედ ამ სტრატეგიულ ადგილზე, თუ უფრო ადრე არა, XI-XII საუკუნეებში, დიდი და ძლიერი ფეოდალების – სურამელების დროს, უკვე არსებობდა სურამის ციხე. მის გარშემო იყო ქალაქი. ძველი ქალაქი აღარ შემორჩენილა, მაგრამ ციხემ მრავალი გადაკეთებით მოაღწია.

ციხის ის ნაწილი, რომელიც კლდოვან გორაკზეა აღმართული, სინამდვილეში ციხის ციტადელი იყო. თვით ციხე მას ძირითადად ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთიდან ეკვროდა.

ციტადელზე ასახველეთი დასავლეთიდან კლდეს მოუყვება. ციხის შიგნით ეზოს შემოედგებული აქვს მაღალი გალაგანი, რომელიც მრავალფენიანია. ზოგან გალაგანზე შერჩენილია ნახევარწრიული ქონგურები. გალაგანში ბევრგანაა ცაღმაგი და ორმაგი სათოფეები.

ციხის შიგნით, ჩრდილოეთით, მაღალ კლდეზე დაშენებული პატარა ეზოა გამოყოფილი. იგი ციტადელში ციტადელია. იქვეა მაღალი სწორკუთხა კომკი, რომლის ძირში თუ XI-XII საუკუნეების ფენაა. ზემოთ ფეოდალური ეპოქის ბოლო პერიოდის სამშენებლო ფენაა.

ქმის სამხრეთის მონაკვეთში სასახლის ნაშთებია, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში – მცირე ეკლესია.

ციხის შესახებ რამდენიმე ისტორიული ცნობაა, რომელთაგან აქ მხოლოდ ერთს მოვიყვანო. ეს ეხება საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის თავდადებულ მებრძოლს გივი ამილახვარს, რომელიც ბოლოს, უნებურად, ქვეყნის გაერთიანების მოწინააღმდეგედ გვევლინება. სურამის ციხეში გამაგრებულ ამილახვარს ქართველთა და შაჰის ჯარები ვერ ერევიან. სცადეს შემორიგება, მაგრამ ამილახვარი არ დაჰყვა. ბოლოს, დამპყრობელმა – შაჰ-ნადირმა მხატვარი გამოგზავნა, ციხე დაახატენა და მის სიმტკიცეში რომ დარწმუნდა, ბრძანა: ციხეს ახალი გალავანი შემოავლეთ, ირგელოე ყარაულები დაუყენეთ და მოეშეთო. ასეც მოიქცნენ, მაგრამ ამანაც ვერ უშველა საქმეს, ბოლოს, ციხის გალავანი ჯერ ერთი ნაღმით ააფეთქეს, შემდეგ მეორეთი და ციხე სანახევროდ გააშლელეს, მაგრამ მისი მფლობელი მაინც არ დანებდა. მას შემდეგში სხვა ხერხებით მოუარეს.

ყველაფერი 'სემომოყვანილი' აშკარად გვიჩვენებს ციხის გამძლეობას, მის სიმტკიცეს.

ხერთვისი. მთავორიან საქართველოში მოასთან შესრდილი ციხე-კოშკებისა თუ ეკლესიების სიმრავლეა, მაგრამ მათში გამორჩეულია ხერთვისი.

ხერთვისის ციხე ჯეჯახეთის წინკარს იკავება. იგი აღმართულია ჯეჯახეთისა და არტანუჯის მტკვრის შეერთებასთან მალად, კლდოვან მთაზე. ციხე მრავალფენიანია. მეტრებიანია ცნობით, იგი მოიხსენიება იმ ციხე-ქალაქებს შორის, რომლებიც თათების ძე. წ. III საუკუნის დასაწყისში ალექსანდრე მაკედონელს საქართველოში დახვდა. თვით სიტყვა „ხერთვისი“ წარმომდგარია სიტყვა „ხერთვისის“ ხანმოკლე ფორმიდან. ციხე დგას ჯეჯახეთისა და სამცხის საზღვარზე.

აწ დაკარგული წარწერის მიხედვით, აქ მდგარი ერთ-ერთი ნაგებობა დათარიღებულია 985 წლით. მეორე წარწერა ყოფილა ციხის კარის თავზე. ამ წარწერის მიხედვით, მეფის მოღარეთუხუცეს საქარია ქამქამშიშელის 1354-1356 წლებში აღუდგენია ციხის გალავანი. ციხის გალავანი იმდენჯერა გადაკეთებული, რომ ახლა ამ ფენის გამოყოფა ძნელია.

XV საუკუნის შუა ხანებიდან ქვეყნის სამხრეთით გავრცინდა ახალი ძლიერი მტერი. მომდევნო საუკუნის 70-იანი წლებიდან თურქეთმა, ამ მხარის სხვა ციხეებთან ერთად, ხერთვისიც მიიტაცა. სამცხე და მისი მიმდებარე ტერიტორია საქართველომ მხოლოდ 1828 წელს დაიბრუნა.

ციხე ათასი წლების განმავლობაში მრავალჯერა გადაკეთებული და ამატომ ერთიანი გეგმის ნახეა შეუძლებელია. ხერთვისის ციხეს ორი ცხოვრება აქონდა: პირველი, როცა ის საქართველოს დაცვას ემსახურებოდა, ხოლო მეორე, როცა თურქეთის ხელში იყო და ემსახურებოდა დამპყრობლებს.

ციხე გეგმით გრძელი მრავალგვერდიანია. იგი სფეროვან შეიძლება სამ მონაკვეთად დაეყოთ. მთავარია შუა მონაკვეთი, სადაც დგას დიდი კოშკი და ეკლესია. მიმდევრო კოშკისა ჩანს აღმოსავლეთის მონაკვეთი ხუთგვერდიან კოშკით. შემდეგი დროისა დასავლეთის მრავალნაწილიანი მონაკვეთი, ჩრდილოეთის მონარქიუხე სამკვეთი გვირბიით.

ციხის მრავალსაუკუნოვანი ცხოვრებიდან მცირე რაზმა ცნობილი. ძველის გათხრა ნათელს მოჰფენდა ზოგ საკითხს.

ბოჭორმა. კახეთის ციხეებიდან ბოჭორმა ერთ-ერთი უდიდესია. იგი შუაფეოდალური ხანიდან სამშობლოს დაცვას ბოლომდე ემსახურა.

ციხე მდებარეობს კახეთის და ქართლის მაკავშირებელ მთავარ გზაზე, ციხეგომბორის უღელტეხილზე, მდინარე ივრის ხეობაში. ამ გზას იგი უჯარმასთან ერთად იცავდა. ვახუშტის ცნობით, მისი აგება დაკავშირებულია ლევენდარულ ქართლოსთან. მას „დედაციხე“ ეწოდებოდა.

ციხის შესახებ პირველი ისტორიული ცნობა უკავშირდება 914 წელს საქართველოში აბულ-კასიმის მეთაურობით არაბთა შემოსევას. მტრის ჯარის სიმრავლეს ბოჭორმისა და უჯარმის დამცველებმა ვერ გაუძლეს და დანებდნენ. მომდევნო პერიოდის ცნობები ციხის თაობაზე შეეხება X-XI საუკუნეებში საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლი მეფეებისადმი კახეთის მფლობელ ქორეპისკოპოსების წინააღმდეგობას.

ბოჭორმის ციხეც მრავალფენოვანია. პირველი ფენა შუაფეოდალური ხანისა ჩანს, ბოლო კი - XVIII საუკუნისა. მატიანეთა ცნობით, ერეკლე მეფეს ბოჭორმის ციხე „განუსრულებია“. მართლაც, ციხის ჩრდილოეთით ამ ეპოქის გალავანია კოშკით.

ციხის ციტადელის შუაზე დგას საინტერესო ექვსაფსიდიანი ეკლესია, მის გვერდით კი ცილინდრული კოშკი. ცენტრალურ მონაკვეთზე დგას IX-X საუკუნეების სასახლის ნანგრევები. ციხის გალავანი და კოშკები მრავალფენიანია. ამჟამად მათი ეპოქებად გამოიჯნა ძნელია.

დარბაზული ეპლენიბი

(XII საუკუნის ბოლოდან XIII საუკუნის შუა წლებამდე)

ამ ეპოქაში დარბაზული ეკლესიის ტიპს არავითარი ცვლილება არ განუცვლია. ქალაქსა თუ სოფელში შენდება მრავალი ეკლესია, რომლებიც იმავე სტილისტიკურ თავისებურებათა მატარებელია, როგორც დიდი ზომის გუმბათოვანი ნაგებობები. ამ ხანის ეკლესიებიდან შევარჩიეთ ის ორი, რომლებიც არქიტექტურის განვითარების საერთო დონეს წარმოაჩენენ.

მაღალაანთ ეკლესია მდებარეობს შუა ქართლში (კასპის რ-ნი), პატარა მდინარე კაეთურას მარცხენა მხარეს. იგი დიდი ზომის დარბაზული ეკლესიაა, სამხრეთის სტოათი (სურ. 231-234). მაღალი გუმბათების მქონე ოსტატის მიერ აგებული ეს ეკლესია, ყველა მონაცემით, XII-XIII საუკუნეთა მოგზით თარიღდება. იგი, როგორც ხელოვნების ნიმუში, თავისუფლად შეიძლება დაგვეყნოთ იმ ეპოქის ისეთ წამყვან ძეგლებთან, როგორცაა ბუთანია და ქვათახევი.

ისტორიული მონაცემებით და ფასადებზე არსებული წარწერებით დგინდება,

რომ ეს ეკლესია, რომელიც თავდაპირველად იწოდებოდა ბეთლემის ღმრთისმშობლის ეკლესიად, მცხეთის სვეტიცხოვლის ქადაგის თანამდებობას ჰქონია მიკუთვნებული და ამიტომაც საქადაგო მონასტერს წარმოადგენდა. ეს თანამდებობა XV საუკუნიდან სამემკვიდროდ მთლიან სვეტიცხოვლის ქადაგთ, მალაღაძეებს. მომდევნო საუკუნეებში ისინი ფლობენ ამ ძეგლს, აწარმოებენ მის რესტავრაციას და ორგანოვ აგებენ არაერთ შენობას. XVIII ს-ის ბოლოს მათი ბუდე აქ მოშლილა და გადაუნაცვლიათ იქვე, მახლობლად, წინარეხში.

ეკლესიის შიდა სივრცე განიერი და მაღალია. აფსიდი კონქით მთავრდება, სწორკუთხა დარბაზი კი – ერთ საბჯენ თაღზე გადაყვანილი ცილინდრული კამარით. განათებისათვის თითო სარკმელია აღმოსავლეთით და დასავლეთით და ორიც – სამხრეთით. XVII საუკუნეში მაღალაძეთა მიერ შესრულებული ფრესკული მხატვრობიდან მცირე ფრაგმენტებია შემორჩენილი, ხოლო კანკელი შედარებით კარგადაა მოღწეული. ეკლესიის ერთადერთი კარი სტოას უკავშირდება. თეთი სტოა მდებარეობს ეკლესიის დასაყრდენების შემდეგ. მას მთელი სამხრეთის მხარე უჭირავს და აფსიდიან სამლოცველოს წარმოადგენს.

ეკლესიის თლილი ქვით მოპირკეთებული ფასადები დიდი გემოვნებითაა მორთული. შესამური ტაქტითაა გამოყენებული მორთულობის ყველა ელემენტი. ხურთთიმოძგარი წინა ეპოქისაც თითქოს ერთგვარად ხარკს უხდის და იმავე დროს საკუთარი ეპოქის მოწინავე შემოქმედია.

ფასადების მორთულობის მთავარ ელემენტს თაღები წარმოადგენს. როგორც ადრე აღენიშნეთ, გუმბათოვან ტაძრებზე თაღებს უკანასკნელად ვხვდებით 1172 წ. აგებულ იკორთის ტაძარზე. სტილში ეს რადიკალური ცვლილება, ეტყობა, ავტორისათვის ცნობილია, ამიტომ იგი თაღებს ფასადებზე უწყვეტად კი არ აკოებს, არამედ – განსაკუთრებულ ადგილებზე. ამისათვის მას გამოყოფილი აქვს აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფასადების ცენტრალური მონაკვეთები. ასევე, იგი სტოას ფასადებიდან გამოყოფს პორტალს და დასავლეთის ფასადს.

კარ-სარკმლები და კარნიში მრავალფეროვანი ჩუქურთმითაა დაფარული. ჩუქურთმის მცენარულ მოტივებში საოცარი ფანტაზიაა ჩაქსოვილი.

ამავე დროს ეკლესიის ავტორი ნოვატორიცაა, მას დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ფრონტონი მაღალი ჩუქურთმიანი ფრთხით აქვს გამოყოფილი. ფრთხის ეს ღრტა გვერდით ფასადებს კარნიზის ქვეშ გასდევს. ასე რომ, ეს ღრტა მთელ შენობას კრავს.

გ უ ლ ა რ ე ხ ი ს ს ა მ ო ნ ა ს ტ რ ო კ ო მ პ ლ ე კ ს ი, რომელიც რუსუდან დედოფლის (1222-1245 წწ.) სახელთანაა დაკავშირებული, მდებარეობს ქვემო ქარილში. თეთრაწყარიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თითქმის ათ კილომეტრზე. ამ დიდებული არქიტექტურული ანსამბლიდან გამოიჩევა საშუალო ზომის დარბაზული ეკლესია, რომელიც ერცელი წარწერის მიხედვით „... აუშენა... ჳელითა ფრად ცოდვილისა ჳიჭაფორისძისათა, სალოცაჲად და სადიდებლად დედოფალით დედოფლისათჳს, რუსუდან დედოფლისა და შეიღთა მისთა“.

ეკლესია შიგნით ჩვეულებრივია: აფსიდა კონქით, დარბაზი – საბჯენი თაღებზე

დაყრდნობილი კამარით (სურ. 235-236). განათებისათვის სარკმელი, ჩრდილოეთის გარდა, ყველა მხარესაა. ამ შემთხვევაში განსაკუთრებულია აფსიდში სარკმლის განთავსება. ასეთი გადაწყვეტა დამახასიათებელია გუმბათოვნისათვის. აქ სამი სარკმელი იმიტომა, რომ აღმოსავლეთის ფასადს ნიშებით გუმბათოვნის კომპოზიცია აქვს.

ფასადებიდან სამია დეკორირებული, მაგრამ არათანაბარი გადაწყვეტით. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოყოფილია აღმოსავლეთის ფასადი. აქ მორთულობის სახე აღებულია გუმბათოვანი ტაძრიდან. ფასადის ღერძი დაკავებული აქვს სამთაყვისის ტაძრის ავტორის მიერ შექმნილ კომპოზიციას. ესაა ზემოთ სარკმლის მოჩარჩობას დაყრდნობილი დიდი ჯვარი, რომელიც ქვემოთ გრძელდება ლილვებით ცოკოლამდე, შუაზე კი რომბებია.

სამხრეთის ფასადზეც შეწყვილებული სარკმლები ისევე გუმბათოვნის კომპოზიციიდანაა აღებული. ისიც მოჩუქურთმებულია, მაგრამ დანიანების გამო დეტალურად არ იხილება. იქვე მდებარე კარი მორთულია. დასავლეთის ფასადის ზედა სარკმლები უორნამენტოა, ხოლო ქვედა მცირეადაა მორთული.

ეკლესიას სამხრეთითა და ჩრდილოეთით სხვადასხვა გვერდის მქონე მინაშენები გააჩნია. სამხრეთისა მოშლილია, ჩრდილოეთისა ისეა დანიანებული, რომ კარგად არ იკითხება.

როგორც ვხედავთ, XII-XIII საუკუნეების დარბაზული ეკლესიები, მორთულობის მხრივ, ტოლს არ უდებს თავის თანადროულ გუმბათოვან ტაძრებს.

ხსოვნობა XIII საუკუნის შუა ხანებიდან XV

საუკუნის ბოლომდე

საქართველოს მტრულად განწყობილი დიდი ქვეყნები არასოდეს დაკლებია, მაგრამ მონღოლების სიმკაცრემ ყველაფერს გადააჭარბა. აყვავებულ და ძლიერ ქვეყანას XIII საუკუნის 20-იან წლებში თავს დაატყდა გაუგონარი უბედურება – აღმოსავლეთიდან მოსული დაუნდობელი მტერი თავის გზაზე მხოლოდ დანგრეულ და გადამწვარ დასახლებებს ტოვებდა. მონღოლებმა ორასი წლის განმავლობაში ძლიერ ქვეყანას არა მარტო მოლიანობა მოუშალეს, არამედ ეკონომიკაც შესამჩნევად დასცეს. მოუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, ქვეყანა საკულტო ნაგებობებზე ზრუნვას მაინც ახერხებდა. ეს ხდება მაშინაც კი, როდესაც მტერი სახლში გვყავდა და ქვეყანა, ფაქტურად, სამად იყო გაყოფილი: აღმოსავლეთი და დასავლეთი საქართველო და სამცხეც, ფაქტურად, ცალკე იყო გამოყოფილი. ამ პერიოდის საკულტო ნაგებობებიდან აღსანიშნავია: თბილისში – მეტეხი (ძველის ნანგრევებზე თითქმის ხელახლა აგებული); სამცხეში – საფარა, ზარზმა, ტულე, ბიეთი, თისელი; დასავლეთ საქართველოში – ხობი, მღვიმევი, ცაიში, ბუღია (ძველის ნანგრევებზე აგებული). ხევში – გერგეტის სამება; კახეთში – კარდანახის საბაწმინდა, საჩინო (ზემო ხოლაშენთან) და სხვა.

ამ ეპოქის ძეგლები წინა ეპოქისას რომ შევადაროთ, ენახათ ასოდე წელიწადში რა მკვეთრად შეიცვალა ხუროთმოძღვრების დონე. სადღაა ის მეტყველი ფორმები, რაფინირებული მორთულობა, რომელიც ახასიათებდა წინა ეპოქას. პოლიტიკური და ეკონომიკური დაქვეითება ძლიერ ზემოქმედებას ახდენს ხუროთმოძღვრების განვითარებაზეც, იწყება დაღმასვლა, რომელიც მეტად შესამჩნევი ხდება XIV საუკუნის ბოლოსკენ.

ამ ეპოქის მრავალფეროვანი გულესიებიდან, პირველ რიგში, წარმოვადგინო ცენტრალურ-გუმბათოვანთა ტიპს.

ამ ტიპის ობიექტებიდან პირველი ჯგუფი – საფარა, ზარზმა, ცაიში, გერგეტ აგებულია 50-60 წლის განმავლობაში. სწორედ ამ რამდენიმე ათეული წლის ფარგლებში ისე სწრაფად ხდება ცვლილებები, დაღმასვლა ისე სწრაფია, რომ დაუჯერებელიც კი არის, რომ საფარა და გერგეტი ერთი ეპოქის ნაწარმოებია. იმავე გერგეტს თუ შევადარებთ მისგან ხუთი-ექვსი ათეული წლით დაცილებულ ბიეთსა და თისვლს, კონტრასტი უფრო თვალსაჩინო იქნება. XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე თითქოს ამოიწურა ის შემოქმედებითი ძალა, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში მოსდევდა ქართულ ხუროთმოძღვრებას. ყველაფერს რომ თავი დავენებოთ, დაცემის ხანის საიდუმლოდ მარტო ჭულესა და ბიეთის გემებზე დახედვა კმარა. თითქოს ყველაფერი განგება დაბრეცილი.

გუმბათოვანი ტაძრების გვეშების პირველ დამახასიათებელ ნიშნად უნდა ჩათვალოს ტენდენცია კვადრატისაკენ და ქვედა კორპუსის სიმალლის შემცირება. პროპორციები, ადრეულთან შედარებით, დინჯია. ამ მიმართულებით წინა ეპოქებს თუ გადაეხედავთ, ტიპის განვითარების პირველ ეტაპზე აგებული სამთავისის ტაძარი მიწიდან ასხლეტილი ნაგებობაა. მეორე ეტაპზე ასეთი გაქანება შეიძლება არ იყოს, მაგრამ გვაქვს ისეთი „შემართული“ ნაგებობები, როგორცაა ქვათახევი, წულურულაშენი და სხვები. იგივე მდგომარეობაა გუმბათებზეც, აქაც შეიმჩნევა მათი დადაბლება და გაგანიერება.

იგივე მდგომარეობა ინტერიერშიც. შიგნით ასევე იშვიათი პროპორციებია. იმავე პროპორციანზე აგებული შუქის განაწილებაც. თუ ადრე ინტერიერი მეტად იყო განათებული, ახლა იგი მკვეთრად მცირდება. თუ ადრე გუმბათში 12 სარკმელი იყო, ახლა რვა, ექვსი და ხუთია. გვერდითი მკლავებში, ორი და სამი სარკმლის მაგიერ, თითოა. ეს ეპოქის მოთხოვნაა, სტილის თავისებურებაა.

იგივე შეიძლება ითქვას ტაძარში შესასვლელ გზაზეც, თუ ადრე რთულ გზას ირჩევდნენ, ახლა კარები გვერდითი ჯერის მკლავებშია მოთავსებული. ინტერიერში არის პრიანციპული სიახლეც, ესაა გვერდითი ნაეების ზემოთ პატრონიკების გამართვის საკითხი. პატრონიკე, მართალია, VII საუკუნიდან გამოიყენება, მაგრამ აუცილებელი არასოდეს ყოფილა. XIII საუკუნის ბოლოდან პატრონიკეს ავტორთა უმრავლესობა იყენებს, მაგრამ ზოგან იგი უფუნქციოა, დეკორატიულია, იატაკი არა აქვს. ჭულვა უკანასკნელი ძეგლი, სადაც პატრონიკე მხოლოდ დეკორატიულ ელემენტადაა გამოყენებული.

ამ ეპოქაში, ადრეულისაგან განსხვავებით, შეიმჩნევა საკურთხეველისა და გუმ-

ბათქვეშა საყრდენების ლილვებით მორთვა. კერძოდ, აფსიდების ლილვებიანი ნიშ-
ებით მორთვა შეიძლება X-XI საუკუნეთა საკურთხეველის მორთულობის რემინისც-
ენცია იყოს.

ფასადების მორთვის წესი ახლა წინა ეპოქის ტრადიციებს აგრძელებს, ე. ი. მორთულობა მხოლოდ კარ-სარკმლების ირგვლივაა განლაგებული. ამ ეპოქის დეკორიდან გამოირჩევა ჯვარი. დროის სხვადასხვა მონაკვეთში ჯვარს სხვადასხვანაირად იყენებენ და იგი ყველგან მეტყველია. ამ ეპოქისათვის თლილი ქვის სიბრტყეში დეკორის ამოკვეთას ახალი სახე მიეცა. ადრე თუ დეკორი ფასადის სიბრტყის ზემოთ იყო, XIII საუკუნის დასაწყისიდან იწყება მისი „ჩაძირვა“. თანდათანობით ეს ტენდენცია მეტ უპირატესობას იძენს. ცხადია, მორთულობის კვეთის ეს სისტემა ნაკლებფუნქტურია.

ამ ეპოქაში განსხვავებულადაა გადაწყვეტილი გუმბათის ყელი. ეს, უპირველეს ყოვლისა, გამოვლინდა თაღედის გადაწყვეტაში. სამი საუკუნის განმავლობაში, გუმბათის ყელის ფორმის მიუხედავად, თაღედი უწყვეტი იყო. პირველად ახალი მიდგომა საფარაში გამოჩნდა. მომდევნო თაობამ მას მისდია. თაღებს შორის წიბოებზე ინტერვალი თანდათანობით იზრდება.

ასევე ახლებურადაა გადაწყვეტილი გუმბათის ყელში სარკმლების საკათხიც. ყოველი ეპოქის ხუროთმოძღვარი გუმბათში აკეთებდა იმდენ სარკმელს, რამდენიც მას სჭირდებოდა და ეს სარკმლები ერთნაირად ჩანდა როგორც შეგნიდან, ისე გარედან. საფარელმა ხუროთმოძღვარმა ეს წესი პირველმა დაარღვია. მას განათებისათვის რვა სარკმელი სჭირდებოდა, მაგრამ გარედან თექვსმეტი ვააკეთა. აქედან ნახევარი დეკორატოულია, თითოს გამოშვებით ცრუა. მას მიბაძეს შემდეგმა თაობებმა და იგივე გადაწყვეტას ეხედავთ ზარზმის, გერგეტის, ჭულეს, მიეთის გელესიებში და, ალბათ, ასე იყო ცაიშშიც. ხუროთმოძღვრებაში „სიცრუე“ მხოლოდ დაღმასვლის მანიერებელია.

ამ ეპოქის ძველებიც მდიდარია ჩუქურთმით, მაგრამ არაა ის ბრწყინვალეობა, რომელიც წინა საუკუნეებში იყო. XI საუკუნის ჩუქურთმაში ჩანს მრავალფეროვნება, გამომგონებლობა, ვირტუოზული ნახატი, ღრმა კვეთა, ჩრდილ-სინათლის თამაში. XII საუკუნეში დაახლოებით ისეთივე სურათია, ხოლო მომდევნო საუკუნეებში ცვლილებები შესამჩნევია. ეს ცვლილებები, უპირველეს ყოვლისა, გამოიხატება ჩუქურთმის სქემატურობასა და სიმშრალეში. აღსანიშნავია ისიც, რომ ადრე მცენარეული მოტივები სჭარბობდა, რაც ახლა გეომეტრიულით იცვლება. იმავე დროს იკლო, საერთოდ, როგორც ჩუქურთმის გამოყენებამ, ისე მოტივთა რაოდენობამაც.

როგორც ეხედავთ, XV საუკუნის ბოლოსათვის X საუკუნეში დაწყებულმა ცხოველხატულმა სტილმა თითქოს თავისთავი ამოწურა. ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური მდგომარეობა ახალ ბიძგს ვერ იძლეოდა. მონილოლებისაგან დანგრეულ-გაპარტახებული ქვეყანა XV საუკუნეში მხოლოდ იარებს იმუშებდა, დანგრეულს აღადგენდა, დაზიანებულს რესტავრაციას უკეთებდა, ახალი არ აშენებულა.

ამ მხრივ განსაკუთრებით აღნიშვნის ღირსია დიდი მეფის, ალექსანდრე I-ის

(1412-1443წწ.) მოღვაწეობა. მან ენერგულად მოკიდა ხელი დანგრეული ქალაქების, ციხესიმაგრეების, ეკლესია-მონასტრებისა და აოხრებული სოფლების აღდგენას ეს დიდი, საშვილოშვილო საქმე მან სახელმწიფოებრივ ღონემდე აიყვანა. მან დააწესა დროებითი გადასახადი: ყოველ კომლს წლის განმავლობაში 40 „თეთრი“ ვერცხლის მონეტა უნდა გადაეხადა. ეს კანონი მოქმედებდა მხოლოდ 1425-1440 წლებში, რადგან პოლიტიკური სიტუაცია მისი გაგრძელების საშუალებას არ იძლეოდა. ამ დროს ქვეყნის ერთიანობის რღვევა ამკარად ჩანდა.

წინა ეპოქისაგან განსხვავებით, XIII საუკუნის მეორე ნახევრისა და მომდევნო საუკუნეების ცენტრალურ-გუმბათოვანი ძეგლები განლაგებულია არა თბილისსა და მის საახლოვეს, არამედ მისგან შორს, ისეთ ისტორიულ პროვინციებში, როგორცაა: სამცხე, სამეგრელო, ხევი, შიდა კახეთი და შიდა ქართლის მთიანი ნაწილი. აქ წარმოედგინა მათ უმრავლესობას.

კანტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრები

სადაც არა შესივთის მიწაზე ერთ-ერთი უმშვენიერესი ძეგლია, აქ იყო არა მარტო მონასტერი, არამედ სამცხის ათაბაგთა – ჯაყელთა, ერთ-ერთი რეზიდენცია. აქ ამ დიდ ფეოდალთა ნასახლარის ნანგრევებია. საფარა ამ მხარის ცენტრის, ახალციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ათთდე კილომეტრზე მდებარეობს.

ნასახლარზე გამოირჩევა წმ. საბას ტაძარი, იქვეა რამდენიმე დიდი და პატარა ეკლესია, სამრეკლო, საცხოვრებელი სახლები, სასახლე, კომპები და სხვა. ეკლავერი ეს მთის რაიონ რელიეფზე განლაგებული (სურ. 237-242).

ამ ანსამბლში ეკლავსუ ადრეული ჩანს X საუკუნის „მადინების“ დარბაზული ეკლესია. მისთვის, ადგილის სიუწროვის გამო, ჩრდილოეთით მოუშენებიათ დიდი გუმბათოვანი ტაძარი, რომელიც წმ. საბას სახელს ატარებს.

საფარის ანსამბლში შემავალი არქიტექტურული ძეგლებისა და ისტორიული წყაროების შეჯერება გვიჩვენებს, რომ ამ ადგილის რეზიდენციად ქვევა და მისი აყვავება მომხდარა XIII საუკუნის ბოლოს, როცა სამცხე გამოეყო საქართველოს და მმართველად ჯაყელები ვახდნენ. წმ. საბას ეკლესიას აგებაც მათ სახელთანა დაკავშირებული.

კონკრეტულად ტაძრის ამგებთა შესახებ გვიამბობს სამხრეთის კედლის ქვედა რეგისტრზე წარმოდგენილი ისტორიულ პირთა გამოსახულებები წარწერებით, ოთხი გამოსახულებიდან, ასომთავრული წარწერის მიხედვით, პირველია სასულიერო პირი შვი მისასხამთი – საბა ათაბაგი, ბერად შედგომამდე – სარგის ათაბაგი. საბას უკან ეკლესიას მოღვლილი ხელში, დგას ბექა მანდატუროუხუცესი. მესამეა სამცხის სპასალარი სარგისი. ბოლოს დგას უწვერულეაში ახალგაზრდა, რომელიც ბექას მეორე ვაჟი ყუარყუარა უნდა იყოს, ისტორიულ წყაროებთან ამ მონაცემების შეჯერებით ედებულობთ, რომ ტაძარი აგებულია ბექა მანდატუროუხუცესის მიერ XIII საუკუნის 80-იანი წლების დასაწყისში.

აქ ბედნიერი შემთხვევის წყალობით, ისევ წარწერიდან ვიგებთ ტაძრის ამგების ვინაობას, ესაა ხუროთმოძღვარი ფარეხასძე. ეს წარწერა მოთავსებულია ტაძრის დასავლეთის კარიბჭის სარკმელზე. არის სხვა წარწერებიც, რომლებიც გვამცნობენ ზოგიერთი პირის მონაწილეობას მშენებლობაში.

მაღალ მთებში მოქცეულ მონასტერს ე. წ. სასარგებლო ფართი ცოტა ჰქონია, ამიტომ ხუროთმოძღვარი იძულებული შექნინდა, ფერდობის ერთ-ერთ ქიშხე მძლავრი სუბსტრუქცია შეექმნა. ღრმა ხევის პირას შექმნილ სუბსტრუქციაზე აღუმართავთ დიდი ზომის ტაძარი. ადგილი მაინც რომ არ ეყოთ, სამხრეთ-დასავლეთის კუთხე ადრეულ კელესიას მიადგეს. ყოველივე ამის შემდეგ აღმოსავლეთის ფასადი ისე ახლოსაა ხევის უფსკრულთან, რომ მისი დათვალიერება ძლივს ხერხდება.

ტაძრის სიგრძე მკირედ აღმატება სიგანეს. მასში შესასვლელი სამი მხრიდანაა. შიგნით სივრცის შემქმნელი ჯვარი განიერი გუმბათით მთავრდება. საკურთხეველი ბემითაა შეღრმავებული. გვერდებზე აფსიდებიანი საღიაკენე და სამკვეთლოა, მაღლა კი საიდუმლო ოთახები, საიდანაც კონქის ზემოთ მდებარე სივრცეში შეიძლება მოხვედრა.

ჯვრის დასავლეთის მკლავი გვერდით ნაგებს თითო განიერი თაღით უკავშირდება. ნაგების ზემოთ პატრონიკეობა. ისინი მთავარ სივრცეს თაღებით უერთდებიან.

ტაძრის კედლები ნაგებობების თანამედროვე ფრესკული მხატვრობითაა დაფარული. მხატვრობა შედარებით კარგადაა დაცული. მის აღქმას ხელს უწყობს კარგი განათება, რომელიც შემოდის ქვედა კორპუსის ჯვრის მკლავებში განლაგებული თითო დიდი და გუმბათში დატანებული რვა სარკმლიდან.

ტაძრის ფასადები შემოსილია კარგად თლილი, მოვარდისფრო ქვით და თითოეული მათგანი მორთულია ადგილმდებარეობის შესაბამისად. ფასადებზე აქა-იქ ფერადი ქვებია გამოყენებული. ქართულ კელესიებში ყოველთვის აღმოსავლეთის ფასადი საგანგებოდაა გამოყოფილი და სხვებზე უკეთაა მორთული. აქ ეს წესი სრულიად სამართლიანადაა უარყოფილი იმის გამო, რომ იგი ხევის პირასაა და მისი დათვალიერება თითქმის შეუძლებელია. ასევე შედარებით ძნელია სამხრეთის ფასადთან მისვლა და ისიც ნაკლებადაა მორთული, მაგრამ ორი დანარჩენი – მდიდრულადაა მოკაზმული. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩეულია დასავლეთის მხარე, სადაც სამონაკვეთიანი კარიბჭეა მიდგმული. იგი, როგორც შიგნით, ისე გარეთ, მრავალფეროვნადაა მოხატული. აქ კედლები, სვეტები და პლაფონიც მოჩუქურთმებულია. იქვე ბლომადაა ფრინველებისა და ცხოველების რელიეფიც.

ფასადების კარ-სარკმლებზე გამოყენებული ჩუქურთმა ჯერ კიდევ მიმზიდველია, მხატვრობა და ოსტატობა ნამდვილად მოსაწონია, რასაც ვეღარ ვხედავთ მომდევნო ძეგლებზე. აღსანიშნავია ეპოქის ერთი დამახასიათებელი ნიშანი. ესაა მორთულობის მთლიანად ჩაკეცა კედლის სიბრტყეში (ჩრდილოეთის ფასადი). ეს ხერხი XIII საუკუნის პირველი მეოთხედის ზოგიერთ ძეგლში იქნა შემჩნეული, რაც თავისთავად დაქვეითების მაუწყებელი იყო. შემდეგში ამ ტენდენციამ იძალა და XIV საუკუნის მეორე ნახევარში თითქმის მხოლოდ ეს წესი გეხვდება. წინა ეპოქებში დეკორის ყოველი

ელემენტი მხოლოდ ფასადის სიბრტყის ზემოთ იყო, რაც გაცილებით მეტ სივრცეს იძლეოდა.

არქიტექტურაში დაღმასვლის მაუწყებელ კიდევ ერთ თავისებურებას ვხვდებით საფარაში. ესაა „სიცრუე“ გუმბათის ყელის მორთულობაში. ჯერ ერთი, ხუროთმოძღვარმა ფარეზასძემ გუმბათის უწყვეტი თაღები გათიშა, წიბოები ბოლომდე გამოაჩინა და თაღი თითოეულ წახნაგზე, ცალ-ცალკე გააკეთა. მომდევნო თაობებმა ეს წესი გააგრძელეს და XIV საუკუნის მეორე ნახევარში უკვე აშკარა ხდება ხელოვნების დაცემა – სწორ ფორმებსაც კი ვერ ქნნიან.

იქვე, გუმბათის მორთულობაში, მეორე ტენდენციაა მოჩვენებითობა. ოსტატს განათებისათვის რვა სარკმელი საკმარისად მიუჩნევია, მაგრამ გარედან თექვსმეტ წახნაგზე იმდენივე სარკმელია. სინამდვილეში კი რვა ნამდვილია და რვა „ცრუ“. სარკმლების ხერელობები ერთნაირადაა დამუშავებული და ქვემოდან ეს განსხვავება შეიძლება არც იყოს შესამჩნევო. საქმე ისაა, რომ შუა საუკუნეებში დიდი ზომის მინას ვერ აკეთებდნენ, ამიტომ სარკმლის მაღალ ხერელობში სვამდნენ 30-40 სმ. დიამეტრის მქონე კერამიკულ ჩარჩოებს და მინას ამ ჩარჩოში ათავსებდნენ ყოველი ერთის გამოკლებით. ყოველ ხერელობის ზედაპირიც ისევეა დამუშავებული, როგორც ნამდვილი. მომდევნო თაობებმა ამ ხერხსაც მისდიეს.

მოუხედავად აღნიშნულისა, საფარის ტაძარი და მის ირგვლივ განლაგებული სხვადასხვა სახის ნაგებობები შუა საუკუნეების ხუროთმოძღვრების საინტერესო ობიექტია.

ზარზმაც მესხეთის მშენებაა. თუ მდებარეობს ქვაბლიანის ხეობაში, ადიგენის რაიონული ცენტრიდან ხუთიოდე კილომეტრზე. აქ პირველი მონასტერი ააშენა ბერმა ბესარიონ ზარზმელმა, რომლის შესახებ გვიამბობს ბასილ ზარზმელი თავის ცნობილ თხზულებაში. ეს უნდა მომხდარიყო IX საუკუნეში ან უფრო ადრე. იმ დროის სამონასტრო ნაგებობებიდან არაფერია შემორჩენილი. მომდევნო პერიოდიდან გადარჩენილია რომელიღაც შენობის წარწერიანი ქვა, რომელიც ჩატანებულია სამრეკლოს გვერდით მდგარი სამლოცველოს კარის თავზე. ეს ვრცელი წარწერა გვაწვდის მეტად საინტერესო ცნობას იმის შესახებ, თუ როგორ დაეხმარა დავით კურაპალატის ლაშქარი ბიზანტიის იმპერატორს გამდგარი ბარდა სკლიაროსის დამარცხებაში, რაც მომხდარა X საუკუნის ბოლოს. ის ძეგლები კი, რომლებიც დღეს ამ სამონასტრო კომპლექსშია, XIII საუკუნის მომდევნო ხანისაა (სურ. 243-246).

სამონასტრო ანსამბლიდან გამორჩეულია კარგად შენახული ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძარი, რომლის თარიღი დგინდება მის სამხრეთის კედელზე განლაგებული ქტიტორთა წარწერებით. ფრესკაზე წარმოდგენილი არიან სამცხის ძლიერების შემქმნელები: სარგის I, სამცხე-საათაბაგოს პირველი დამოუკიდებელი მმართველი: შემდეგ მისი ძე ბექა I, რომელიც მამა სარგის II-ისა და ყუარყუარასი. გამოდის, რომ აქ სამი თაობაა წარმოდგენილი, მათი ზეობის წლების მიხედვით, ტაძარი აგებულია XIII საუკუნის ბოლო წლებსა და 1308 წლებს (ბექას გარდაცვალება) შორის. ამ თარიღს ადასტურებს ძეგლის სტილისტიკური მონაცემებიც. თუ საფარის უშუალოდ მომდევნო ეტაპს განვიხილავთ.

ზარხმა, გეგმის მხრივ, ერთი ელემენტიცაა ამ ტიპისაგან გამორჩეული. ესაა მისი სამხრეთის გაღვრვა - კარიბჭე. მას ძირითადი კორპუსის მთელი სამხრეთის მხარე აქვს დაკავებული. ამ ტიპის ძეგლებში ეს ერთადერთი შემთხვევაა. სხვა მხრივ ნაგებობა ტიპურია. შესასვლელი სამხრეთიდან და დასავლეთიდან აქვს. შიდა სივრცე აქაც ჯერის ოთხი მკლავისა და მათ შუა აღმართული გუმბათისგანაა მიღებული. ღრმა აფსიდის გვერდებზე საღიაკენე და სამკვეთლოა, რომლებიც სხვებისგან იმით გამოირჩევა, რომ აქ ისინი სწორკუთხა, უაფსიდოა. ინტერიერის საერთო გადაწყვეტიდან საინტერესო და სრულიად ორიგინალურია დასავლეთის გვერდითი ნაეების ზემოთ გამართული პატრონიკე. ცნობილია, რომ პატრონიკე VII ს-დან შეიქმნა. იგი იყო შენითკენ ღია იარუსი, რომელსაც სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდა. მას მხოლოდ ზოგიერთი ხუროთმოძღვარი მიმართავდა. ზარხმის ავტორსაც მოუმართავს პატრონიკესათვის, მაგრამ მას მისი ფუნქცია უარუყვია და გამოყენებული აქვს მხოლოდ როგორც დეკორატიული ელემენტი. პატრონიკეები აღმოსავლეთით თითო თალითაა ღია, ხოლო დასავლეთის მკლავისკენ - ორ-ორი თალით. ნაგებობის ავტორს პატრონიკეს ეს მხარე მოსწონებია და იგი ძალიან კარგადაც აქვს გამოყენებული. ცხადია, უფუნქციო, „ცრუ“ პატრონიკე შეიძლებოდა გაჩენილიყო მხოლოდ ხუროთმოძღვრების დადამავალ ხაზზე. ამის შემდეგ პატრონიკე ან მხოლოდ ასე უნდა გამოყენებინათ, ან საერთოდ უარი ეთქვათ მასზე. მომდევნო ძეგლებიდან მას ასევე დეკორად ვხედავთ ჭულეში და, აქედან შორს მდებარე, ბეღის ტაძარში (სამურხაყანოში). ტაძრის ფასადები რუხი ფერის თლილი ქვით აქაც მაღალი ოსტატობითაა შესრულებული. ფასადებში სიცოცხლე და სიხალისე შეაქვს ფერადიდან ქვებს. მორთულობა, ეპოქის შესაფერისად, მხოლოდ კარ-სარკმლების ირგვლივია თავმოყრილი. ხოლო, რაც შეეხება დეკორის შესრულების ტექნიკას, იგი ორივე ხერხითაა შესრულებული - უმრავლესობა ფასადის ზედაპირის ზემოთაა, დანარჩენი კი ჩაკეტილია. სამცხის მომდევნო პერიოდის ისეთ გუმბათოვან ძეგლებზე, როგორცაა ჭულე, ბიეთი, თისელი და სხვა, ეს მეთოდი სჭარბობს, მაგრამ მთავარ მეთოდზეც უარს არასოდეს ამბობენ.

ზარხმის ოსტატი ორიგინალობას აღმოსავლეთის ფასადის მორთვაშიც იჩენს. კერძოდ, სარკმელთან ჯერის დაკავშირება XI ს-ის სამთავისიდან მოდის. მან ღილი და რთული გზა გაიარა, მაგრამ ყველგან საბოლოოდ ჯვარი კვარცხლობეკზე დაყრდნობილი. ზარხმელი ოსტატი მესამე, ქვედა ელემენტზე უარს ამბობს, ამით ჯვარი სარკმლით თითქოს ჰაერში დაეკიდა. მომდევნო ოსტატებიდან ზარხმას მბაძეს ბიეთისა და გერგეტის სამების ავტორებმა.

ზარხმის ტაძრის სამხრეთის ფასადი, გრძლად გაწოლილი კარიბჭე თაღებით, მას სადღესასწაულო იერს ანიჭებს.

ტაძარს ძალზე მოხდენილი გუმბათი ადგას. იგი, ტრადიციულად, თორმეტწახნაგაა და ამდენივე სარკმლის მქონეა. მაგრამ ეს მხოლოდ საერთო შთაბეჭდილებაა, სინამდვილეში მხოლოდ ექვსია ნამდვილი. როგორც ვხედავთ, ზარხმელი ხუროთმოძღვარი საფარულ ფარეზისძეს ბაძავს. მასვე ბაძავს გუმბათის წიბოების გამოყოფასა და წახნაგების თაღებით ცალ-ცალკე დამუშავებაში.

სამცხეში, საქართველოს სხვა რეგიონებისაგან განსხვავებით, XIV საუკუნეში გაგრძელდა ინტენსიური მშენებლობა. განსაკუთრებით გამოირჩევა შემდეგი ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრები: ჭულე (1381 წ.), ბიეთი (XIV საუკუნის მიწურული) და თისელი (XIV-XV საუკუნეთა მიჯნა). სამწუხაროდ, ეს ძეგლები, აგებული ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიკური დაცემის ხანაში, თითქოს არქიტექტურაშიც დაცემის ხანას განასახიერებენ.

აქ განხილული სამცხის ძეგლების გარდა, სხვადასხვა რეგიონში კიდევ არის იმავე ტიპის ძეგლები, ამათგან აქ წარმოადგენთ ცაიშსა და გერგეტის სამებას.

ცაიშის ისტორიულ სამეგრელოში, დღევანდელ ზუგდიდის რაიონშია. ამ დიდი საშინაგრო კომპლექსიდან გადარჩენილია ტაძარი, სამრეკლო და პალატის ნანგრევი.

ტაძარი ორჯერ რადიკალურადაა გადაკეთებული, რამაც მას მკვეთრად უცვალა სახე.

თავდაპირველად აქ მდგარა სამნავიანი ეკლესია, რომელიც აგებული უნდა იყოს V-VI საუკუნეებში. ბიზანტიური წყაროებიდან ცნობილია, რომ VII-IX საუკუნეებში ლაზიკის (ვერისის) ეპოქის ფასიდის (ფოთის) სამიტროპოლიტოში შემდეგი ოთხი საეპისკოპოსო შედიოდა: როდოპოლისის (ვარდციხის), საისინთა, პეტრას (ციხისძირი) და ზიგანევი (გულავე). აქ ნახსენები „საისინთა“ არის დღევანდელი ცაიში. ცხადია, აქ ჩამოთვლილ საეპისკოპოსოებთან ერთად, იგი VII საუკუნემდე არის დაარსებული.

ეს ტაძარი დროის რომელიღაც მონაკვეთში დაზიანებულია და მის ნანგრევებზე XIII-XIV საუკუნეთა მიჯნაზე აუცილებლად ახალი ცენტრალურ-გუმბათოვანი ეკლესია. ამ ეკლესიის ავტორს ძველის ნანგრევი შიგ მოუქცევია. ბაზილიკის გეგმას და პროპორციებს უმოქმედია ახალზე და ამიტომ იგი ბაზილიკურია, დაბალია. ეს განსაკუთრებით ინტერიერში აღიქმება. ასევე ბაზილიკიდან მომდინარეობს შეკრილი აფსიდიც (სურ 247-248).

ამ ძეგლს მშვიდი ცხოვრება შემდეგაც არ ჰქონია. ხატების წარწერებით და სხვა დოკუმენტებით დგინდება, რომ 1614 წ. ყოფილა საშინელი მიწისძვრა, რომელმაც ტაძარი შემუსრა „თავითგან ვიდრე საფუძველამდე“. ტაძრის აღდგენა არ დაუყოვნებია მალაქია აფხაზეთის კათალიკოსს. აღდგენითი სამუშაოები მას 1616 წ. დაუწყია და 1619 წ. დაუმთავრებია. აღსანიშნავია ისიც, რომ მალაქიას, ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ცაიშელ-ჯუმათელი ეპისკოპოსი იყო, კერძოდ, 1612 წ. ტაძარი შეუმკა და მოხატეინებია. ტაძარი რაღაც მიზეზით XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში ისევ დაზიანებულია.

ცაიშის ტაძარმა რამდენიმეჯერ გადაკეთებული სახით მოაღწია, მაგრამ, მოხებდავად ყველაფრისა, იგი გამოიყურება როგორც XIII საუკუნის ბოლოს აგებული ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძარი.

ტაძრის გეგმა კვადრატულია, შეკრილი ხუთწახნაგა აფსიდით. როგორც აღენიშნეთ, ამ ეპოქისათვის და ამ ტიპის ძეგლებისათვის შეკრილი აფსიდი დამახასიათებელი არ არის, მაგრამ გვხვდება (გელათი, ტიმოთესუბანი). აქ კერძო შემოხვევასთან გვაქვს საქმე. ეს შეკრილი აფსიდი ადრეული ბაზილიკის ნაშთისგან მომდინარეობს. სხვა მხრივ, შიგნით მოხვედრისთანავე თვალში გვკვმათ ჯვრის

მკლავების სიდაბლე. ესეც ბაზილიკით ნაკარნახევი. ამავე დროს XVII საუკუნის რესტავრატორი უფრო ნაგებობის გამაგრებაზე ფიქრობდა და არა არქიტექტურული ფორმების დახვეწაზე. ამიტომ უხეშად გამოიყურება მასიური დასავლეთის გუმბათქვეშა პილონები და დასავლეთის მკლავის მეორე სართულზე არსებული პატრონიკე. ასეთ გადაწყვეტას ანალოგი არა აქვს.

ძველის აღმოსავლეთის მონაკვეთი შედარებით უკეთაა მოღწეული: აფსიდის ბემით, გვერდებზე სადაიკნეთი და სამკვეთლოთი. ორივე საკურთხეველს კარებით უერთდება. ინტერიერის მხატვრულ დამუშავებაში ეს ეკლესია აშკარა სიახლოვეს ამჟღავნებს თავისი ეპოქის ისეთ ძეგლებთან, როგორცაა საფარა და ზარხმა. კერძოდ, აქ საუბარია საკურთხეველის კუთხეების ლილეებით დამუშავებაზე. ცხადია, თავდაპირველად ასევე იქნებოდა მორთული დასავლეთის გუმბათქვეშა საყრდენებიც. იგივე იაქის ლილეებით მორთულ აფსიდის ნიშებზე. რაც შეეხება რეასარკლიან გუმბათს, იგი მიჯლიანად XVII საუკუნისაა. ასევე, ძირითადად იმავე XVII საუკუნისაა ინტერიერში ფრაგმენტებად დარჩენილი ფრესკები.

ტაძარი გარედან ზოგადად ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპის საერთო სახეს ატარებს, მაგრამ მას აშკარად ეტყობა რესტავრატორის დაბალი ოსტატობის ღონე. ამასთან ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ყველა ფასადსა და გუმბათზეც ბლომადაა XIII საუკუნის ძველის ფრაგმენტები. თავდაპირველი გუმბათოვანი ეკლესიის ნაწილი დარჩენილია აღმოსავლეთით. აქ მთავარია შვერილ-წახნაგოვან აფსიდზე არსებული თაღი. დანარჩენ ფასადებზე თაღი არაა გამოყენებული. იქ დეკორი, როგორც ეს ამ ეპოქისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი, კარ-სარკმლების ორგველიე იყო განლაგებული. რაც შეეხება მორთულობის ოსტატობის ღონეს, იგი შეესაბამება თავის ეპოქას, როცა არქიტექტურა დაბლა ეშვებოდა.

გერგეტის სამება. თუ სამეგრელოდან შორს, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ისტორიულ ხევში გადაინაცვლებით, ენახავთ მალალ მთაზე, მყინვარწვერის ფონზე, სამების მონასტრის ანსამბლს (სურ. 249-251).

მასზე ისტორიული წყაროები თითქმის არ არსებობს. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობიდან საინტერესოა იმის გაგება, რომ გერგეტის სამება ითვლებოდა „მცხეთის სამკაულის სახიზნად, სადაც ესევნა ნინოს ჯვარი“. საქართველოში, ნშირი ომების შემთხვევაში, ეკლესია-მონასტრებისა და სამეფო განძსაც ხიზნავდნენ მთებში, მოუდგომელ, მაგრამ დაცულ ადგილებში. ასეთი ადგილები, გერგეტის გარდა, იყო ქსნის ხეობის ვიწრობში მდებარე ლარგვისის მონასტერი, რაჭის ძეგლები და მიჯლიანად სვანეთი. სწორედ ამ მიზეზის შედეგია ის გარემოება, რომ სვანეთმა შემოგინახა ბარიდან ატანილი დიდძალი ძეგრფასეულობა.

გერგეტის სამების აგების დრო უცნობია. იგი სტილისტიკურად მოსდევს საფარას, ზარხმას, ცაიშის და დაბასაც კი (1333 წ.). მისი აგების დრო, ალბათ, მოექცევა XIV საუკუნის მეორე მეოთხედში.

თავიდანვე უნდა აღენიშნოთ, რომ ეს ძეგლი აშენებულია სტილის დღამაველობის პერიოდში. იგი დიდად განსხვავდება წინა ეპოქების ძეგლებისაგან. ამ ცხოველხატული სტილის სათავესთან თუ სამთავრო დგას, მის ბოლოში გერგეტია.

იქ თუ ყველაფერი მაღალ დონეზე იყო შესრულებული, აქ ყველაფერში ეპოქისა და, ამდენად, მხატვრული დონის დაქვეითება იგრძნობა. ოსტატობის დაქვეითება ჩანს ყველგან, იქნება ეს ტაძრის გეგმა, შიდა პროპორციები, გარე მასები თუ დეკორი.

ტაძრის შიგნით, ჯვრის რთხივე მკლავი არსებობს, მაგრამ პროპორციები, ურთიერთშეფარდება, არ არის ისე აწყობილი, როგორც ადრე იყო, ხოლო მათ გადაკვეთაზე აღმართული გუმბათი პროპორციით, დეტალებით მოკლებულია დახვეწილობას.

გარედან ტაძრის ხედი ამ ტიპისათვის ჩვეულებრივია, მაგრამ მთელი კორპუსი მბიშნა, კუბური. სადღაა ძველებური ასხლეტა, ფორმათა შერწყმა. ასევე გამოიყურება იქვე გვერდით მდგარი სამრეკლოც. ასე რომ, ეს ეპოქალური მოვლენაა და არა, უთქვამთ, ოსტატის მოუშხადებლობა.

ფასადების საერთო დეკორი, ჩუქურთმის ნახატი, ქვის კვეთის ტექნიკა - ყველაფერი ერთ დონეზეა, საერთოა.

სხვა ტაძრები

მეტეხი (თბილისის) კაპიტალური გადაკეთების გამო მრავალფეროვანია, ამიტომ იგი არცერთ ტიპს არ მიეკუთვნება (სურ. 252-255). მეტეხის ტაძართან ბევრი ძველი გადმოცემაა დაკავშირებული, მემატანები კი კონკრეტულად არაფერს ამბობენ. ერთ-ერთი გადმოცემა ამ ადგილზე პირველი ეკლესიის აგებას ეახტანგ გორგასაღს მიაწერს. მეორე გადმოცემით, ვარსქენ პიტიახშის წამებული მეუღლის, შუშანიკის საფლავი მეტეხის საღიაკენშია. ყველა ძველი წყაროს ცნობით კი შუშანიკი ცურტაეში დასაფლავდა.

მეტეხი ან, როგორც იგი ხშირად იხსენიება, მეტეხნი, მეტეხთა ღვთისმშობელი, მატანების ფურცლებზე პირველად XII საუკუნეში გვხვდება. თამარ მეფის დროს აქ რაღაც ტაძარი მდგარა, რომელშიც დედოფალი ღოცულობდა. 1235 წლის მონღოლთა შემოსევის დროს თბილისის ციხისთავმა გადაწვა ისანი, დაიღუპა სასახლეც და ტაძარიც. სასახლე მალე აღადგინეს, ხოლო ტაძარი თავიდან ააშენა მეფე დიმიტრი თავდადებულმა 1278-1289 წლებში. საუკუნეების განმავლობაში მეტეხს რთული ისტორიული ცხოვრება ჰქონდა. ბოლოს, ერეკლე II-ემ, 1748 წ. განდევნა დამპყრობლები და, როგორც ეტყობა, ციხესთან ერთად, ეკლესიის აღდგენის საქმეც მის სახელთანაა დაკავშირებული.

ტაძრის მრავალჯერ გადაკეთების გამო მის მრავალფეროვნებაში გარკვევა ძნელია. ერთი რამ კი ცხადია - დემეტრე მეფის ხუროთმოძღვარმა ადრეული ტაძრის გეგმა გამოიყენა. უპირველეს ყოვლისა, ამაზე მიგვახიბებს შენობის გეგმა. იგი არ არის ტიპიური. იმ ეპოქაში, როცა ტაძარი ააგეს, გაერცვლებული იყო ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტიპი და, თუ ავტორს თავისუფლება ექნებოდა, იგი აუცილებლად ამ ტიპს გამოაყენებდა. ინტერიერის მთავარი განმსაზღვრელია გუმბათის საყრდენი

ოთხი ბურჯი, როგორც ეს XI საუკუნემდე იყო მიღებული. ძველი ფორმის ნაკარნახევი ჩანს სამი შევრილი აფსიდით.

XIII საუკუნის მიწურულის ძეგლსაც თავდაპირველი სახით არ მოუღწევია. გეგმას ცვლილება არ განუცდია. შიდა კედლების აგურის წყობა სხვადასხვა დროის აღდგენის შედეგია. კედლები გარედან ნაკლებად არის შეცვლილი. ტაძრის კორპუსის არცერთი გარე კედელი ხელუხლებლად არ აღწევს კარნიზამდე. ყველაზე მეტი გადაკეთება ეტყობა სამხრეთისა და დასავლეთის ფასადებს, აგურის გუმბათი კი ყველაზე გვიანაა აღდგენილი.

კარგად თლილი ქვით შემოსილი ფასადები საკმაოდ მდიდრულადაა მორთული. მაგრამ მას ეპოქალური სიმშრალე დაჰკრავს. მორთულობის მხრივ განსაკუთრებით გამოიყოფა აღმოსავლეთის ფასადი. აქ, ცენტრალურ აფსიდზე, სამივე სარკმელი განსაკუთრებული ზრუნვითაა მორთული, მათ თავზე ჯვრებია აღმართული. ფასადების მორთვაში ერთი ისეთი ელემენტია გამოყენებული, რომელიც სხვა ძეგლებზე არ გვხვდება. ესაა პორიზონტალური ორ-ორი სარტყელი და კუთხეებზე აყოლებული ღილეები. ჩრდილოეთის კარიბჭე მთლიანად ტაძრის თანადროულია.

თავისთავად მეტეხის ტაძარი თბილისის მშენებება! იგი ძველი თბილისის კოლორიტია. იმავე ეპოქაში, მოპირდაპირე მხარეს, ნარიყალას ფერდობზე აიგო კიდევ ერთი გუმბათოვანი ტაძარი, რომელმაც ნანგრევების სახით მოაღწია ჩვენამდე. ეს ორი ტაძარი მტკვრის ორივე მხარეს მეტად მიმზიდველ კომპოზიციას ქმნის.

ღარბაზული ეკლესიები (XIII-XIV საუკუნეები)

ამ პერიოდში, მონღოლებთან გამუდმებული ომების გამო, ქვეყანა პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებულია, ამიტომ მშენებლობის ტემპიც და ხარისხიც კლებულობს. აღარაა ის დახვეწილი, რაფინირებული ფორმები, ჩუქურთმა, რელიეფი, რაც წინა ეპოქებს ახასიათებდა. არქიტექტურაში სიხისტემ და სიმშრალემ დაისადგურა, მაღალი გემოვნების ოსტატის ადგილს ხელოსნობა იკავებს. ხოლო, რაც შეეხება საკულტო ნაგებობათა ტიპებს, აქ სიცოცხლეს ჩვეულებრივად აგრძელებს როგორც გუმბათოვანი, ისე ღარბაზული ეკლესიები.

განსახილველი ხანის მრავალრიცხოვანი ძეგლებიდან შევარჩიეთ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში მდგარი სამი ძეგლი.

დაბა. ბორჯომ-წალკის გზაზე, სადგურიდან სამიოდე კილომეტრზე, კლდის ძირას დგას საშუალო ზომის კოხტა ეკლესია. იგი, წარწერის მიხედვით, აგებულია 1333 წ. მეფე გიორგი ბრწყინვალის მოღარეთუხუცესის მიერ.

ეკლესიისათვის კლდის ძირას შეჩუქულია მცირე ბაქანი. ხუროთმოძღვარს ადგილმდებარეობის გათვალისწინებით აუგია ეკლესია. სამხრეთით, კლდის საახლოვის გამო, კარი არ გაკეთდებოდა და ფასადიც არ მოირთებოდა. ყველაზე მეტი ადგილი იყო დასავლეთიდან. ჩრდილოეთის მხრიდან კი ცოტა ადგილი იყო ციცაბომდე. ამიტომ მისი მორთულობა მცირედ ჩამოუყარდება დასავლეთისას.

აღმოსავლეთის მხარე, ადგილის მოუხერხებლობის გამო, მხოლოდ სარკმლის მორთვით შემოიფარგლა.

ეკლესიის დასავლეთის ფასადის მორთვა პომპეზურია, ფასადის ქვედა ნახევარი თითქმის მოკაეებული აქვს რთულ პორტალს, მის ზემოთ კი სარკმელს ფართო არშია შემოუყვება. ყველაფერი ეს ამ ფასადისათვის შეუფერებელია, უმანშტაბოა. ამაში, ცხადია, ჩანს ეპოქა და იმასვე ამტკიცებს სამივე ფასადის მორთულობა. საერთო სიმშრალე, სიმკვეთრის მოღუნება, დაბალი კვეთა და სუსტი ნახატი. ეკლესია შიგნიდანაც კარგად თლილი ქვითაა შემოსილი. დარბაზის კამარა ორ საბჯენ თაღს ეყრდნობა. გრძივი კედლები სამ-სამი თალითაა დამუშავებული. აფსიდს გვერდებზე დიდი ზომის ნიშები აქვს.

ეაკე მდებარეობს ქვემო ქართლში, თეთრიწყაროს რაიონში, ცენტრიდან ჩრდილოეთით, რამდენიმე კილომეტრის დაცილებით. დარბაზულმა ეკლესიამ კამარა-ჩანგრეულად მიაღწია (ახლახან რესტავრაცია ჩაუტარდა). აღმოსავლეთის ფასადზე შერჩენილი, ძალზე დაზიანებული წარწერით დგინდება, რომ იგი აგებულია ისევ გიორგი ბრწყინვალის მეფობის დროს, 1341 წელს (სურ. 256, 257).

ეკლესიის გარე სწორკუთხედის შიგნით მოთავსებული დარბაზი ცენტრში საბჯენ თაღზეა დაყრდნობილი. თაღსა და კამარას შეისრული ფორმა აქვს, ისეთი, როგორც ეს მიღებული იყო იმ ეპოქაში. აფსიდის ნაღისებური მოხაზულობა კი გვხვდება მხოლოდ X საუკუნემდე, მაგრამ აქ, შესაძლოა, იგი ძველის რემონსცენციას წარმოადგენდეს. კანკლის ფრაგმენტები ამ ხანის კარგი ნიმუშია. ინტერიერი ნათდება თითო სარკმლით ყოველი მხრიდან, გარდა ჩრდილოეთისა. კარი მხოლოდ სამხრეთითაა. ძველის ფასადები შემოსილია ყოველი მხრიდან, გარდა ჩრდილოეთისა.

ძველის ფასადები შემოსილია კარგად თლილი კვადრებით. კარ-სარკმლები და კარნიში სადაა, გარდა აღმოსავლეთისა. აღმოსავლეთის სარკმელი მორთულია ლილეებით შემოფარგლული ორნამენტოვანი არშიით. ეს ორნამენტი და კანკლის მორთულობაც ეპოქის შესაფერის სიმშრალეს ატარებს.

სხალთა. შუა საუკუნეებში, აჭარასა და არტაანს შორის, უმოკლესი და მნიშვნელოვანი გზა გადიოდა სხალთის ხეობაზე. ამ გზაზე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე დიდი სოფლის ტერიტორიაზე მდგარი ეკლესია ამ მხარის მნიშვნელოვანი ძეგლია.

ეკლესია გვემთ, საერთო კომპოზიციით და მასშტაბით ორიგინალურია. იგი თარიღდება XIII საუკუნის შუა ხანებით.

ამ დიდი ზომის დარბაზული ეკლესიის აფსიდი შეიღწახნაგოვანი შეკრილია. მთავარი შესასვლელი სამხრეთით და დასავლეთითაა, დამატებითი შესამე კარი - ჩრდილოეთით. ინტერიერის ვრცელ სივრცეს შემოფარგლავს შესამწვევად შეკრილ პილასტრებზე გადასული თაღები და მათზე დაყრდნობილი ცილინდრული კამარა. დარბაზის გვერდითი კედლები დამუშავებულია თაღებით. აფსიდის კონქი და კამარა ქვედა ვერტიკალური კედლებისაგან გამოყოფილია მარტივი კარნიშით. შიგა თლილი ქვით შემოსილი კედლები დაფარული ყოფილა ფრესკით, რომლისაგან ახლა გადარჩენილია მცირე ფრაგმენტები.

ეკლესიის თლილი ქვით შემოსილი ფასადების სარკმლები დეკორირებულია თავისი ეპოქისათვის საკმაოდ მაღალ დონეზე.

ეკლესიის აგებიდან მცირე ხნის გასვლის შემდეგ, მისთვის სამხრეთით მიწელ სივრცეზე მიუდგამთ სათავსი, რომლისგანაც ჩვენამდე მოღწეულია ცენტრალური მონაკვეთი, იგი კარიბჭის როლს ასრულებს. შენობას მინაშენი ჩრდილოეთითაც ჰქონია.

საპრო ხუროთმოძღვრება

ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების დარგებიდან ყველაზე ნაკლებად შესწავლილია საერო ნაგებობები. ამას, უპირველეს ყოვლისა, განაპირობებს ამ სახეობის ნაგებობათა ცუდი დაცულობა. აღსანიშნავია, რომ მათი ფრაგმენტებიც კი საოცრად ცოტაა და ამის გამო ვერ წარმოადგენთ სოფლისა და ქალაქის საცხოვრებელი სახლების განვითარების სურათს. უკეთეს შემთხვევაში, შეიძლება წარმოვადგინოთ ცალკეული ნიმუშები, ისიც ნაწილობრივ. ასევე, რამდენიმე ფრაგმენტული ნიმუშით შეიძლება ვაჩვენოთ მეფეთა და დიდ თუ მცირე ფეოდალთა სასახლეები. უარესი მდგომარეობაა სამეურნეო და კომუნალურ ნაგებობათა წარმოსახვნად. ამ დარგებიდან შეიძლება უკეთ წარმოვადგინოთ ცალკეული ნიმუშები, კერძოდ, აბანოები, ისიც მხოლოდ დროის ზოგიერთი მონაკვეთისათვის. თუმცა, აქვე ისიც უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველი ეპოქების სხვა კლასიკურ ქვეყნებშიც, პრინციპში, ასეთივე სურათია – ყველაზე მეტ-ნაკლები სისრულით საკულტო ნაგებობებია გადარჩენილი და ქვეყნის ხუროთმოძღვრების ისტორიაც ძირითადად ამ მასალებს ეყრდნობა. იგივე სურათია საქართველოშიც.

ქართული საერო ნაგებობიდან აქ მცირედ წარმოვადგენთ შემდეგ სახეებს: მეფეთა და დიდებულთა სასახლეებს, აკადემიებს, სატრაპიზოებს და სამეურნეო ხასიათის ნაგებობებს. აქვე ერთხელ კიდევ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩამოთვლილი სახეობებიდან თავდაპირველი სახით არცერთი არ არის მოღწეული.

საცხოვრებელი სახლები

საცხოვრებელი სახლები არ შემორჩენილა. განათხარი მასალები კი ისეთი ფრაგმენტულია, რომ ტიპი კი არა, ზოგად ხაზებშიც მათი გეგმარების წარმოდგენა თითქმის შეუძლებელი ხდება. ამიტომ ვიტყვით მხოლოდ, რომ დასავლეთ საქართველოში გვხვდება მცირე რაოდენობით ქვის შენობები, უმრავლესობა ხისაა. ხის ნაგებობები დაღუპულია, ხოლო, ქვის შენობების უმრავლესობა თიხაზე იყო ნაგები, ამიტომ თითქმის დაშლილია. აღმოსავლეთ საქართველოში თითქმის მხოლოდ ქვისა და აგურის ნაგებობებია, მცირე რაოდენობით გვხვდება ალიზისაც.

საქართველომ, სახელმწიფოებრივი არსებობის პერიოდში, რამდენიმე ცენტრი გამოიკვალა. კერძოდ, სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოს, იბერიის სამეფოს ცენტრი მცხეთაში იყო. დასავლეთ საქართველოს, კოლხეთის სამეფოს ცენტრი დაუდგენელია. შემდეგში, როცა მონათმფლობელური ხანა იცვლება ფეოდალურით, იბერიის სამეფოს ცენტრი მცხეთიდან თბილისში გადადის, ხოლო დასავლეთ საქართველოს, ვერისის (ლაზიკის) სამეფოს ცენტრი ხდება ციხეგოჯი, ანუ ნოქალაქევი, რომელსაც ბიზანტიელები არქეოპოლისს ეძახდნენ. თბილისს იმ დროის მეფეთა სასახლის ნაშთიც არ შერჩა, ხოლო ციხეგოჯში IV-VIII საუკუნეების ორი სასახლის ნაშთია გადარჩენილი. თბილისი ცამეტე საუკუნის განმავლობაში ფეოდალური ქვეყნის დედაქალაქი იყო, მეფის რეზიდენციას წარმოადგენდა. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რამდენი სასახლე აიგებოდა ამ ხნის განმავლობაში, მაგრამ მტრის განუწყვეტელი შემოსევები მათ სპობდა. უკანასკნელი სასახლე თუ სასახლეები, აღბათ, აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევას შეეწირა. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქალაქში, მეფის სასახლის გარდა, იქნებოდა მეფის კარის დიდ მოხელეთა და ფეოდალთა სასახლეებიც, მაგრამ არც ისინი გადარჩენილა.

ქუთაისში სხვადასხვა მეფეთა რეზიდენცია იყო. ცხადია, აქაც არაერთი სასახლე იქნებოდა აგებული, მაგრამ დღემდე არც მათ მოუღწევიათ.

მთელი ქვეყანა დაქსელილი იქნებოდა აგრეთვე დიდ თუ მცირე ფეოდალთა რეზიდენციებით, სასახლეებით. არც ამისგან დაგერჩა რამ. თუ რამე არის, ესაა გვიანი საუკუნეების მცირე ფრაგმენტები.

თავისთავად ძნელი წარმოსადგენია, რომ ისეთ დიდგვაროვანთ, როგორიც იყვნენ ბაღუაშნი, არაგვისა და ქსნის ერისთავები, ორბელიანები, ჯაყელები, დადიანები, გურიელები და კიდევ მრავალნი, შესაფერისი სასახლეები არ ჰქონოდათ.

სასახლეთა არარსებობა, ნაწილობრივ, შეიძლებოდა შეეცვალა მათ ზუსტ აღწერას. მაგრამ არც ეს გვაქვს. არის მხოლოდ აღწერილობითი გამოსადეგი მცირე ცნობები.

სასახლე თავისთავად მრავალნაირი იყო. პირველ რიგში აღსანიშნავია მეფის, შემდეგ კათალიკოსის, ეპისკოპოსისა და დიდებულთა სასახლეები. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სასახლე სხვადასხვა დანიშნულებისა იყო. კერძოდ, იყო საზაფხულო და საზამთრო, იყო აგრეთვე სანადირო სასახლეც. მაგალითად, ვახუშტის აქეს ასეთი ცნობა: „ნაჭარმაგვევი იყო სადგური მეფეთა და კეთილსანადირო“.

სასახლეები ინტერიერის მორთულობითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. იმავე ვახუშტისთან დაკუთვლია ზოგი ცნობა, რომელშიც ვკითხულობთ: „მეფემან ვახტანგ აღაშენა სახლი შევნიერი, სრულიად სარკითა და მოქორციელი, დიდმხატვრობითა, ლაჟვარდითა და მარმარილოს კედლითა“. ეს დიდებულება ოსმალთა შეუმუსრავთ.

ფეოდალური ხანის შუა მონაკვეთიდან მეფეთა ორი სასახლეა. ერთი მათგანი გვეუსთისაა, ხოლო მეორე – ნადარბაზევი. ორივე შესამჩნევად დაზიანებული.

ნადარბაზევი ქვემო ქართლში, მდ. ჭიუჭიუას ნაპირზეა, თეთრიწყაროს რაიონული ცენტრიდან ჩრდილო-დასავლეთით, ათი კილომეტრის დაცილებით. ამ ადგილის დანიშნულებაზე ერთადერთი ცნობა შემოუნახაეს ეახუშტის. მასში ვკითხულობთ, რომ მდ. ჭიუჭიუაზე, ხილიან და ვენახოვან გარეშოში „არს ნადარბაზევი, თამარ მეფის ნასახლევი“. იგი ჩვენ საინტერესო ობიექტად გვეჩვენა და გავთხარეთ 40-იანი წლების ბოლოს. გათხრებმა გვიჩვენა, რომ ამ ადგილზე ცხოვრება მიმდინარეობდა X-XIII საუკუნეებში, ხოლო თვით ანსამბლი წარმოშობილი ჩანს, თუ უფრო ადრე არა, X საუკუნეში მაინც.

ძველი ნანგრევებს წარმოადგენს, მაგრამ ზოგი რამის დადგენა ხერხდება (სურ. 258, 259). ოუალური გალავნის შიგნით გადარჩენილა სასახლე, დამხმარე ნაგებობა, წყარო, მაღალი საინჟინრო ტექნიკით შესრულებული კერამიკული წყალსადენი და სხვა ნაგებობათა ფრაგმენტები.

ანსამბლი შემოვლებული იყო მაღალი, კაპიტალური გალავნით. გალავნის შიგნით ტერიტორია შექტარს აღემატება. მას ჭიშკარი სამხრეთით აქვს დატანებული. ახლაც კარგად ჩანს საურმე გზა, რომელიც მოკირწყლოელი ყოფილა. მეორე კარი გალავანში ჭიშკრის მოპირდაპირე მხარესაა.

სასახლე გვემით სწორკუთხაა. იგი ორსართულიანი უნდა ყოფილიყო, ქვემოთ მისაღები დარბაზით და ზემოთ საცხოვრებლით.

პირველი სართულის დარბაზი ფართობით 200 მეტრს აღემატება. მისი ბრტყელი გადახურვა ოთხ სვეტზე იყო დაყრდნობილი. მას სამი მხრიდან განიერი და მაღალი შემოსასვლელი აქვს. კარების გვერდებზე თითო სარკმელია. დარბაზს კარები და სარკმლები სამხრეთ ნახევარში აქვს, ხოლო მოპირდაპირე მხარე ყრუ კედლებითაა. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს მხარე დიდებულის ტახტისათვის მყუდრო ადგილი იყო. შესაძლოა, ეს დარბაზი მისაღების როლს ასრულებდა. ამ ზრს ისიც აძლიერებს, რომ იქვე, კუთხეში, პატარა კარით იგი დახურულ სათავსს უერთდება, რომელიც კულისების როლს ასრულებდა.

ეს დარბაზი ვეღაც დიდებულის მიერ იყო აგებული, ხოლო გვიან შეიძლება თამარ მეფის მფლობელობაში გადავიდა და საზაფხულო რეზიდენციად იყენებდა.

სასახლე თლილი ქვით კაპიტალურად არის ნაგები. შიგნით ნაღესობის მეტად მცირე ფრაგმენტებია. მათი ფერადი ზედაპირი კედლების მოხატულობაზე მიგვიხიბებს.

იქვე, დასავლეთით, ორმოციოდე მეტრზე მდგარი გრძელი კაპიტალური სახლიდან გადარჩენილია მხოლოდ პირველი სართული, იგი გვემით სწორკუთხაა და ფართობით 100 მეტრს აღემატება. მას ერთადერთი კარი სამხრეთით ახლავს და გვერდებზე თითო სარკმელია. შიგნით, კედლებში ჩართულია ნიშები.

კედლები ნაგები და შემოსილია ისევე, როგორც სასახლე. თუ როგორ იყო

გადაწყვეტილი მეორე სართული, ამაზე მონაცემები არ არის. ორივე შენობა ერთდროულად არის აგებული.

ამ შენობის გარდა, სასახლის ირგვლივ სხვა ნაგებობათა ნაშთებიცაა, მაგრამ მათი გვემარებისა და დანიშნულების განსაზღვრა შეუძლებელია. მათგან გამოიყოფა აგურის პატარა შენობა მოგრძო გვერდით. იგი სამეურნეო დანიშნულებისაა, მაგრამ კონკრეტულად თუ რას წარმოადგენდა ეს ნაგებობა, ამაზე მსჯელობა, მონაცემების უქონლობის გამო, ძნელია. ზოგადი ნიშნებით, შესაძლოა წყარო იყო.

გვერუთის სასახლე ქუთაისიდან ხუთიოდე კილომეტრზე, სოფელ გვერუთის მიდამოებშია. იგი ძალზე დაზიანებული ნაგებობაა, ამიტომ მასზე გარკვეული წარმოდგენა ძნელი შესაქმნელია. მიუხედავად ამისა, მისდამი ინტერესი დღია, რადგან მასზე უკეთესი არაფერი გვაქვს. მის სრულად წარმოდგენას ხელს ისიც უშლის, რომ იგი მონოგრაფიულად შესწავლილი არ არის.

საერთო შთაბეჭდილებით, აქ ძირითადად სამი საშენებლო ფენა უნდა იყოს (სურ. 260, 261). ფენების ზუსტად გამოჯენა, ფრაგმენტულობის გამო, ვერ ხერხდება. ისტორიულ წყაროებში გვევლინება XII ს-ის დასაწყისიდან, მაგრამ იქ მასზე სასახლე იდგა თუ არა, ეს არ ჩანს. მეფე გიორგი III-ის დროს კი გვევლინება კონტექსტში იხსენიება, საიდანაც შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი პერიოდულად იქ ცხოვრობდა. ერთგან მემატნიანე წერს: „მონადირიან კეთილი იგი სანადირო – გვერუთი და აჯამეთი“. ეს მხარე საერთოდ და კერძოდ, აჯამეთი ყოველთვის ითვლებოდა კარგ სანადირო ადგილად და არაა გამორიცხული, რომ იქ მეფეებს სანადირო და საღვინო სასახლე აეგოთ. ყოველ შემთხვევაში, ერთის თქმა გარკვევით შეიძლება, რომ გვერუთის სასახლე მეფისათვის არ იყო ძირითადი რეზიდენცია. თუ სადმე ასეთი იყო, იგი პირველ რიგში უნდა ყოფილიყო თბილისისა და ქუთაისში. უნდა ვივარაუდოთ, რომ გვერუთი დასასვენებლად, საგარაკოდ და, ალბათ, სანადიროდაც იყო განკუთვნილი. იმავე მემატნიანეებთან ვიკებთ, აგრეთვე, რომ თამარ მეფეც, სხვადასხვა დროს, გვერუთში ცხოვრობს. აქვე უნდა გავიხსენოთ ვახუშტის ლაქონური განმარტება: „არს გვერუთი სადგური ზამთარს მეფეთა“. იქვე აგრძელებს: „იტყვიან აღშენებასა... მეფე გიორგის (გიორგი III – პ. ზ.) ვამსა“. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ 1737 წ. ტიმოთე გაბაშვილის მიერ შედგენილ რუკაზე გვერუთის სასახლის ნახატს აწერია: „ციხე-დარბაზი. გვერუთის ტახტი მეფეთა“. აქ „ციხე-დარბაზი“, ალბათ, სასახლის მნიშვნელობითაა ნახმარი.

ისეთი დიდი მასშტაბის სასახლე, როგორიც იყო გვერუთი, ცხადია, დიდ შესაძლებლობებს მოითხოვდა. ასეთი შესაძლებლობები გიორგი მეფეს (1156-1184) ნამდვილად ჰქონდა.

გვერუთში XIII საუკუნეში ან მომდევნო საუკუნის დასაწყისში მშენებლობა გაგრძელდებოდა. მაშინაა მიშენებული დასავლეთის მთელ სიგრძეზე ხუთი სხვადასხვა ზომის ოთახი. სასახლის ნანგრევებს ვტყობა, რომ მას ცხოვრება გაუგრძელდებოდა ფეოდალური ხანის ბოლომდე.

სასახლე თავდაპირველად კვადრატული ნაგებობა იყო, საშუალოდ, 36 მ. სიგრძის კედლებით და კუთხის ცილინდრული კოშკებით. სასახლის შიგნით ასიმეტრიულად განლაგებული იყო გუმბათოვანი დარბაზი, რომლის მკლავებიდან სამი

თანატოლია, ხოლო მეთხუე ორჯერ მეტად ღრმაა. ჯერის ეს ღრმა მკლავი მეფის ტახტისთვის იყო განკუთვნილი. დარბაზი სფერული გუმბათით იყო გადახურული, რომლის დიამეტრი 14 მეტრია. ჩვენი დიდი ტაძრების დიამეტრი 10-11 მეტრს არ აღემატება, აქ კი მათზე ბევრად განიერი გუმბათი ყოფილა. ამ დარბაზს კიდევ ერთი ორიგინალია ახლავს. ესაა დიდი ზომის საშუქე ხერგლობი, რომელიც გუმბათის ცენტრში მდებარეობდა.

გუმბათოვანი დარბაზის ოთხივე მხარეს მრავალი სხვადასხვა სახის ოთახია. ერთ-ერთ მათგანში დიდი ბუხარიცაა.

სასახლის გარე მასების თავდაპირველი სახის წარმოდგენა ძნელია. ჩანს, რომ შენობა იდგა სამი მეტრის სიმაღლის ცოკოლზე, თვით კედლები აგურით იყო ნაგები. თუ იგი გარედან ქვით იყო მოპირკეთებული, შეგნიდან შელესილი და მოხატული იქნებოდა. წარმოსადგენია, რა ბრწყინვალე იქნებოდა მოხატული დარბაზი, რომლის სიგრძე სამ ათეულ მეტრს უახლოვდება, ხოლო სიმაღლით 20 მეტრია!

ქვისა და აგურის ფასადებს აგვირგვინებდა ცისფრად და მუქმწვანედ მოჭიქული კრამიტებით დაფარული სახურავი.

ფეოდალთა სასახლეები

ფეოდალთა სასახლეები გაცილებით მეტია შემორჩენილი, მაგრამ მათგან უკეთესს წარმოადგენს კახეთისა, ისიც ძველების გათხრებისა და გაწმენდის გარეშე. ამ ტერიტორიაზე შემორჩენილი ფეოდალთა ციხე-დარბაზებიდან სასახლის კარგ მაგალითებს იძლევა კვეტერა, ვაჩნაძიანი, ეანთა, ველიცციხე, თიანეთი და სხვა. ფეოდალთა ამ სასახლეებიდან არაფრით განსხვავდება იმავე პერიოდში ისეთ საეპისკოპოსო ცენტრში შერჩენილი სასახლეები, როგორცაა ნეკრესი და ჭერემი. ამ სახურავამონგრეულ და კედლებამოძარცვულ სასახლეებში, რომელთა საერთო თარიღია VIII-IX საუკუნეები, პრინციპში ერთნაირი გადაწყვეტაა. ამ საერთო ნიშნებიდან, უპირველეს ყოვლისა, უნდა შევნიშნოთ ორსართულიანობა. პირველი სართული დამხმარე იყო, მეორე კი საცხოვრებელი და სახეიმო. საკვლესიო არქიტექტურისაგან განსხვავებით, აქ სართულშუა გადახურვა კოჭოვანია. კედლები მასურია, ყორე და რიყის ქვით ნაგები. კვლესიებისაგან განსხვავებით, კედლების შემოსვა აქ არ ხდება, ამდენად თლილი ქვა არ არის გამოყენებული. გეხვდება ზოგჯერ დიდი ზომის აგურის გამოყენება, უფრო მეტად თაღებზე. საფიქრებელია, რომ შიდა კედლები შელესილი და მოხატული იყო. სასახლეებში, კვლესიებისა და ციხეებისაგან განსხვავებით, გარედან შედარებით საშრობა თითქოს არ არსებობდა. ციხეებში სარკმელია ღიობი მინიმუმამდე დაყვანილი, სასახლეებში – მაქსიმუმამდე აყვანილი. სარკმლებიც გეხვდება, მაგრამ მათი სიგანე და სიმაღლე ძირითადად მერყეობს 1,5 X 2,5 და 2,3 X 2,8 მეტრს შორის. სართულებზე სარკმლების განლაგებაში თავისებურებაა. კერძოდ, ქვედა სართულებში, ჩვეულებრივ, ეიწრო სარკმლებია, ხოლო ზედა სართულზე – დიდი.

ეტიკობა, ასეთი მიდგომა მათი პროპორციებიდან გამოქდინარეობს. სართულები ერთმანეთისაგან სიმალლითაც განსხვავდება. როგორც წესი, ზედა სართული სიმალლით შესამწინვედ სჭარბობს ქვედას. საერთო თავისებურებაში ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ბუხრები ძალიან განიერი და მალეობია. აქ თავისუფლად შეიწვებოდა მოხვეერი თუ ირემი. ასეთი დიდი ბუხრები გვიან საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი არ არის.

სასახლეების ზოგადი დახასიათების შემდეგ მოკლედ წარმოვადგინოთ ორ ნიმუშს, ერთი მათგანია კვეტერა, ხოლო მეორე – ვაჩნაძიანი.

კვეტერას ციხე-სიმაგრე მდებარეობს შიდა კახეთში, კერძოდ, ახმეტის რაიონში, ტყით დაბურულ მაღალ მთაზე.

ციხის ზემო მონაკვეთში, ტაძრის სიახლოვეს, ჩრდილო ფერდობის გაყოლებაზე დგას ორსართულიანი სასახლე, რომელიც უკავშირდება ერთსართულიან სახლებსა და კოშკს.

ორსართულიანი სასახლე სწორკუთხა გეგმაზეა აგებული. პირველი სართულის დიდი სიერეცე იყო თუ არა გაყოფილი, არ ჩანს. ამჟამად ერთი კარი სამხრეთით. ეზოდან იმავე მხარეს ერთი სარკმელია და ერთიც დასავლეთით. ამ სართულზე ყურადღებას იპყრობს უზარმაზარი ბუხარი ჩრდილო-დასავლეთის მონაკვეთში.

მეორე სართულს ამჟამად სახეიმი იერი ახლავს. იგი ეზოსკენ ოთხი დიდი სარკმლით იცქირება. რადგან მოპირდაპირე მხარე გალავანთან ახლოს იყო, ყრუა, ალბათ, მოყრიდნენ გარედან ნასროლ ისარს თუ შურდულის ქვას. აქით მხოლოდ ერთი კარია, რომელიც გვერდით მდგარი ერთსართულიანი სახლის ბანზე გადიოდა. აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ეიწრო კედლები ისევე ღიაა ორ-ორი დიდი სარკმლით. ეს სარკმლები თითქოს იმიტომ გააჭრა, რომ აღმოსავლეთით დატკბნენ იმ საოცარი ლანდშაფტით და შორი პორიზონტებით, რომელიც ჩანს მდ. ილტვის გაღმა, აღაზნის ველის ფონზე. ხოლო დასავლეთით თიანეთის მხარე ჩანს. თვით სარკმლები შეისრული მოხაზულობის ორმაგხაზოვან თაღებშია მოქცეული.

სასახლის მეორე სართულზე მოსახვედრად ქვის კიბე იწყება აღმოსავლეთიდან, უხვევს და გადის სამხრეთ-აღმოსავლეთით იმ ბანზე, რომელიც პირველი სართულის კარიბჭეზეა გამართული.

ვაჩნაძიანი მდებარეობს შუა კახეთში (გურჯაანის რ-ნი). სოფლის გარეთ მალეობზე მდგარ დიდ ნანგრევებს ახლაც „პალატებს“ ეძახიან. სასახლის ერთი გრძივი მხარე გადაჭყურებს ე. წ. ვაჩნაძიანის ხეებს, ხოლო მეორე სართულის გვერდითი კედლის წყვილი სარკმელი უცქერის აღაზნის ველს ყვარლისა და ნეკრესის მიმართულებით.

სასახლე დასახლებულია, მაგრამ ძირითადი გეგმარების აღდგენა ხერხდება. ზოგიერთ შემთხვევაში შედარების საშუალებას იძლევა ერთი ეპოქის ისეთი სასახლეები, როგორიცაა კვეტერა, ველისციხე და ვანთა. სასახლე ორსართულიანია, იგი გეგმით გრძელი (32 მ.) ოთხკუთხაა და სამი ნაწილისაგან შედგება. დასავლეთით ორივე სართულზე არსებული თითო კარი და კედლების ნაშთები თითქმის მიგვითითებენ იმაზე, რომ შენობა გრძელდებოდა.

სასახლე ორი დიდი და მცირე დარბაზისაგან შედგება, მათ შორის კი განიერი ტალანია. პირველ სართულზე, ტალანის ორივე მხარეს, განიერი, თაღოვანი შემოსასვლელია. აღმოსავლეთის დიდი დარბაზი სიგრძეზე გაყოფილი ყოფილა. აქ, როგორც ჩანს და ანალოგიკ გვიდასტურებს, ჩრდილოეთის ხაზის აღმოსავლეთის ბოლოში მდებარე კიბის უჯრედიდან ყოფილა დამატებითი შემოსასვლელი. იმავე ხაზზე, ზემოთ მდებარე ბანიდან მოეხედებოდათ მეორე სართულზე. დარბაზს პატარა სარკმელები ჰქონდა სამხრეთით და აღმოსავლეთით, ხოლო ჩრდილოეთით დიდი სარკმელები ახლდა. ამავე კედლის ცენტრში ნახევარწრულ შეერილად დიდი (2,3 მ. სიგანით, 2,5 მ. სიმაღლით და 1,89 მ. სიღრმით) ბუხარია. დარბაზს მთავარი, განიერი შემოსასვლელი აქვს ტალანიდან. ამ ტალანის გავლით დასავლეთით მდებარე მეორე დარბაზში მოხედებით. იგი ფართით პირველის ნახევარია. აქაც, პირველის მსგავსად გადაწყვეტილი, ისევე დიდი ბუხარია, მხოლოდ აქ იგი დასავლეთითაა.

მეორე სართულში ფართობები ისევეა გადაწყვეტილი, როგორც ქვემოთ. დიდი დარბაზი აქაც სიგრძეზე გაყოფილი უნდა ყოფილიყო. ორივე დარბაზი დიდი სარკმელებით ნათლებოდა. პატარა დარბაზისგან განსხვავებით, დიდი დარბაზის აღმოსავლეთის ვიწრო კედელში ისევე ორი ღია სარკმელია. მათი საშუალებით შიგ მოუფნი უნდა დამტკბარიყვნენ ალაზნის ველის მშვენიერებით.

კარ-სარკმლებს არც აქ და არც სხეგან დღემდე არ მოუღწევია. ცხადია, ყველგან ხისა იქნებოდა. ქვედა სართულის კარებს, შიშის შემთხვევაში რკინით შემოჭედავდნენ, მაგრამ თუ როგორ იყო გადაწყვეტილი მეორე სართულის სარკმელები, ძნელი სათქმელია, ისე როგორც სხვა იმ დროის სასახლეებში, მეორე სართულის სარკმელების სიგანე ორ მეტრამდეა, ხოლო სიმაღლე – სამ მეტრამდე. ცხადია, სარკმლის ჩარჩო ხისა იქნებოდა და თანაც უჯრედები პატარები უნდა ყოფილიყო. რამდენადაც ცნობილია, იმ დროის სარკმლის მიწებს საშუალოდ 30 სანტიმეტრის დიამეტრზე მეტს ვერ აკეთებდნენ.

ვანაძიანის სასახლე, ისე როგორც სხვა დასახლებული სასახლეები, გადახურული იყო ორქანობიანი სახურავით. გადასახურავად ყველგან კრამტი იყო გამოყენებული. კედლების მასალად აქაც რიყის ქვაა. აგური მცირედაა ნახმარი.

აკადემიკოსი

ანტიკური და შუა საუკუნეების სასწაელო და სამეცნიერო შენობებზე ცოტა რამ ვიცით, რადგან ჩვენი საოცრად მწირი ისტორიული წყაროები აქაც თითქმის დუმიან.

პირველი ასეთი ხასიათის ცნობა შემოუნახავს განთქმულ ბიზანტიელ ფილოსოფოსსა და რიტორს თემისტოსს. იგი გვიამბობს, რომ მან და მისმა მამამ, განთქმულმა ფილოსოფოსმა და მასწავლებელმა ევგენიოსმა განათლება მიიღეს ფაზისის (ფოთის) სახლოვეს მდებარე „მუზების ტაძარში“. ვერსის (ლაზიკის) ქვეყანაში IV საუკუნის დასაწყისში, როგორც ეხედავთ, განათლებას იღებდნენ არა მარტო ადგილობრივი, არამედ რომისა და ბიზანტიის ვრცელი სამყაროდან

ჩამოსული ახალგაზრდებიც. ამ აკადემიაზე, სამწუხაროდ, სხვა ცნობა არ გავგაჰნია.

გელათის აკადემიის შესახებ შედარებით მეტი ვიცით. ქართულმა კულტურამ, X-XII საუკუნეებში განვითარების მაღალ დონეს მიაღწია და თანაც, ბერძნულ-ქრისტიანულ სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგად, შესამჩნევი წარმატება ხვდა. დავით აღმაშენებელმა ეს საქმიანობა დააგვირგვინა სამეცნიერო-საღვთისმეტყველო დაწესებულების შექმნით. ასეთ დაწესებულებას წარმოადგენდა გელათის აკადემია. გელათის ტაძრისა და მის ირგვლივ საჭირო ნაგებობათა ანსამბლის შექმნით, მან მკვიდრი საფუძველი ჩაუყარა კულტურულ ცენტრს. მეფემ საქართველოში და საზღვარგარეთის ქვეყნებში არსებული კულტურული ცენტრებიდან თავი მოუყარა სახელგანთქმულ ქართველ სწავლეულებს, ღვთისმეტყველ-ფილოსოფოსებს, მთარგმნელებს, მწერლებს და სხვა. მათში გამოირჩეოდა პეტრიწის (ბულგარეთი) მონასტრიდან ჩამოყვანილი მსოფლიო მნიშვნელობის ფილოსოფოსი იოანე პეტრიწონელი.

გელათის ანსამბლში აქამდე შემორჩა აკადემიის შენობა. მისთვის შეურჩევიათ ანსამბლის დასავლეთის ფერდობი, ამიტომ შენობის აღმოსავლეთის ფრონტი თუ მონასტრის ეზოს დონეზეა, დასავლეთის – დაბლა. მთებში მოქცეული გელათის სამონასტრო ანსამბლის ეს მხარე გაშლილია, იგი წყალწითელას ღამაზე მხარეს გადააყურებს.

შენობა გრძელი სწორკუთხაა და ორფერდა სახურავით იყო გადახურული. ამ ერთიანი დარბაზის ფართობი 300 მეტრს აღწევს. დარბაზს ამ მხრივაც სახეიმო იური ახლავს. ამავე მიზანს ემსახურება რვა დიდი თაღოვანი სარკმელი, ჩამწკრივებული დასავლეთის ხაზზე. მას ემატება სხვა კომპოზიციით შეკრული სამი სარკმელი სამხრეთიდან. დარბაზში სამი კარი აღმოსავლეთიდან, ეზოდანაა და ერთიც – ჩრდილოეთის ბოლოში. ასე რომ, შემსვლელნი აქაც, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ერთ კარში კი არ „იკვლიტებოდნენ“, არამედ თავისუფლად შედიოდნენ და ტოვებდნენ დარბაზს. რაც მთავარია, აღსანიშნავია ის თავისებურება, რომ დარბაზს შიგნიდან შემოუყვება 150 X 130 სანტიმეტრის სიგანისა და 50 სანტიმეტრის სიმაღლის ქვის შემადგენელი. ესაა სწავლულთა ჩამოსაჯდომი, რომლის მაგალითი სხვაგან არა გვაქვს. მართალია, ზოგიერთი ეკლესიის საკურთხეველს უვლის მღვდელმსახურთა ჩამოსაჯდომი, მაგრამ მათი სიგანე 30-50 სანტიმეტრს შორისაა. აკადემიაში კი ჩამოსაჯდომი სულ სხვა დონეზეა გადაწყვეტილი. შენობას ერთი კარიბჭე ჰქონდა სამხრეთ-დასავლეთის კუთხეში. მეორე კარიბჭე მომდევნო ეტაპზე მოუშენებიათ აღმოსავლეთის ცენტრში. აკადემიის კედლები თუ შემოსილია ზედაპირგათლილი უფორმო ქვით, აღმოსავლეთის კარიბჭე თლილი ქვითაა ნაგები, ამავე დროს, მდიდრულადაა მორთული ჩუქურთმითა და ბარელიეფებით. შენობის ფასადები მორთული არ ყოფილა, მაგრამ შიდა კედლები შელესილი და მოხატული იყო. ფასადებს ამთავრებს მარტივი პროფილის მქონე კარნიზი. გადახურვა, ალბათ, კრამიტისა იქნებოდა.

იყალბოს აკადემიის შესახებ არსებობს გვიანი ხანის ცნობები, რომელიც მიხედვითაც XII საუკუნეში იყალბოში, აკადემიის სახით, არსებობდა უმაღლესი

სასწავლებელი და სამეცნიერო დაწესებულება. იყალთოში აკადემიის და სასწავლო დაწესებულების არსებობას ადასტურებს ის შენობა, რომელსაც, გადმოცემით, აკადემიას უწოდებდნენ (სურ. 262, 263).

იყალთოში, ისევე დავით აღმაშენებლის (1089-1125 წწ.) დროს, არსენ იყალთოელის სამეცნიერო მოღვაწეობაზე მიგვითითებს გვიანი ხანის - დავით რექტორისა და თეიმურაზ ბაგრატიონის ცნობები.

იყალთოს მონასტრის ეზოში მდგარი ორსართულიანი შენობა, რომელსაც სიგრძე სამოც მეტრამდე აქვს, მეტად შთამბეჭდავად გამოიყურება. იგი თანდათანობით ნაზარდი შენობაა. მისი ცენტრალური კორპუსი, ყველა ნიშნით, კახეთის VIII-IX საუკუნეების ზემოგანხილულ სასახლეებთან ავლენს უშუალო ანალოგიას, მაგრამ მთლიანად XII საუკუნეში უკვე ჩამოყალიბებული ყოფილა. სწორედ ამ ეპოქას ემთხვევა დიდი მოაზროვნის, არსენ იყალთოელის შემოქმედებითი პერიოდი.

აკადემიის აღმოსავლეთის მონაკვეთი, როგორც ეტყობა, შენობის ძირითადი ბირთვია. იგი ქვემოთ ორნაწილიანია, ზემოთ კი ერთიანი გრძელი დარბაზია (შიდა ზომებია: 8,8 X 24,9 მ.). მის აღმოსავლეთის ვიწრო კედელში არაჩვეულებრივი პროპორციების მქონე ორი სარკმელია. პირველ სართულს შედარებით მცირე სარკმლები და განიერი კარი აქვს. მეორე სართული კი ეზოსკენ განიერი და მაღალი სარკმლებითაა ღია, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს ყრუა. ამ დარბაზს დასავლეთით კიდევ სხვადასხვა გვერდის სამი მონაკვეთი მოსდევს, რომელთაგან ცენტრალურს სამხრეთით დიდი (1,7 X 2,0 მ) ბუხარი ახლავს. სამწუხაროდ, ნაგებობის ყველა დეტალი, დახიანების გამო, ვერ ირკვევა. შენობა ნაგებია ძირითადად რიყის ქვით.

გრემში, ზეპირი გადმოცემით, იყო მესამე აკადემია. გრემი, რომელიც სულ რაღაც 150 წელი იყო კახეთის დედაქალაქი, აღმავლობას განიცდიდა XVI საუკუნეში. თუ იქ ნამდვილად იყო აკადემია, ეს ამ პერიოდში უნდა ყოფილიყო (ქალაქი დაარსდა 1466 წ.). კახეთში, განსაკუთრებით თელავისა და ყვარლის რაიონებში, დღესაც ყვებიან იმის შესახებ, რომ ადრე გრემში აკადემია იყო. უშუალოდ ნაქალაქარზე მის არსებობაზე კი ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიუთითებენ.

ნაქალაქარ გრემის ტერიტორიაზე 60-იან წლებში ჩატარებულმა გათხრებმა სასახლის ტიპის რამდენიმე ნაგებობის ნაშთები გამოავლინა. მათგან გამოირჩეოდა ის, რომელიც გამოვლინდა სწორედ ჩრდილო-აღმოსავლეთის მონაკვეთში, იქ, სადაც აკადემიაზე მიუთითებენ.

ეს შენობა, სამწუხაროდ, ისეა დანგრეული, თითქოს საძირკველზე გადაუჭრიათ. არსებული გვერდის მიხედვით, შენობა საერთოდ მოზრდილი ყოფილა (18,8 X 21,2 მ). მის ძირითად ნაწილს წარმოადგენს ორი ვრცელი დარბაზი და იმავე ხანზე განლაგებული ორი შედარებით პატარა დარბაზი. ერთ რიგზე ჩამწკრივებული ამ დარბაზების ბოლო გამოყოფილია, სადაც განლაგებულია ექვსი სხვადასხვა ზომის სათავსი.

ნანგრევებში გამოვლინდა ბევრი ცისფერი და ლურჯი შორენკევი. ეტყობა, რამდენიმე ოთახის კედლები შორენკევით ყოფილა მოპირკეთებული. კედლებში რიყის ქვა და აგური ყოფილა გამოყენებული, ხოლო გადახურული ყოფილა კრამიტით.

ყოველი მონასტერი დამოუკიდებელი სამეურნეო ორგანიზაციაა. ისინი ერთმანეთისაგან ზომებით განსხვავდებოდნენ, თორემ სხვა მხრივ ერთი სისტემით იგებოდნენ. რადგან ბერები იქ მუდმივად იმყოფებოდნენ, საჭირო პირობებიც უნდა ჰქონოდათ. ისინი ცალ-ცალკე სენაკებში ცხოვრობდნენ, მაგრამ საერთოც ბევრი ჰქონდათ. ამჟამად ჩვენ ვეხებით სატრაპეზოს, ანუ ბერების სასადილოს. ტერმინი სატრაპეზო X ს-დან გვხვდება, მანამ კი საოსტიგენე იხმარებოდა. მონასტრის ყველა ბერი დღეში სამჯერ მაინც სატრაპეზოში იყრიდა თავს.

სატრაპეზოს ზომას განსაზღვრავდა მონასტრის სიდიდე, ბერთა რაოდენობა. ცხადია, სამხარეული და სატრაპეზო გვერდიგვერდ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ჩვენი მონასტრები ისეა დანგრეული, რომ სამეურნეო შენობები ან არაა დარჩენილი, ან, თუ არის, ეს სატრაპეზოა. ეტყობა, ეკლესიის შემდეგ ყველაზე კაპიტალურად სატრაპეზოს აშენებდნენ. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არცერთი სატრაპეზო თავდაპირველი სახით არაა მოღწეული. ის ნანგრევები, რომლებიც სატრაპეზოებადაა ცნობილი, შეიძლება სემინარიებიც იყო. არაა გამორიცხული ორივე ერთად ყოფილიყო.

დღემდე მოღწეული სატრაპეზოებიდან აქ შეიძლება ჩამოთვალოთ: ოშკი, ოთხთა ეკლესია, ოპაზა, ხანძთა (პორტა), აგარა, სამღერეთი, ხოფა და სხვა. მათგან რამდენიმეს აქვე წარმოვადგინოთ.

ოშკის სამონასტრო ნაგებობიდან ტაძარი ადრე განვიხილეთ, აქ კი შევხებით სატრაპეზოს (სურ. 266, 267). იგი დგას ტაძრის სიახლოვეს. შენობის გადახურვა ჩანგრეულია. სხვა მხრივ გვემარება კარგად ჩანს. იგი შედგება დიდი და პატარა დარბაზისაგან. დიდი დარბაზი, რომლის ფართი 500 მეტრს აღემატება (16,5 X 31,2 მ.), სწორკუთხა გეგმისაა და შუგ სამწაფიანია. ცენტრალური ნაწი გვერდებზე განიერია. ნაეებს ჰყოფს ოთხი წყვილი მძლავრი სვეტი. სვეტებიდან ოთხივე მხარეს თაღები გადადის. შენობაში ერთი შესასვლელია - სამხრეთის ცენტრიდან. სატრაპეზოს მთავარი კორპუსი დასავლეთით კლდეზეა მიშენებული, ამიტომ სარკმლები აღმოსავლეთის გრძელ კედელშია, თითოც - სამხრეთით და ჩრდილოეთით.

სატრაპეზოს მეორე დარბაზის ფართი 80 მეტრამდეა (8,1 X 9,6 მ.). ეს ორი დარბაზი კარით ერთდება. თუმცა პატარა დარბაზს კიდევ აქვს დამოუკიდებელი კარები. დარბაზს ორიგინალური გადაწყვეტა აქვს. მისი ჩრდილო ნაწილის კვადრატული მონაკვეთი გამოყოფილი და სფერული გუმბათითაა გადახურული. გუმბათქვეშა კვადრატულიან წრეზე გადასვლა ხდება დიდი ზომის ტრომპებით. გუმბათის ცენტრი ღიაა განათებისათვის. ასეთ ორიგინალურ გადაწყვეტას იმ ეპოქაში ანალოგი არ გააჩნია, მაგრამ გვხვდება XII საუკუნის 70-იან წლებში გვეუთის სასახლეში.

სატრაპეზო შეგნით და გარეთ შემოსილია კარგად თლილი ქვით.

ოშკის სატრაპეზო, ყველა მონაცემებით, ტაძართან ერთადაა აგებული, 963-973 წლებს შორის.

ოთხთა ეკლესია, რომელიც იმავე პერიოდშია აგებული, ტაოში მდებარეობს. ბაზილიკის დასავლეთით ორი შენობაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. მათ ერთი შესასვლელი აქვთ, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ერთი დანიშნულება ჰქონდათ. შესაძლოა, ორივე ასრულებდა სატრაპეზოსა და სემინარიის ფუნქციებს (სურ. 268, 269). ცნობილია, რომ შუა საუკუნეებში სწავლა-განათლება, ძირითადად, მონასტრებთან იყო დაკავშირებული. ისეთ დიდ მონასტრებს, როგორც იყო ოშკი და „ოთხთა ეკლესია“, უნდა ჰქონოდა თავისი სემინარია. ამიტომ ჩვენ ვუშვებთ, რომ ზემოთ განხილული ოშკის სატრაპეზო და ეს სატრაპეზოც ერთსა და იმავე დროს ასრულებდა ორივე ფუნქციას.

ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით დგას მოხრდილი (12,2 X 18,8 მ.) სწორკუთხა შენობა, რომელიც შეგნით ორ არათანაბარ ნაეად არის გაყოფილი. ნაეებს ხუთი განიერი თალი აერთიანებს. ნაეების კამაროვანი გადახურვა, კრამიტის სახურავით, ჩანგრეულია. მასში შესასვლელი აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდანაა, ხოლო სარკმლები ყოველი მხრიდან აქვს. შენობა შეგნით და გარეთ თლილი ქვითაა ნაგები.

შენობა სამხრეთის კედელში მდებარე სამი თალით გადის ვიწრო ნაეში, რომლიდანაც კარით შეიძლება მოხედვით გრძელ (4,2 X 13,4 მ.) დახურულ სათავესში, მისი კამარა სამ თალს ებჯინებოდა და, რადგან დასავლეთის კედელი კლდეზეა მიდგმული, სარკმლები მხოლოდ აღმოსავლეთით აქვს.

შედარებით მარტივია აგარის მონასტრის სატრაპეზო. მონასტერი მდებარეობს ურავლის ხეობაში (ახალციხის რ-ნი). დარბაზული ეკლესიის ანსამბლში მრავალი სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობაა, მათ შორის გამოირჩევა თლილი ქვით კოხტად ნაგები სატრაპეზო, რომელიც შედგება გრძელი დარბაზისა და მასთან დაკავშირებული მცირე სათავეებისაგან. კამაროვანი დარბაზის გვერდითი კედლები ხუთი თალითაა დამუშავებული. კარები ბოლოებშია. მთავარი კარი და სარკმელი მორთულია. კარის თავზე მდებარე ვრცელი წარწერიდან ვიგებთ, რომ იგი აუგიათ ადგილობრივ მფლობელთა, ჯაყელთა გვარის წარმომადგენლებს: ბემქენსა და მურვანს X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე.

ხოფას მონასტრის სატრაპეზო, რომელიც XIII საუკუნის პირველი მესამედით არის დათარიღებული, უფრო მარტივია. მონასტერი მდებარეობს ქსნის ხეობის ქვედა წელში, მდინარის მარცხენა შენაერთზე. სატრაპეზო ეკლესიის სიახლოვესაა და იგი შედარებით კარგადაა დაცული, თანაც მას, ეკლესიასთან ერთად, ახლახან რესტავრაცია ჩაუტარდა.

სატრაპეზოს მოგობი გეგმა (10,2 X 15,5 მ.) აქვს. მის ერთიან დარბაზს 160 კვადრატული მეტრი ფართი აქვს მოკავებული. სათავესი ორ თალზე დაყრდნობილი ნახევარწრიული კამარითაა გადახურული. ზემოგანხილული სატრაპეზოებისაგან განსხვავებით, მას აღმოსავლეთის გრძელი კედლის ცენტრში, ღრმა და განიერ ნიშაში გამართული აქვს საკურთხეველი. ასეთივე გადაწყვეტას ვხვდებით ნეკრესის მონასტრის სატრაპეზოში. სატრაპეზოში ერთი შესასვლელია სამხრეთის კედლის ცენტრში, ხოლო დასავლეთის კედელში გაჭრილი ორი კარით იგი დამხმარე

სათავსებს უერთდებოდა. ახლა მათგან მხოლოდ კვალია გადარჩენილი. განათებისათვის სამი სარკმელია საშხრეთის კედელში. შენობა ნაგებია რიყისა და ყორე ქვით, კონსტრუქციულ ადგილებში თლილი ქვის გამოყენებით.

ბანაძე

კანკელი ქართული ეკლესიის განუყოფელი ნაწილია. იგი, საერთოდ, დამახასიათებელია აღმოსავლეთის მართლმადიდებელი ქვეყნებისათვის, როგორცაა ბიზანტია, საქართველო, სომხეთი და სხვა. რუსეთსა და სხვა სლავურ ქვეყნებში კანკელი თითქმის არ გვხვდება, იქ ძირითადად გავრცელებულია „იკონოსტასი“. ერთი და მუორეც, ფაქტურად, არის საკურთხეველის გამოყოფა მლოცველთა დარბაზისაგან. მაგრამ მათ შორის პრინციპული განსხვავებაა. კანკელის შემთხვევაში დარბაზში მყოფი თუ მთლიანად არა, სანახევროდ მაინც თვალს ადევნებს იმ ცერემონიას, რომელიც საკურთხეველში ხდება. ხოლო იკონოსტასის შემთხვევაში, საკურთხეველი მთლიანად დახურულია.

ეკლესიებში შერჩენილი მასალა და ისტორიული წყაროები არ იძლევა საშუალებას დადგინდეს საქართველოში კანკელის წარმოშობისა და გავრცელების გზები. არსებული ფრაგმენტების მიხედვით, შეიძლება გამოითქვას მოსაზრება, რომ, თუ უფრო ადრე არა, VI საუკუნიდან მაინც ყოფილა კანკელი შემოღებული. უფრო დაჯერებით კი მასზე საუბარი შეიძლება VIII საუკუნიდან.

კანკელის ტიპური სახე თაღულია, რომელსაც მოკავებული აქვს საკურთხეველის მთელი სიგანე. თაღების რაოდენობა დამოკიდებულია ეკლესიის მასშტაბზე (სურ. 272). ძირითადად გვხვდება სამი და ხუთთაღიანი კანკელები. შესასვლელი ყოველთვის ცენტრშია მთავსებული.

კანკელი ქვემოთ ყრუ ბარიერია, ზემოთ კი — კოლონებზე ან სვეტებზე დაყრდნობილი თაღული. მასალა ძირითადად ქვაა, მაგრამ გვხვდება თაბაშირის (აღუბასტრის), აგურისა და ხის კანკელებიც. მაგრამ ჩვენთვის, საქართველოსათვის, მთავარია ქვის კანკელები, რომელთა დიდი უმრავლესობა ორნამენტით და რელიეფითაა დაფარული. მათ შორის, გამოიყოფა X საუკუნის ბოლოდან XII საუკუნის ჩათვლით მადალი ოსტატობით შესრულებული კანკელები. მართალია, ამის შემდეგაც დიდხანს ინარჩუნებს კანკელი მიმზიდველობას, მაგრამ ბოლო საუკუნეებში აშკარად შემინევა დაღმასვლა.

კანკელების დიდი უმრავლესობა დაღუბულია, ან ფრაგმენტულადაა მოღწეული. თავდაპირველი სახის ძალიან ცოტაა. მათ შორის შესრულების მხატვრობით გამოირჩევა მცხეთის ჯვარი. წებელდა, გველდესი, ხოვლე, წეროვანი, საფარა. შიომღვიმე და მრავალი სხვა.

ხეზე კვეთა, ხის ხელოვნების ნიმუშად გადაქცევა, ჩვენს წინაპრებს ადრევე დაუწყიათ. მაგრამ ზუსტად როდის, ამის დადგენა ახლა შეუძლებელია, ამ საქმიანობისათვის თეოდის მიწვდენა, არქეოლოგთა საშუალებით, შესაძლებელი გახდა ყორღანებში ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოდან. ასეთი ნიმუშები მრავლობს ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში, მომდევნო ეპოქებისათვის, სათანადო მასალების უქონლობის გამო, განვიხილავთ გზა და ცალკეული ეტაპები უცნობი რჩება.

ხეზე კვეთის ხელოვნების მაღალი დონე აშკარად ჩანს X-XI საუკუნეებში. ამის საუკეთესო ნიმუშებს წარმოადგენს ეკლესიათა ხის კარები ხე, რომელიც გამოიყენება ამ საქმისათვის, მაგარი ჯიშისა და ადვილად დასამუშავებელი უნდა ყოფილიყო. ამ პერიოდის ბრწყინვალე ნიმუშებია ჩუკული, ჯახუნდერი, ფხოტრერი, ოცინდალე და კიდევ მრავალი.

კარები ფორმითა და ზომებით მრავალფეროვანია. არის ერთფართიანი და ორფართიანი კარები. ყველა ისინი ჩარჩოში იყო ჩასმული. ძირითადად კარები, ჩარჩოსთან ერთად, მოხუჭურთმებულია, მაგრამ არის ისეთი შემთხვევაც, როცა ჩარჩო სადაა, კარების მორთუაშიც არ არის ერთფეროვნება და სწორედ ამითაც არიან ისინი მიმზიდველნი. ზოგიერთი კარი უნიკიერესი ოსტატის მიერ არის დამუშავებული და ამიტომაც არაჩვეულებრივი სანახაურია. ზოგ კარზე მთავრია ხუჭურთმა, რელიეფური გამოსახულებები კი მცირეა, მაგრამ არის შემთხვევები, როცა ბარელიეფები სჭარბობს. თავისთავად რელიეფების უმრავლესობა რელიგიური ხუჭუტების წარმოადგენს. კარებიდან ნიმუშად მხოლოდ ერთს, საუკეთესოს, ჩუკულისას განვიხილავთ.

ჩუკულის კარის მხატვრულ კომპოზიციას ჩარჩო კრავს (სურ. 270), ხოლო ევრტიკალურად და ჰორიზონტალურად გატარებული ორ-ორი არშია მთელს ჰყოფს სამ მონაკვეთად. თითოეულ მონაკვეთში წმინდანთა რელიეფური გამოსახულებებია ასომთავრული წარწერებით. კარის ძირითად მხატვრულ სახეს ქმნის აქურული ორნამენტი, უშრეტე ფანტაზიის სურათებით. მათ გარდა, არაა ადგილი დარჩენილი, სადაც არ იყოს ორნამენტი ამოკვეთილი. ეს კარი თარიღდება XI საუკუნის დასაწყისით.

არქიტექტურასთანაა დაკავშირებული აგრეთვე ე. წ. გლეხის დარბაზის დედაბოძი. ესაა დარბაზის შიგნით კერის უკან მდგარი ბოძი, რომლის წინა პირი, ზედ გამაღალი კოჭით, მოხუჭურთმებულია. ჩვენამდე მოაღწია იმ ნიმუშებმა, რომლებიც შესრულებულია საშუალოდ ბოლო ორასი წლის განმავლობაში, მაგრამ იგი სათავეს იღებს ათასი წლების იქით.

¹ ხე ერთიანი ბუნებრივი ძირითეში ათასობით წელი ძღვებას, იგი ვერ იტანს ცვალებადობას - დასველებასა და გამშრობას.

შუა საუკუნეების საქართველოში - XI საუკუნიდან დამოუკიდებელი საქართველოს ბოლომდე მშენებლობის ტექნიკა და მასალა მცირე ცვლილებებს განიცდის. ანტიკურ და ადრევევოდალურ ხანაში ჩამოყალიბებული მშენებლობის ტექნიკა და გამოყენებული მასალები, ერთგვარად, სრულყოფილი გამოდგა და ის მომდევნო ეპოქებშიც ცოცხლობს.

მასალებზე საუბრისას, უნდა აღინიშნოს, რომ, მოუხედავად მრავალფეროვნებისა, ქართული ხუროთმოძღვრება, მთელი თავისი არსებობის მანძილზე, რჩება ქვის ხუროთმოძღვრებად. ქვის ჯიშის მრავალფეროვნება მშენებელს შერჩევის საშუალებას აძლევდა. ქართველმა კარგად იცოდა ქვის ყადრი და იგი მას ნაგებობის შესაფერისად იყენებდა. მას კარგად ესმის ქვის უპირატესობა, მაგრამ იგი მას ყველგან არ იყენებს; ხუროთმოძღვარი ანგარიშს უწევს აუცილებლობასა და ეფექტს. საქართველოს მთები მეტად მდიდარია ქვის ჯიშებით და ოსტატი ცდილობს მათ სათანადოდ გამოყენებას. ყველაზე ხშირად იგი მიმართავს ქვიშაქვას, კირქვას, ტუფს, შირიმს და სხვას. იგი არ გაურბის ისეთი მაგარი ჯიშის ქვების გამოყენებას, როგორიცაა ბაზალტი, ანდეზიტი და სხვა, მაგრამ ერიდება ამ უხეშ ქვებს. განსაკუთრებით ერთია აღსანიშნავი - იგი არ იყენებს მარმარილოს. ცნობილია, რომ მარმარილოს „მარმარილობა“ იმაში მდგომარეობს, რომ ქვის ზედაპირი გაპრიადებული უნდა იყოს. როგორც ეტყობა, მის ჩანაფიქრს ასეთი თვისების ქვა არ მიესადაგა. თორემ, ცნობილია, რომ საქართველოს მთებში ბლომადაა მარმარილოს მრავალსახეობა.

რაც შეეხება ქვის ფორმას, ყოველნაირი გვხვდება. კლდის ქვას, ნატეხ ქვას იყენებენ ყოველგვარი შენობისათვის. ზოგჯერ კი ეკლესიების, სასახლეებისა და სიმამრებისათვის ნატეხ ქვას მქისედ ამუშაებენ, თლილ კვადრებს კი ძირითადად იყენებენ კვლესიებისათვის. აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ ადრე შუა საუკუნეებში, მაშინ, როდესაც ეკლესიების ინტერიერი ფრესკული მხატვრობით არ გამოირჩეოდა შიგ და გარეთ იყენებდნენ თლილ კვადრებს. VIII-IX საუკუნეებიდან კი ინტერიერის კედლების მოხატვა აუცილებელი შეიქნა, ამიტომ შიდა კედლები იფარება ნაღესობით, რომელზედაც მხატვრობა სრულდება. ამ დროიდან თლილ ქვას იყენებენ ძირითადად ფასადებზე.

ფასადებზე თლილი კვადრების დალაგებასაც აქვს თავისი მიდგომა. ქართველი ოსტატი არასოდეს არ ცდილობს, რომ ფასადების ქვები დაასტანდარტოს, ერთი ზომისა გახადოს. იგი ცდილობს, რომ ის ქვა, რომელიც მან კლდიდან მოტეხა, მაქსიმალურად გამოიყენოს. მას ისე ასწორებს, რომ ზედაპირს სწორკუთხოვნება არ დაუკარგოს. იმავე დროს, იგი ცდილობს ფასადზე ერთგვარი „წესრიგის“ დამყარებას და ძირითადად იცავს პორიზონტალურობას, მაგრამ იგი მისთვის აუცილებელი არასოდეს ყოფილა. პორიზონტალურობის შემთხვევაშიც მისთვის ქვის სიგანეს არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. ხშირია ქვის „დაკერებაც“.

ქვის ზედაპირის მაქსიმალურად გამოყენების დროს შესაძლოა რომელიმე კუთხე

არ გამოვიდეს. ამ შემთხვევაში ოსტატი კუთხეს დააკუთხოვნებს და სხვა პატარა ქვას ჩასვამს. ასეთი თავისუფალი წყობა დამახასიათებელია ქართული შუა საუკუნეების არქიტექტურისათვის მოლიანად. წყობის ასეთი ხასიათი მხატვრულობას ექვემდებარება, ამიტომ იგი ყოველთვის რჩება მიმზიდველად. ხუროთმოძღვრები ფასადების შემოსვისას ყოველთვის ამოდიოდნენ ესთეტიკურობიდან. ამიტომ მათთვის ქვის ფერსაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მაქსიმალურად ცდილობდნენ თბილი ფერის ქვა შეერჩიათ. ადრეული ხანის ნაგებობების შემოსვაში ერთფეროვნებაა დამახასიათებელი, მაგრამ, როდესაც შემოდის ცხოველხატულობა, მაშინ ხელი მიჰყვეს ფასადის აფურადებასაც. X საუკუნის შუა ხანებიდან დამკვიდრებული ცხოველხატულობა ყველაფერში იჩენს თავს და მათ შორის ფასადების შემოსვაშიც. სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ქართველ ხუროთმოძღვარს პოლიქროშიაც თავისებურად ესმის. ის სხვადასხვა ფერის ქვებს რიგბად არასოდეს აწყობს, იგი თითქოს აკვარელით ხატავს. ფასადის ძირითად ტონში ფერად ქვებს ისე ურევს, შემთხვევითი გეგონებით. ქართველთათვის სწორედ ფასადებზე ფერების უწყესრიგოდ განლაგებაშია წესრიგი. X-XIV საუკუნეების ტაძრების ფასადებზე პოლიქროშია იშვიათი პარამონიულობითაა შესრულებული.

როცა ფასადებზე ქვის გამოყენების შესახებ არის საუბარი, არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ რიყის ქვის გამოყენება. რიყის ქვას ძირითადად იყენებენ ყოველი სახის სიმარგრეებზე და სოფლის რიგით გლეხებზე. ამ მხრზე გამოჩაგლისს წარმოადგენს კახეთი. აქ ფასადებზე დიდი ზომის რიყის ქვას გემოვნებით ალაგებენ, ამიტომ შენობა ყოველთვის სასიამოვნო შთაბეჭდილებას ტოვებს.

თეთი კედლის აგების ტექნიკა შუა საუკუნეებში უკვე ჩამოყალიბებულია და ძირითადად არ იცვლება. კერძოდ, ყორე და რიყის ქვის კედელი, ფაქტურად, მონოლითის წარმოადგენს. ხილი, რაც შეეხება თლილი ქვის კედელს, მას საკუთარი წესი ჰქონდა. გარედან – თლილი ქვა, შუაში – ამოყორილი ბეტონი. ამ შემთხვევაში თლილი ქვის წიბოები სამკუთხედად, ცერად იკვეთებოდა, რათა კირის ხსნარი მჭიდროდ ჩამჯდარიყო.

მასალებიდან განსახილველი დაგვრჩა აგური – გამომწვარი და გამოუწვავი, ანუ ალიზი. ეს უკანასკნელი ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეებისათვის იყო დამახასიათებელი, თანაც მხოლოდ ცხელ რეგიონებში. X საუკუნეში ერთი სპარსელი მოგზაურის ცნობით, ალიზი ყოფილა გამოყენებული თბილისის გალავანზე. მაგრამ, როგორც ვტყობა, ეს გამოჩაგლისი იყო. ალიზი შემდეგშიც, ჩვენს დრომდეც, იხმარებოდა ისეთ ცხელ რეგიონებში, როგორაც იყო ქართლი და გარე კახეთი. მაგრამ მხოლოდ დაბალი ფენის საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებზე. კაპიტალურ მშენებლობაში მას აღარ მიმართავდნენ.

რაც შეეხება გამომწვარ აგურს, მას ქართული გვიანანტიკური ხანიდან იყენებდა, მაგრამ ისე მასიურად არა, როგორც აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და ბიზანტიაშიც. ჩვენთან იგი ძირითადად დამხმარე მასალა იყო. შუა ხანებში აგურით აგებული სამი ტაძარი გვაქვს, ესაა: ოხანანი, ყინწვისი და ტიმოთესუბანი. ხილი, რაც შეეხება გვიან საუკუნეებს, აქ მან უფრო დაიმკვიდრა ადგილი. ამის მხეხი, ერთი მხრით,

ქვეყნის ეკონომიკური დასუსტება იყო, ხოლო მეორე მხრივ – ირანის სიახლოვე. მიუხედავად თქმულისა, აგური საქართველოში გაბატონებული არასოდეს ყოფილა.

მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში კაპიტალური ნაგებობების¹ სახურავად იხმარებოდა ქვა და კრამიტი. ამ მიმართულებით ძირითადია თლილი პროფილირებული ქვა – ლორფინი, რაც შეეხება კრამიტს, იგი ძირითადად მოჭიქულია. თავისთავად ჭიქური სამი ფერისაა – ცისფერი, მომწვანო და იისფერი. აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ კრამიტი ფერების მიხედვით კი არ არის დალაგებული, არამედ ერთმანეთშია არეული, რაც იშვიათ შთაბეჭდილებას ტოვებს.

ნაგებობებში სივრცეთა გადახურვის ფორმები ჩვენში ადრევე ჩამოყალიბდა. განსახილველ პერიოდში შესამჩნევი ცვლილებები არ განუცდია. კერძოდ, ცილინდრული კამარის კარგ მაგალითებს უკვე პირველ საუკუნეებში ეხვდებით (მცხეთის აკლდამა, უფლისციხე). მომდევნო ეპოქებში გვხვდება შეკრული და ჯვაროვანი კამარები, მაგრამ მან გაერაცვლება ვერ პოვა. სფერულ გუმბათს კი VI საუკუნის შემდეგ არენა არ დაუტოვებია. მალეების გადამხურავად თაღები კამარების პარალელურად ვითარდება. მაგრამ აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ გამოიყენებოდა ნახევარწრიული მოხაზულობის კამარა, ხოლო ნალისებური თაღი მხოლოდ V საუკუნიდან X საუკუნის ჩათვლით გვხვდება. შესამე ფორმა თაღისა – ისრისებურია. ეს ფორმა VII-IX საუკუნიდან ვრცელდება და დიდხანს ცოცხლობს. თაღის ისრისებურობა პირველ ხანებში შემართული სახისაა, ხოლო XVI საუკუნიდან დამჯღარი, გვერდებგაბერილია.

აქვე ორიოდ სიტყვა უნდა ვთქვათ საყრდენებზეც. საქართველოში, დასავლეთ ევროპის მსგავსად, კოლონა არ ყოფილა გაერაცვლებული, მას იშვიათად მიმართავენ. ჩვენში ხშირია და დამახასიათებელი სვეტი, ღეროს კუთხოვანება.

1. აქ კაპიტალურ ნაგებობებს ხაზი იმითომ ესმება, რომ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობების გადასახურად დასავლეთ საქართველოში მასობრივად გამოიყენებოდა ყვავრი და ისლი, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოში – ბანსე ტყეწალი თიხა და იშვიათად – კრამიტი.

XVI-XVIII საუკუნეების ხუროთმოძღვრება

ისტორიული მიმოხილვა

ფეოდალური საქართველოს ბოლო სამი საუკუნე ქვეყნის ისტორიის მეტად მწვანე მონაკვეთია. მონილოლების ორასწლიანმა თარეშმა ოდესღაც ძლიერი და მაღალი კულტურის მქონე ქვეყანა ყოველმხრივ დასცა, პოლიტიკურად დაასუსტა. ამას უმატება ორი დიდი იმპერიის დამეზობლება. მანამდე შედარებით სუსტი ირანი, სეფიანთა დინასტიის ხელში ძლიერი და დაუნდობელი ხდება. ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით ახლად გაჩენილი ოსმალეთი, რომელმაც შთანთქა მაღალი კულტურის მქონე ქრისტიანული ქვეყანა - ბიზანტია, ჩვენს დაპყრობასაც კი ლაშობდა. ამ ორმა მუსულმანურმა ქვეყანამ ქართველთა წინააღმდეგობა მაინც ვერ გატეხა. მათგან თურქეთი უკულტურო ქვეყანა იყო, ამიტომ ჩვენზე გავლენას ვერ იქონიებდა, მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოზე ირანის პოლიტიკურმა ზემოქმედებამ გავლენა მოახდინა კულტურის სხვადასხვა სფეროზე, თუმცა მასთან პოლიტიკური დამოკიდებულების შეწყვეტასთან ერთად ეს გავლენაც შეუმჩნეველი გახდა. აქვე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ ქართველმა აღმოსავლური კულტურა პირდაპირ კი არ მიიღო, არამედ გადაამუშავა და ისე გაითავისა.

თურქეთის მიერ ბიზანტიის დაპყრობამ საქართველოს კიდევ ერთი დიდი უბედურება მოუტანა: მან გადაკეტა ევროპულ სამყაროსთან მაკავშირებელი გზა, საქართველო მოწყვეტა იმ სფეროს, რომლის კულტურის შექმნის მონაწილეც გახლდათ საუკუნეების განმავლობაში.

მოუხედავად ყველაფრისა, ქართული ხელოვნება ამ ეპოქაშიც აგრძელებს განვითარებას. თუ XV საუკუნე მთლიანად მონილოთა მიერ დანგრეულის აღდგენას მოუხდა, XVI საუკუნიდან ხუროთმოძღვრება იწყებს ახალ აღორძინებას. ცხადია, ის არ დგას „ოქროს ხანის“ სიმაღლეზე, მაგრამ წინსვლა მაინც აშკარაა.

მოუხედავად იმისა, რომ ქვეყანა სამეფო-სამთავროებადაა დაყოფილი და შედარებით დასუსტებულია, მან მაინც შეძლო ახალ სიმაღლეზე ასვლა. უპირველეს ყოვლისა. ეს ითქმის იმ დროს უკვე ცალკე სამეფოდ გამოყოფილ კახეთზე, რომელსაც მოსდევს ქართლი და შემდეგ დასავლეთ საქართველო.

საქართველო, დასავლეთ ევროპისაგან განსხვავებით, ისევე ფეოდალურია, ამიტომ ხუროთმოძღვრებაც ადრეულ სახეობებს აგრძელებდა. ძირითადი კვლავ საკულტო ნაგებობებია, სადაც მთავარი მხატვრული გადაწყვეტაა. მაგრამ, რადგან პოლიტიკური სიტუაცია უფრო გამწვავდა, ქვეყანა იძულებული გახდა თავდაცვაზე გადასულიყო. ცნობილია, რომ სიმაგრეს ის ქვეყანა აგებს, რომელსაც თავდაცვა ესაჭიროება, თავდაშსხმელი კი მას იშვიათად მიმართავს. საქართველო გაივსო ციხე-ქალაქებით, ციხეებით, ციხე-დარბაზებით. სიმაგრის ახალი სახეობაც კი გაჩნდა: გამუდმებულმა ლეკანობამ ქართლ-კახეთში ციხე-გალავანი წარმოშვა. კომკებს ხომ თვლა არა აქვს: ისინი არა მარტო გზაჯვარედინებსა და გადასასვლელებზე იგება, არამედ თითქმის ყველგან, თვი საცხოვრებელსაც კი შეერწყა. აღსანიშნავია ისიც, რომ

ყოველი ქვის ნაგებობა სიმაგრედ აქციეს. თავდაცვა კვლესიებს და წისქვილებსაც დაეკისრათ. სიმაგრე აუცილებელი გახდა ყველასათვის. აი, რას წერს ვახუშტი ბაგრატიონი: „აზნაურსა აქუნდა... სიმაგრე რაიმე მათა ანუ ბართა... თვინიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“.

ფეოდალური ხანის ბოლო საუკუნეების ნაგებობები გაცილებით მეტია შერჩენილი, ვიდრე წინა საუკუნეებისა, მაგრამ მათი უდიდესი უმრავლესობა ნანგრევებს წარმოადგენს. ეს განსაკუთრებით ითქმის საცხოვრებელ სახლებზე, სასახლეებზე, სიმაგრეებსა და სხვა სამეურნეო ნაგებობებზე. ამას ისიც ემატება, რომ ჩვენმა ახალგაზრდა ხელოვნებათმცოდნეობამ ჯერჯერობით ვერ მოასწრო ყველა სახეობის ნაგებობათა შესწავლა, მათი განხორციელება.

სიმაგრეთა, სათავდაცვო არქიტექტურის თავისებურებებს XV საუკუნიდან, ისე როგორც მიუღოს მსოფლიოში, განსახლავდა ცეცხლისმსროლელი იარაღის გაჩენა და გაერცვლება. არქიტექტურაზე ამ ახალი ტექნიკის გავლენა საქართველოში განსაკუთრებით შეიმჩნევა XVI საუკუნიდან. ვრცელდება ჯერ სათოფეები, შემდეგ კი – სანარბაზნები, ხოლო ადრე გაერცვლებული სალოდეები სახეს იცვლიან.

რაც შეეხება საშენ მასალად საკულტო ნაგებობებში ადრე გამოყენებულ თლილ ქვას, იგი ხშირად ნატეხი ქვით იცვლება, მაგრამ ძირითადად მაინც პირველი რჩება.

ამ ხანაში აგურის გაერცვლებაც ქვეყნის ეკონომიკური დასუსტების შედეგი გახლდათ.

საკულტო ხელოვნობების

როგორც აღვნიშნეთ, საქართველო XIII-XV საუკუნეებში აუწერელ მდგომარეობაში იყო. მაგრამ XVI საუკუნეში სიტუაცია უკეთესობისაკენ იხრება. კულტურის მთელ ფრონტს გამოცოცხლება ეტყობა. განსაკუთრებით ეს ითქმის პოეზიაზე. ამ ეპოქაში მოღვაწეობდნენ ისეთი დიდი პოეტები, როგორებიც იყვნენ თეიმურაზ I, არჩილ მეფე, დავით გურამიშვილი, ბესიკი (ბესარიონ გაბაშვილი) და სხვები. მონღოლების ბატონობის დროინდელი „ჩაგარდნების“ შემდეგ, ახალი აღმავლობა ამკარად შეიმჩნევა ხუროთმოძღვრებაშიც, ფრესკულ მხატვრობაშიც, ხელნაწერი წიგნის მინიატურაშიც, ოქრომჭედლობაშიც და სხვა.

შენდება მრავალი დიდი და პატარა ნაგებობა, მათ შორის საკულტოც. მაგრამ ეს ნაგებობები, როგორც ხელოვნების ნიმუშები, შორსაა ადრეული პერიოდების მაღალი დონის ქმნილებებისაგან. აღსანიშნავია ისიც, რომ საოცარმა ბრძოლისუნარიანობამ და გამჭრიახობამ ქვეყანას შეუნარჩუნა ეროვნული მთლიანობა კულტურის ფართო მასშტაბით.

ფეოდალური საქართველოს სამი უკანასკნელი საუკუნე სავსეა მძაფრი პოლიტიკური სიტუაციებით და, ცხადია, ყოველი მისი მონაკვეთი ერთნაირი ვერ იქნებოდა. ეს გამოვლინდა როგორც არქიტექტურული სტილის-ცვლილებებში, ისე

საშენ მასალაშიც. პირველი მიმართულებით თვალში გვეცემათ ტაძრის აზიდულობა, ხოლო მასალის გამოყენების მხრივ თლილი ქვის გვერდით აგურის გამოყენების სიუხვე.

ტაძართა ფასადების მორთულობის მხრივ შესამჩნევია კომპოზიციური გადაწყვეტის ნაწილობრივი აღორძინება. კერძოდ, ასეთი ელემენტებიდან, პირველ რიგში, უნდა აღინიშნოს თაღედის აღორძინება. მართალია, იგი არ არის ისეთივე სისხლსაკესე, როგორც იყო XI-XII საუკუნეებში, მაგრამ ფასადების მორთულობის წამყვან ელემენტად კი იქცა. ასეთი გადაწყვეტის კარგი მაგალითებია ანანური, გრემი და სხვა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ XI საუკუნის დასაწყისში ჩამოყალიბებულმა ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრის ტიპმა რვა საუკუნე იარსება და არაერთი შედევრი შექმნა. ცხადია, ამ ტიპმა თავისი არსებობის გრძელ გზაზე მრავალი ცვლილება განიცადა, მაგრამ მისთვის დამახასიათებელი ძირითადი მხარეები – ცხოველხატულობა, მრავალფეროვნება და სხვა შეინარჩუნა.

ვინ არ მოუხიბლავს ამ ეპოქაში შექმნილ ტაძრებს, მთის წვერზე კომპოზიციის დამატვირთვინებელი, თუ ხეობის ლანდშაფტში მოხდენილად ჩაწერილი ეს ძეგლები ჩვენი ეროვნული სიამაყვა.

ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრები

ახალი შუამთა მდებარეობს თელავიდან სამხრეთით რამდენიმე კილომეტრზე. ადგილი გაშლილია და გუმბათოვანი ტაძრისა და სამრეკლოს სილუეტი შორიდან მოჩანს. ეზოში მდიდარი მონასტრის მრავალი საინტერესო ნაგებობაა. ტაძრის ზუსტი თარიღი არაა ცნობილი. მისი აგება დაკავშირებულია ლევან კახთა მეფის მეუღლის თინათინის სახელთან. მას ტაძარი უნდა აეგო XVI საუკუნის 30-იან წლებში (სურ. 273-276).

ტაძარი დიდი ზომის ცენტრალურ-გუმბათოვანი ნაგებობაა გარშემოსავლელით. იგი ეკლესიას სამი მხრიდან უვლიდა და საინტერესო გადაწყვეტა ჰქონდა, მაგრამ დღემდე მოადრწია მხოლოდ აღმოსავლეთის სამლოცველოებმა. ეკლესიის შიდა სიერცის შემქმნელია ჯერის მკლავები, მათ გადაკვეთაზე აღმართული გუმბათით. აქ, ადრეულ ეპოქასთან შედარებით, შესამჩნევია ზესწრაფვა. ქვედა კორპუსი და გუმბათის ყელი ატყორცნილია. ეკლესიის აღმოსავლეთის მხარე, ცენტრი და გვერდითი სათავსები აფსიდებით მთავრდება. ჯერის დასავლეთის მკლავი გვერდით გრძელ ნაგებს შეისრული მოხატულობის დაბალი თაღებით უერთდება. ეკლესიის გვერდითი კარებიც აქვეა, ნაგების სიერცეში. დასავლეთის კარი კი, როგორც ჩვეულებრივ, ცენტრშია. განათების ძირითადი წყაროა თითო დიდი სარკმელი ჯერის მკლავებში და რვა სარკმელი გუმბათში.

ინტერიერის კედლები ძეგლის თანადროული ფრესკული მხატვრობითაა

დაფარული. მხატვრობა საინტერესოა, იგი შედარებით კარგადაა დაცული.

ტაძარი გარედანაც მალა ატყორცნილია. თავდაპირველად, როცა მას გარშემოსავლელი ახლდა, ზევითკენ სწრაფვა ასე შესაძინევი არ იქნებოდა.

ეკლესია აგურითაა ნაგები და თავიდან ცისფრად მოჭიქული კრამიტით ყოფილა გადახურული. აგურისფერი ცისფერთან სამო შესახედავი იქნებოდა. გასულ საუკუნეში, როგორც სხვა ტაძრები, ისიც, სინოდის მითითებით, კირის ხსნარით შეუთეთრებიათ, ხოლო დეკორი წითელი საღებავით გამოუყვიათ. ასეთმა აფერადებამ ფასადებს მიშხიდველობა მთლიანად დაუკარგა.

ფასადების მორთვა აგურის შესაფერია. აქ მხოლოდ ხაზებით გამოყოფილი ფორმებია. ფასადთა საერთო მორთულობაში, როგორც საერთოდ ამ ეპოქის ძეგლებზე, ეხედავთ ერთგვარ რეზინისცეცხვებს. აქ, პირველ რიგში, ვგულისხმობთ თაღებით მორთვის აღდგენას. ცხადია, ეს ზოგადი მსგავსებაა, თორემ ისე, ახლებურადაა იგი გადაწყვეტილი. ქვედა კორპუსზე გამოყენებულია პილასტრებზე დაყრდნობილი შეისრული თაღები. ზოგ ადგილებში თაღი სწორკუთხედშია ჩასმული. ასეთ დეკორატიულ ელემენტებს გვიანი საუკუნეების ოსტატები იყენებენ ჭიმჭრების, თახჩების, ნიშების, ბუხრების თაღებზე. ასეთი დეკორატიული ელემენტები, ცხადია, ირანულიდან „მონაბერია“.

ქვედა კორპუსის ფასადებზე აგურის წყობით გამოყვანილი დიდი ზომის „გოლგოთის“ ჯვრებია. ჯვარი თავიდან ასე მკვეთრად გამოყოფილი არ იქნებოდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც იგი წითლად შეღებეს, შეტად უხეშად გამოიყურება.

ფასადებზე ადრეული საუკუნეების კიდევ ერთი დეკორატიული ელემენტია გაცოცხლებული. ესაა შენობის შემადღებულ მასებზე, სახურავების ზემოთ გამოყვანილი თაღები. ასეთ დამუშავებას პირველად ეხედავთ XI ს-ის სამთავროში, შემდეგ კი გელათში. მხოლოდ, მათგან განსხვავებით, აქ თაღები სწორკუთხედშია ჩასმული.

მალალი გუმბათი რვაწახნაგაა. წიბოები და ზედა უჯრედები დამუშავებულია დეკალური აგურით გამოყვანილი ლილეებით. თვით სარკმლები კი თაღებითაა შემოფარგლული.

გრემი. საქართველოს ერთიანობის რღვევის პერიოდში, 1466 წ., კახეთის სამეფო გამოეყო, მისი დედაქალაქი გახდა გრემი, რომელიც მდებარეობს მდ. ინწობას მარჯვენა ნაპირზე. მის ცენტრში მდებარე გორაზე საოცრად კონტადაა შერწყმული მთავარანგელოზთა ტაძარი, სამრეკლო და გალავანი. ეს ნაგებობები მთასთან სრულყოფილადაა შერწყმული. იშვიათად შეგ ხედავთ ასეთი ერთიანი, შთამბუჭდავი კომპოზიცია (სურ. 272-279).

გრემის ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძრის შიგნით, დასავლეთის კედელზე, ეკლესიის მოდელით ხელში, გამოსახულია „მეფე ლეონ აღმაშენებელი“. კარის არქიტრავეზე განლაგებული ბერძნული წარწერითა და ისტორიული მონაცემების შეჯერებით, დგინდება, რომ იგი აგებულია 1565 წ.

გრემი და შუამთა ლეონის მეფობის სხვადასხვა მონაკვეთშია აგებული. მათ შორის სამი ათეული წელია განსხვავება. გრემის ხუროთმოძღვარს ეკლესიის გარე

ზომები თითქმის იგივე აუღია, რაც შუამთას ჰქონდა, მაგრამ სიმაღლისათვის დაუკ-
ლა. ამან კი ტაძარს პროპორციები უკეთესობისაკენ შეუცვალა.

ეკლესიას შიგნით სასიამოვნო პროპორციები აქვს. მხატვრობით დაფარული
კედლები საკმარისად არის განათებული გუმბათის რვა სარკმლით და წყვილ-
წყვილი სარკმლებით სამი მხრიდან. საკურთხეველში კი მხოლოდ ერთი სარკმელია.
რაც შეეხება კარებს, აქ ოსტატი არღვევს ტრადიციას და ორი მათგანი მოთავსებუ-
ლია გვერდით მკლავებში, დასავლეთისა კი ისევე ცენტრშია. ერთი და იმავე ეპოქის
კახეთის ტაძრებში კიდევ ერთი მიდგომა შეიმჩნევა, რომელიც, შეიძლება, შუამთის
ოსტატმა დანერგა. ესაა გუმბათქვეშა საყრდენების ცილინდრული ფორმა, რაც
გვხვდება გრემში, შიხიანში, ჭიკანსა და ალვანში.

ტაძრის გარე მასები სასიამოვნო პროპორციებისაა. ფასადები, კახეთის მეფეების
ლევანისა და ალექსანდრეს მიერ კახეთში დაახლოებით 50 წლის განმავლობაში
აგებული შუამთის; გრემისა და შიხიანის ტაძრების მსგავსად, ერთი სტილისტიკუ-
რი თავისებურებისაა დამუშავებული. სამივეგან ფასადები თაღოვანი არქებითაა
დამუშავებული. ისრული ფორმის თაღები ხშირად ოთხკუთხედშია ჩასმული.
მორთულობაში დომინანტის როლს ასრულებს დიდი ზომის ჯვრები. დამატებით
შეიძლება ვახსენოთ გრემსა და შიხიანში დასავლეთის პატარა თაღების მწკრივი,
ერთგვარობა ჩანს სამივე ძეგლის გუმბათის მორთვაშიც.

რვაწახნაგა გუმბათის ზედაპირი შეისრული თაღებითაა დამუშავებული, ხოლო
თაღებსა და კარნახს შორის ზედაპირი სწორკუთხედებადაა დაყოფილი. მასალად
გამოყენებულია აგური, ზოგან ყორე ქვა. ამას ემატება კახეთისათვის
დამახასიათებელი ერთი თავისებურება – მორთულობის სიმწირე.

ანანურის ტაძარი ფეოდალური საქართველოს ბოლო პერიოდის
გამორჩეული ძეგლია. მასზე დიდი და მალაქმატკრული ნაგებობა სხვა არ შექმნილა.
იგივე თაქმის თვით ციხე-დარბაზზე – არაგვის ერისთავთა რეზიდენციაზე. იგი
ერთადერთი ძეგლია, რომელმაც ასე მთლიანობაში მოაღწია ჩვენამდე. იგი ქართული
ფორტიფიკაციის ნიმუშია (სურ. 280-285).

ანანური მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე, თბილისიდან სამოციოდე
კილომეტრზე, მდ. არაგვის მარჯვენა მხარეს, პატარა მდინარე ვეძათხევის
შესართავთან.

ციხე-დარბაზის ციტადელის მთავარ ძეგლს დიდი ზომის ცენტრალურ-
გუმბათოვანი ტაძარი წარმოადგენს. მისი სამხრეთის ფასადის ვრცელი წარწერა
გვამცნობს, რომ ტაძრის აგება 1689 წ. დაუმთავრებია მეფის მსაჯულთუხუცეს
ბარძიშს, არაგვის ერისთავის გიორგის ძმას. იმავე წარწერაში ბაღსარაშვილი
ქაიხოსრო „სარქრად“, ანუ ზედამხედველად იხსენიება. შესაძლოა, იგი იყოს ტაძრის
აეტიორ-ხუროთმოძღვარიც.

ანანურის ტაძარი საქართველოს გვიანი საუკუნეების საუკეთესო ნაგებობაა, იგი
ზომებითაც სხვა ტაძრებს სჭარბობს. მისი ინტერიერი ვრცელია, შიგ მყოფს
თავისუფლად შეუძლია სუნთქვა. ოსტატი ამას აღწევს ჯვრის მკლავების სიგანის
გაზრდით. განათებაც საკმაოდ დიდ როლს ასრულებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით

აღსანიშნავია გუმბათის 16 სარკმელი. ასეთი რაოდენობა სარკმლებისა არაა დამახასიათებელი ქართული გუმბათოვანი არქიტექტურისათვის, მაგრამ ზოგჯერ მინც გვხვდება (გელათი).

საკურთხევლის გვერდითი კომპარტიმენტები ორსართულიანებია. მეორე სართულზე ასასვლელი კიბეები შიდა კედლებშია მოქცეული. ტაძრის შესასვლელები გვერდით კედლებში ნაგების არეებშია მოთავსებული. ამ შემთხვევაშიც ავტორი იცავს ცხოველხატული სტილის დროს შემუშავებულ მიდგომას. დასავლეთით ეკლესიას კარი არ გააჩნია, რადგან გარედან ახლოს იდგა ადრე აგებული კოშკი. შიდა კედლები თავიდანვე ფრესკული მხატვრობით ყოფილა დაფარული. მისი დიდი ნაწილი შეეწირა 1739 წელს შემოსეული ლეკების მიერ გაჩაღებულ ხანძარს. გადარჩენილია ფრესკის მცირე ფრაგმენტები.

ეზოში გაღავანი ყოველი მხრიდან ახლოსაა, ამიტომ ტაძრის ნახვა ერთიანდ ვერ ხერხდება. ტაძარი მაღალი მთის კონცხზე დგას, ამიტომ მისი აღქმა შეიძლება მხოლოდ შორიდან – სხედასხევა სიმალიდან.

ტაძრის ფასადები თლილი ქვის კვადრებითაა შემოსილი. ხუროთმოძღვარს ნაგებობა მაღალ დონეზე აქვს მორთული. შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ეს ფეოდალური საქართველოს უკანასკნელი გაბრწყინებაა.

ზემოთ განხილული კახეთის ძეგლების მსგავსად, აქაც ფასადების მორთვის ძირითადი ელემენტი თაღებია, მაგრამ უფრო გამარტივებული, ვიდრე ეს იყო XI-XII საუკუნეებში. ოთხივე ფასადის ცენტრებზე მაღალი და განიერი თაღებია, ხოლო განაპირებში – სწორკუთხედები. მორთვაში მას მოსდევს ჯვრები, რომლებსაც ოთხივე ფასადის ცენტრალური ღერძები აქვთ მოკავებული. თითოეული ჯვარი დამოუკიდებლადაა დამუშავებული. შედარებით ვიწრო ჯვრებია აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით, ხოლო სამხრეთით და დასავლეთით – განიერი და მზლავრი. ფასადებზე მრავლადაა ჩუქურთმა და რელიეფები, რომელთა ხარისხი მაღალია. უკანასკნელი სამი-ოთხი საუკუნის განმავლობაში რელიეფსა და ორნამენტს ასეთი გამოშახველობისათვის არ მიუღწევია. ანანურის ძეგლი სწორედ ამით ფასდება. მაგრამ აქვე ისიცაა აღსანიშნავი, რომ იგი, XIV ს-ის „ჩავარდნის“ შემდეგ, ადრეული საუკუნეების სიმაღლემდე ვერ ავიდა.

ანანურის ავტორმა არა მარტო ფასადების თაღებებით დამუშავებაში მიბაძა შორეულ წინაპრებს, არამედ ბევრ სხვა რამეშიც. კერძოდ, აღადგინა აღმოსავლეთის ფასადის ცენტრალური ღერძის დამუშავება, რომელიც XI საუკუნეში სამთავისის ოსტატმა დაამკვიდრა. მართალია, მას ძველი სრულყოფილება აკლია, მაგრამ თავისი ეპოქის პირშია.

ანანურის ავტორს განსაკუთრებით მოურთავს სამხრეთის ფასადი. ფასადის ქვედა ზოლზე პორტალი მრავალფეროვნადაა მორთული, მაგრამ ამ სიბრტყეობრივობისაგან განსხვავებით, ზედა ნაწილი საოცრად აქოხრილია. აქ ყველაფერი ფაშფაშაა. განსაკუთრებით გამოყოფილია ფართომკლავებიანი ჯვარი, რომელიც გველემშაპს თრგუნავს. ამ „საშინელების“ ზემოთ ოსტატი ქმნის კონტრასტს – ტოტებგამოილ ხეს გვერდებიდან ხაირრეში და ფურირეში კორტნის.

ჯერის ორივე მხარეს, მთავარანგელოზების ზემოთ, აღმართულია მრავალფეროვნად მორთული ეპები ცხოველების რელიეფების ჩართვით. ეპის ერთი გამოსახულება დასავლეთითაცაა, მაგრამ ის უფრო მარტივია. ამ ეპების ავტორი საწყისის აშკარად სექტიციხოველის რელიეფიდან იღებს, მაგრამ იგი შორსაა იმ მხატვრობისა და ლირიკულობისაგან, რომელიც XI საუკუნის ოსტატმა ჩააქსოვა თავის ნახვლავს.

მათ გარდა, ანანურის ფასადებზე მრავალი რელიეფი და ჩუქურთმაა, ისინი მილიანად გვიანი საუკუნეებისათვის შეუდარებელი არიან.

ლარგეისი მდებარეობს ქსნის ხეობის ზედა წელში. მონასტერი განლაგებულია ქსნისა და ჭურთის წყლის შეერთებისას შექმნილ კონცხზე. ამ პუნქტს დიდი ისტორია აქვს და მას ჩვენ სხვაგან ვეხებით, აქ კი გვინდა განვიხილოთ ანსამბლის მთავარი ძეგლი, ცენტრალურ-გუმბათოვანი ტაძარი.

ლარგეისი კარგა ხნის განმავლობაში ქსნის ერისთავთა რეზიდენციას და სამღვდეს – საგვარეულო სამარხს წარმოადგენდა (სურ. 286, 288, 289).

ლარგეისის წმ. თევდორეს დანგრეული ეკლესიის ადგილზე დავით ქსნის ერისთავს ახალი ეკლესია აუგია 1759 წ. შენობამ დღემდე კარგად მოაღწია.

ტაძრის სწორკუთხა გეგმა ჩვეულებრივზე გრძელია. იგი ფერდობთან ახლოს დგას. შესასვლელი მხოლოდ სამხრეთით და ჩრდილოეთით აქვს. შიგნით შენობის ქვედა ნაწილის პროპორციები დაბალია, ხოლო გუმბათის ყელი – მაღალი. მათი შეფარდება თითქმის ერთი ერთზეა, მაშინ, როდესაც ძეგლების უმრავლესობაში ქვედა სიმაღლე სჭარბობს ზედს.

ეკლესიის ცენტრი და აღმოსავლეთის მხარე ჩვეულებრივია, ხოლო დასავლეთის მკლავი შესამჩნევად გრძელია. იგი გვერდით ნაგებს ორ-ორი მაღალი თაღით უერთდება.

ეკლესიის ცენტრში აღმართული გუმბათი, ჩვეულებისამებრ, საკურთხეველის კუთხეებსა და დასავლეთის ორ სვეტს ეყრდნობა. გუმბათქვეშა კვადრატისგან გუმბათის წრეზე გადასვლა ხდება აფრული წესით, მაგრამ, როგორც ეს ხშირად გვხვდება გვიან საუკუნეებში, აფრაზე ტრომპებია გამოყვანილი. ცხადია, აქ ტრომპს კონსტრუქციული დანიშნულება არა აქვს. გუმბათის საყრდენებისა და სხვა სვეტების წიბოები პროფილირებულია. ჯერის მკლავების გადამხური კამარები და ყველა კონსტრუქციული თაღი ისრული მოხაზულობისაა.

ინტერიერი ქვედა სამ მკლავსა და გუმბათში დატანებული ათი სარკმლით ნათდება. ქვედა კორპუსის კედლებში განლაგებულ სარკმლებს ორიგინალური გადაწყვეტა აქვთ. ეს ორიგინალობა გამოიხატება იმაში, რომ სარკმელს ზემოთ და ქვემოთ ერთნაირი თაღოვანი მოხაზულობა აქვს. ასეთი არქიტექტურული ფორმა სხვაგან არ გვხვდება.

საკურთხეველის გვერდებზე ორსართულიანი სათავსებია. ქვემოთ სამკუთლო და საღია კუბია, ზემოთ კი – სამალავები. შესასვლელი მხოლოდ ჩრდილოეთის ჭერშია, საიდანაც მაღალი ტალანით შეიძლება გადასვლა სამხრეთის სათავსში. ტალანსა და ამ სათავსებსაც სათოფეებიც გააჩნიათ, ეს გასაგებიცაა, რადგან იმ პერიოდში, დიდი მშენებლობის დროს, ყველა შენობა დაცვას უნდა დაქვემდებარებოდა.

ეკლესიის ფასადები მარტივია. ფასადები მცირედ დამუშავებული ყორე ქვითაა ნაშენი. მხოლოდ წიბოები, კარნიზი და გუმბათის ყელია შემოსილი თლილი ქვით. ფასადების ბრტყელ ზედაპირზე მხოლოდ რამდენიმე სარკმელი და კარის პორტალებია მორთული. მორთულობა შედარებით მარტივია. ჩუქურთმა შესრულებულია დაბალი კვეთით, დუნედ. მცენარეულ მოტივში ნახატის სიმკვეთრე დაკარგულია. ყველაფერი ეს ამ ეპოქისთვისაა დამახასიათებელი.

ქვედა კორპუსთან შედარებით გუმბათის ყელი უკეთ არის მორთული. ათწახნაგა გუმბათი ლილეებითაა გამოყოფილი. ასევე ლილეები შემოუყვება მაღალ და წვრილ სარკმლებს. ეკლესიის ყველა სახურავი ლორფინისაა.

სხვა სახის ბუფატიონიანი აქლესიები

XVI-XVIII საუკუნეებში ძირითადად ორი ტიპის ეკლესიები იყო გაერცვლებული. პირველი და მთავარი იყო ცენტრალურ-გუმბათოვანი, ხოლო მეორე - დარბაზული. თითოეულ მათგანს განვითარების ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდა. საერთოდ, რთული სიტუაციის დროს, ქვეყნის სხვადასხვა რეგიონში განსხვავებული სახის ეკლესიები ჩნდება. მაიში ერთგვარად ჩანს საერთო ორბიტიდან გასვლის სურვილი, მაგრამ ამისათვის შემოქმედებითი ძალი არ ჰყოფნიდათ, ამიტომ ზოგჯერ რემინისცენციას ჰქონდა ადგილი.

ერთი შეხედვით, ეს ეკლესიები ტიპით თითქოს უახლოვდება „კუპულ ჰალეს“, ანუ გუმბათოვან დარბაზს, მაგრამ მთლიანად არა, რადგან როდესაც ეს ტიპი იყო გაერცვლებული (VIII-IX სს.), გუმბათი ჯერდნობოდა გვერდითი კედლებიდან ორ-ორ შეერილს, აქ კი თითო შეერილია, ხოლო მეორე წყვილ შეერილად საკურთხეველის კუთხეებია გამოყენებული. მოკლედ, ეს არ არის ჩამოყალიბებული ტიპი, მაგრამ ფაქტია, რომ რამდენიმე მსგავსი ეკლესია აშენდა.

ამოტიპტივდა „თავისუფალი ჯვრის“ თემაც. მისი ნიმუშები დასავლეთ საქართველოშია. ესენია: ტყვირი (სამეგრელო), ქორეისუბანი (გურია), საქარის „გულბანდიანი“ და სავანის „გიორგისეული“ (ორივე იმერეთში).

მაგალითები შეიძლება მეტიც მოვიტანოთ, მაგრამ ესეც საკმარისია იმის დასტურად, რომ ამ მიმართულებით ახლისა და სინტერესოს შექმნა ვერ მოხერხდა. ესენი რაგითი ძეგლებია, მაგრამ ეპოქის მრავალფეროვნების სახეებლად მაინც განვიხილავთ ზოგიერთ მათგანს.

ასეთი ძეგლებიდან „ორმოცთა“ ეკლესია და თბილისის „ჯვარის მამა“ XVI საუკუნეს განეკუთვნებიან.

კოჯრის „ორმოცთა“, ანუ ორმოც სებასტიანულ მოწამისადმი მიძღვნილი ეკლესია დგას კოჯრის აღმოსავლეთით, ქორილის ციხის სიახლოვეს, დაბურულ

1. „ჯვარის მამაში“ იგულისხმება იურსალისის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი. ეკლესიას ეს სახელი ამიტომ შერქმევია, რომ იგი იურსალისის საპატრიარქოს ეკუთვნოდა და იქაურ ქართველი ბერების მეტოქე, ანუ ფილიალი იყო.

ტყეში. იგი მილიანად აგურით კოხტად ნაგები ეკლესიაა. თავდაპირველად ერთ სწორკუთხედში შეკრული შენობა იყო, შემდეგ კი სამხრეთით მინაშენები გასჩენია. ინტერიერში აქცენტები გადატანილია ცენტრზე, სადაც გუმბათი საკურთხეველის კუთხეებსა და დასავლეთით გვერდითი კედლების შეერილებს ყვრდნობა. საკურთხეველი აფსიდისა და გვერდითი სწორკუთხა სათავსებისაგან შედგება. კარი სამხრეთითა და დასავლეთით აქვს, ხოლო განათებისათვის თითო სარკმელი ყოველ მხარეს. რვა სარკმელია გუმბათში. შიგნით ყველა თალი, გუმბათიანად, ისრული ფორმისაა.

ეკლესია გარედან სასიამოვნო პროპორციებისაა, ნაგებია აგურის ზუსტი წყობით, თაღებზე სპეციალურად გამოშწვარი ლეკალური აგურია გამოყენებული (ეკლესიის სამხრეთის კარის ხის კოჭზე შერჩენილია დაზიანებული ასომთავრული წარწერა).

თბილისის „ჯვარის მამა“¹ დგას ლესელიძის ქუჩაზე, ძველ უბანში (სურ. 287). იგი, „ორმოცთა“ ეკლესიასთან შედარებით, ვიწრო და გრძელი შენობაა. ინტერიერის ცენტრს აქაც გუმბათქვეშა სივრცე წარმოადგენს. გუმბათი ყვრდნობა საკურთხეველის კუთხეებს და დასავლეთით გვერდითი კედლების შეერილებს. საკურთხეველი შედგება ორმა აფსიდისა და გვერდითი სათავსებისაგან. განათება გუმბათიდან და ყოველ მხარეს განლაგებული თითო სარკმლით ხდება. კარი მხოლოდ დასავლეთით იყო. მისი გაგანიერებით აქ რთული მინაშენი გაჩენილია.

ეკლესია გარედან მწყობრად ნაშენის შთაბეჭდილებას ტოვებს. როგორც ცნობილია, აგური მორთვის მრავალფეროვნების საშუალებას არ იძლეოდა, ფასაღებზე ჯერებია გამოყვანილი, ხოლო თორმეტწახნაგა გუმბათი აქაც თაღედითაა შემოფარგლული.

ტყეირისა და ქორეისუბნის ეკლესიები. „თავისუფალი ჯერის“ ტიპის ადრეული ნიმუშია ჭილაძეთა ყოფილ მამულში მდგარი ეკლესიები. მათგან ტყეირის ეკლესია აგებულია XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე. დაზიანების შემდეგ იგი აღედგენიათ XV საუკუნის ბოლოს (სურ. 290, 291). მდინარე რიონის მარცხენა მხარეს დგას ქორეისუბნის, ანუ ქორეთის უბნის ეკლესია. იგი აგებულია XV საუკუნის ბოლოს შედარ ჭილაძისა და მისი მეუღლის კანდაკეს მიერ. ორივე ძეგლის კედლებზე მრავალი, მეტად საინტერესო წარწერა და მორთულობაა. მორთულობა თავისი ეპოქის დამახასიათებელ სახეს ატარებს, მასში შეიმჩნევა დაღმავლობა. ამიტომ იგი შორსაა ადრეული ძეგლების მიმზიდველობისაგან.

საქარის „გულბანდიანი“ (ხესტაფონის რ-ნი) მცირე ზომის კოხტა ნაგებობაა. მან შედარებით მილიანად მოაღწია დღემდე (სურ. 292, 293).

ეკლესიის გვემა შიგ და გარეთ ჯვარია, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ შიგნით ოთხი მკლავიდან მხოლოდ საკურთხეველია აფსიდალური, ხოლო გარედან ოთხივე სწორკუთხაა. გუმბათი ჯერის მკლავების კუთხეებს ყვრდნობა. განათება გვერდითი კედლებიდან და გუმბათიდან საკმაოა, შემოსასვლელი დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდანაა.

ეკლესია გარედან პატარა, კოხტა ნაგებობაა. როგორც შიგნიდან, ისე გარედან თლილი ქვითაა შემოსული. ფასაღებზე კარ-სარკმლები მცირეააა მორთული. ეკლესია XV ან XVI საუკუნის დასაწყისით თარიღდება.

განხილულ ეკლესიათა ტიპი, ე.წ. „თავისუფალი ჯვარი“, სათავეს იღებს ჯერ კიდევ V საუკუნეში (ზეგანი), ვითარდება VI საუკუნეში (იდელოთი, შიომღვიმე), ხოლო სრულყოფას აღწევს VII საუკუნის 30-იან წლებში. სრულყოფილების ნიშნებს სამწვერისი წარმოადგენს. მისი ინტერიერი და ექსტერიერი ყველა დეტალით ჰარმონიულია.

ეს ტიპი, სახეცვლილებებით, შემდეგშიც აგრძელებს ცხოვრებას, მაგრამ X საუკუნის შემდეგ იგი კარგა ხანს არ გვხვდება. ბოლოს, როგორც ენახეთ, იგი XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე ისევ გამოდის არენაზე, მაგრამ ადრეულ სიმაღლეებს ვერ აღწევს.

დარბაზული ეკლესიები

გვიან საუკუნეებშიც გრძელდებოდა დარბაზული ტიპის ეკლესიის მშენებლობა. მათი რიცხვი ასობითაა, განსაკუთრებით ქართლ-კახეთის სოფლებში. ამ ეპოქის ეკლესიების ტიპში ცვლილება არ მომხდარა, იცვლება მხოლოდ ეპოქალური სტილი. მართალია, უშუალოდ წინა ორ საუკუნესთან შედარებით, ფეოდალური ხანის ბოლო პერიოდში ხდება ხელოვნების ამაღლება, მაგრამ იგი შორსაა შუა ფეოდალური ხანის სიმაღლეებისაგან. აშკარად ჩანს სქემატურობა, მორთულობაში სიმშრალე და სხვა. ამ ეპოქის მრავალრიცხოვანი ეკლესიებიდან შევარჩიეთ მხოლოდ ორი.

სოფ. კოშკების „შალიკაშვილების ეკლესია“. სკრის ხეობის შუა წელში, მდინარის მარცხენა მხარეს, მთის ქიშხე მდგარი ძველი მრავალფეროვნების გამო შევარჩიეთ. აქ მდგარა X-XI საუკუნეების დიდი ზომის ეკლესია, მისთვის 1708 წ., ამ ხეობის მფლობელს, ვლადიმერ შალიკაშვილს მიუშენებია გვედერი კარიბჭით და მასზე დადგმული სამრეკლოთი. ცნობილია, რომ XVI ს-ში, მას შემდეგ, რაც ტოკლარჯეთი თურქეთმა მიიტაცა, იქედან არა ერთი ფეოდალი გადმოსახლდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. წამოსული შალიკაშვილების ერთი შტო გურიაში დამკვიდრებულა, მეორე - შუა ქართლში, კერძოდ, სკრის ხეობაში და მესამე - კახეთში.

ძველი მილიანად დაზიანებულა, განსაკუთრებით ეს ითქმის თავდაპირველ ეკლესიაზე. მისგან დარჩენილია კედლები ორი-სამი მეტრის სიმაღლეზე. სამხრეთის კედელი კი კამარის დასაწყისამდეა გადარჩენილი. ეკლესიაში შესვლა სამი მხრიდან ხდებოდა. აფსიდის კედელზე შერჩენილია ფრესკის მცირე ფრაგმენტები, კანკელ აგურისაგან აუცილთ XVII საუკუნეში (სურ. 294).

როგორც აღენიშნეთ, ამ ეკლესიაზე სამხრეთით 1708 წ. მიუშენებიათ გვედერი სამრეკლოთი. გვედერიც, ადრეული ეკლესიის მსგავსად, დარბაზულია. მაგრამ პატარაა. მას შესასვლელი მხოლოდ დასავლეთიდან აქვს. შიგნით დარბაზი გადახურულია შეისრული კამარით, რომელიც ცენტრში ვერდნობა პილასტრებზე

გადასულ თაღს, აფსიდი კი კამარით მთავრდება. პილასტრებისა და კედლის თაღების კაპიტელები და ბაზისები არქიტექტურულად დამუშავებულია.

ეკლესიის, რაღგან იგი ძველ ეკლესიაზე მიღებული, სამი ფასადი აქვს. ოსტატს თავის ეპოქისათვის დამახასიათებელი წყობა შეურჩევია – წითლბები თლილი ქვით, დანარჩენი კი ფლეთილი ქვით. ფასადების წიბოები ლილვებითაა დამუშავებული. მორთულობა აღმოსავლეთის ფასადზე გამოჩნეულად. აქაა დიდი, ორნამენტირებული ჯვარი, რომელსაც მთელი ზედა მონაკვეთი უკავია. სამხრეთის ფასადის სარკმელი მცირედაა აქცენტირებული, ხოლო დასავლეთისაზე მდიდრული პორტალია წარწერით და სხვა.

კარიბჭე ერთსა და იმავე დროს ორივე ეკლესიას ემსახურებოდა. იგი ორი მხრით ისრული თაღებითაა ღია. პილასტრები და სვეტი, ეპოქის შესაფერისად, მორთულია მცირე არქიტექტურული ფორმებით.

ქსოვირისი მდებარეობს მდ. ქსნის მარცხენა მხარეს, მუხრანსა და ახალგორს შორის. ფეოდალური ხანის ბოლო საუკუნეებში იგი აზნაურ რატიშვილებს ეკუთვნოდათ. სოფლის ცენტრში მდებარე ციხე-დარბაზი მათ მიერაა აგებული. ამ ანსამბლში პირველი ნაგებობაა პატარა ზომის დარბაზული ეკლესია. მის სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლებზე არსებული ვრცელი მხედრული წარწერიდან ვიგებთ, რომ იგი აგებულია 1712 წ., მეფე ვახტანგ VI-ის დროს, ზურაბ რატიშვილისა და მისი მუულის ანა სოლოლაშვილის მიერ. ეკლესია კარგადაა მოღწეული.

ეკლესია ქვით და აგურითაა ნაგები და საკმაოდ კოხტაა. მისი ინტერიერი ჩვეულებრივია – კამარა ერთ საბჯენ თაღზე და ღრმა აფსიდი კონქით. ყველა შიდა თაღი ისრულია (სურ. 296).

ამ პატარა ეკლესიისათვის სამივე მხრიდან თითო კარი დაუტანებიათ, მას ერთი ცეფოფოდა. ეს ზედმეტობა მაშინვე შეუმჩნევიათ და გვერდები ისე ამოუშენებიათ, რომ შიგნით ღრმა ნიშები გაჩენილა.

ფასადები პრეტენციოზულია. ეკლესია პატარაა, მაგრამ მორთვა არ დაუკლია ხუროთმოძღვარს. ფასადები, ამ ეპოქისათვის მიღებული დეკორატიული ხერხით, სწორკუთხედში ჩასმული ისრული თაღებებითაა მორთული. მათ ემატება ჯვრები აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფასადებზე, ორფერდა სახურავი კრამიტითაა გადახურული, კარნიშზე კი აგურის წყობაა კბილანა განლაგებით.

სამრავლოები (XIII-XVIII საუკუნეები)

ეკლესია-მონასტრებში მრევლისა და ბერ-მონაზონთა მიწვევა ლოცვაზე ადრეულ საუკუნეებში ხდებოდა რეკით. დაკიდებულ გამხმარ ხის ძეღზე ურტყამდნენ ხისავე უროს. შემდეგში ხის ძელი შეცვალა ლითონით, რომელსაც სასიამოვნო და მალალი ხმა ჰქონდა და შორსაც ისმოდა. ხოლო შას შემდეგ, რაც გაჩნდა ლითონისენიანი ზარი, საჭირო შეიქნა მისთვის ავეთ სპეციალური ნაგებობა. სამრეკლო ეეროაში

VIII საუკუნეში გაჩნდა, გაერცვლება კი XI საუკუნიდან პოეა, იგივე ითქმის ბიზანტიანეც. საქართველოში კი სამრეკლო XIII საუკუნიდან ჩნდება.

პირველი ასეთი სამრეკლო, რომელიც 1278 წლით არის დათარიღებული, დგას გუდარეხის მონასტერში. ამის შემდეგ, ცალკე მდგარი ეკლესია იქნებოდა ეს თუ მონასტერი, სამრეკლო აუცილებლად უნდა ხლებოდა.

XIII საუკუნიდან მოკიდებული, სამრეკლოს ქართული ვარიანტები ჩამოყალიბდა. ძირითადად სამრეკლოს ორი ტიპია გაერცვლებული. ერთია კონსტანტინოპოლის სამრეკლო, სადაც ქვედა ორი სართული დახურული სათავსებია საცხოვრებლად და მცველებისათვის, ხოლო ზემოთ ყოველმხრივ ღია ფანჯატური ზარების ჩამოსაკიდად. მეორე ტიპია სამსართულიანი ნაგებობა, რომელიც დგას ეკლესიის ან მონასტრის გალაყანაში. ამ შემთხვევაში მას ორი ფუნქცია აქვს. პირველია კამაროვანი გასასვლელი, რომელიც, ფაქტურად, ეზოს ჭიმკარს წარმოადგენს, ხოლო ზემოთ მოწყობილია სამრეკლო-ფანჯატური. ასეთ ნაგებობაში, ჩვეულებრივ, ქვემოთ ორსართულიანი კუბური მასაა, ხოლო ზემოთ – ღია ფანჯატური. ქვედა კუბური მასა დიდაა, ხოლო ფანჯატური პატარა, ამიტომ მას დგამენ სხვადასხვა ადგილას იმისდა მიხედვით, თუ როგორი კომპოზიცია მოერგება ადგილიმდებარეობას. ერთი ვარიანტიც გვხვდება. ესაა ორსართულიანი სამრეკლო, სადაც ქვედა კუბურ მასას, მცველის ოთახის გარეშე, ადგას ფანჯატური. ცხადია, ამ ორი ტიპის გარდა, არის სხვა ფორმებიც. მაგრამ ისინი ტიპად არ ყალიბდებიან.

სხვადასხვა ქვეყანაში სამრეკლოების დადგმის განსხვავებული წესია. ჩვენში სამრეკლო, როგორც წესი, ცალკე მდგარი შენობაა. იგი ჩართულია გალაყანაში, ან ეზოში დგას. ეკლესიის კეხზე პატარა ფანჯატურის დადგმა, რუსეთის მსგავსად, საქართველოსათვის დამახასიათებელი არ ყოფილა.

გუდარეხის მონასტერი მდებარეობს ქვემო ქართლში, დღევანდელი რაიონული ცენტრიდან – თეთრი წყაროდან ჩრდილო-დასავლეთით, თითქმის ათ კილომეტრზე. რუსუდან დედოფლის (1222-1245 წ.) დეაწლით დაარსებულ მონასტერში, დიმიტრი თავდადებულის ჯვარის მტეირთველს და შემდეგში საქართველოს კათალიკოსს, აბრაჰამს, 1278 წ. აუგია სამრეკლო (სურ. 297).

სამრეკლო გალაყანაშია ჩართული, რითაც იგი ჭიმკრის როლსაც ასრულებდა. კვადრატული გეგმის მქონე კუბურ მასაზე ცლინდრული ფანჯატურია დადგმული. კონტრასტული მასები სასიამოვნო პროპორციებშია შერწყმული.

სამრეკლო სამსართულიანია. პირველი სართული ისრულთაღოვანი ჭიმკარია. მეორე სართული მცველის სამყოფია, ხოლო მესამე – სამრეკლო. მეორე სართულზე ასევე შეიძლება დასავლეთიდან, ეზოდან მდგმული ქვის კიბით. იქვეა მცირე ზომის კარი. შიგნით კამაროვანი ოთახი ნათდება თითო სარკმლით სამი მხრიდან, ხოლო მეოთხე, აღმოსავლეთის მხარეს, ორი სარკმელია. მესამე სართული რვა თალითაა გახსნილი და სამრეკლოს წარმოადგენს. მის გუმბათში დღემდეა შემორჩენილი ზარების დასაკიდი ძელი. ზარის დასაკიდის კვალით თუ ვიმსჯელებთ, აქ სხვადასხვა ზომის ორი თუ სამი ზარი ყოფილა.

სამრეკლოს ფასადები კარგად თლილი ფერადი ქვითაა შემოსილი. მეორე

სართულის ყველა სარკმელი მორთულია. ამას ემატება აღმოსავლეთით, ცენტრში, მოზრდილი ჯვარი. ფანჯატურის თაღები ძირითადად ლილეებითაა შემკული.

ნიონოწმინდა მღებარეობს გარე კახეთში, თბილისიდან ორმოცდაათიოდე კილომეტრზე. VI საუკუნის საეპისკოპოსო კათედრალის ეზოში მდგარი სამრეკლოს აგება მიეკუთვნება XVI საუკუნის შუა ხანებს (სურ. 298, 301). იგი ოთხსართულიანი კომპლექსი ნაგებობაა. შედგება სამი დახურული და მეოთხე ღია სართულისაგან. კარი მხოლოდ პირველ სართულშია, დასავლეთიდან. პირველი და მესამე სართული სფერული გუმბათებითაა გადახურული, ხოლო მეორე სართული რვაგვერდა შეკრული გუმბათითაა გადახურული. სართულების მაკამირებელი კბე კედლის სისქეშია მოთავსებული. სამივე სართული სხვადასხვანაირადაა დაგვიმარებული, მაგრამ ყოველი მათგანი საცხოვრებლადაა განკუთვნილი. მათ კედლებში განლაგებულია თითო ბუხარი და სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ნიშები. სამრეკლოსათვის განკუთვნილი ფანჯატური რვა თაღითაა გახსნილი და სფერული გუმბათითაა გადახურული.

გარედან ეიწრო, 20 მეტრი სიმაღლის სამრეკლო, კარგი პროპორციისაა. აგურით ნაგები სამრეკლოს მორთვა მთლიანად მასალისგან გამომდინარეობს. ჯერები, ნიშები, რომები აგურის წყობითაა გამოყვანილი. ფანჯატურიც ასევეა დამუშავებული, მხოლოდ წიბოებზე ლილეები ლეკალური აგურითაა გამოყვანილი.

ახალი შუამთის მონასტერი თელავთან ახლოსაა. მისი დაარსება კახეთის მეფის დედის (1520-1574 წწ.) მუხლის თინათინის სახელთანაა დაკავშირებული. დედოფალს თავისი საცხოვრებელი და სამრეკლო ერთ შენობაში გაუერთიანებია, ამიტომ იგი დიდია და მრავალნაწილიანი. დედოფალს იგი, ალბათ, თავიდანვე გამიზნული ექნებოდა თავის სამყოფად. მას შემდეგ, რაც დედოფალი იმავე საუკუნის შუა ხანებში მონონხად აღიკვეცა, ეს შენობა იქნებოდა მისთვის მომსვენელთა მისაღები და საცხოვრებელი (სურ. 273).

სამრეკლო ოთხსართულიანია. ქვედა სამი სართული საცხოვრებელია, ხოლო მეოთხე სამრეკლო. პირველი და მეორე სართული განსხვავებული გვერდის მქონე დარბაზებია, ხოლო მესამე საცხოვრებელია, სამი მხრიდან აივნებით.

პირველი სართულის დიდი და მაღალი დარბაზი, ალბათ, მისაღებს წარმოადგენდა. მას მთავარი პარადული კარი ეხოვან, დასავლეთიდან აქვს, ხოლო მეორე – აღმოსავლეთიდან. მეორე სართულიც ერთიანია, მაგრამ მას გვერდებზე სხვადასხვა დანიშნულების სათავსები ახლავს. შესაძლოა, იგი მისაღებად იყო განკუთვნილი. მესამე სართული, ფაქტობრივად, საწაფხულოა, რადგან აქ მხოლოდ ერთი პატარა ოთახია, დანარჩენ სამ მხარეს კი ღია, თაღოვანი აივნებია. სართულების მაკამირებელი კბე აღმოსავლეთის კედელშია. მეოთხე სართულის სამრეკლოს რვაგვერდა ფანჯატური ყოველ მხარეს ეიწრო თაღებითაა გახსნილი.

კომკი მეცხრამეტე საუკუნეში რუს ბერებს თავისებურად გადაუკეთებიათ და, კვლევასთან ერთად, კარით შეუღლებიათ. ამ გადაკეთებამ სამრეკლოს დაუკარგა მხატვრულობა. მოუხედავად ამისა, მისი საერთო სახე მაინც იმპონანტურია.

ანჩისხატის VI საუკუნის გელესის დასავლეთით მდგარი სამრეკლო აგებულია დომენტი კათალიკოსის მიერ 1675 წ. სამრეკლო კუბური მასისა და

მასზე დადგმული ფანჩატურისაგან შედგება. ქუჩასა და ეკლესიის ეზოს შორის სიმაღლეთა სხვაობის გამო, შიგნიდან სამრეკლო შესამჩნევად მაღალია (სურ. 302-304).

სამრეკლოს პირველი სართული განიერი თაღოვანია. გვერდებზე მცირე ზომის სათავსებია. მეორე სართული საცხოვრებელია. ერთი ოთახი სწორკუთხაა, ხოლო მეორე – რვაგვერდა. ფანჩატურზე ასასვლელად კიბე კედელშია ჩასმული. სამრეკლოს ვრცელ ბანზე, შედარებით პატარა ზომის რვაგვერდა ფანჩატური გვერდზეა დადგმული და არა ცენტრში. ეს კი განსაზღვრა მისმა გარეთა ხედმა.

სამრეკლოსთვის ადგილი ისეა შერჩეული, რომ მისი ერთი მხარე ეიწრო ქუჩაზე გამოდის, ხოლო მეორე – პატარა მოედანზე. ხუროთმოძღვარს ეს გარემოება გაუთვალისწინებია და კუბური მასის ერთ კუთხეზე დაუდგამს ღია ფანჩატური. ეს შერწყმა მეტად მიმზიდველია, სხვა გადაწყვეტა ამ ადგილს ნამდვილად არ მოერგებოდა. სასიამოვნო კონტრასტია ქვედა კორპუსის აგურის ფერსა და ფანჩატურის ქვის ფერს შორის. ხუროთმოძღვარს ფასადებიც მოურთავს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოიყოფა დასავლეთისა – მოედანზე გამაგალი. აქ განიერი, დაბალი თაღი სწორკუთხედშია ჩასმული. გვერდებზე კი ორიარუსად ნიშებია განლაგებული. ნიშები შეისრული თაღით ისევე სწორკუთხედებშია ჩასმული. ასეთი მორთულობა, როგორც ნინოწმინდის სამრეკლოს ფასადებისა, ეპოქისათვის დამახასიათებელი ფორმებითაა დამუშავებული.

განხილული სამრეკლოების გარდა, მრავალი სამრეკლოა საქართველოს ვრცელ ტერიტორიაზე. მათგან აქ მხოლოდ რჩეულები ვაჩვენეთ.

ს ა პ რ ო ბ უ რ ო ტ ი მ ო ლ ვ რ ე ბ ა

გვიან საუკუნეებში სამეფოებად და სათავადოებად დაყოფილი ქვეყანა, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, უწყვეტად ომობდა მოჯარული მტრების წინააღმდეგ ცხადია, ასეთ სიტუაციაში მასშტაბურ მშენებლობაზე ზედმეტია ლაპარაკი. მაგრამ რადგან ხალხი ცხოვრობდა, ცოტა-ცოტა ყველაფერი კეთდებოდა. სამწუხაროდ, ყველაფერმა, რამაც აქამდე მოაღწია, მხოლოდ ნანგრევების სახითაა.

განსახილველი დროის მონაკვეთში სამი სამეფო იყო. ქართლის მეფეს თბილისში ჰქონდა რესიდენცია, იმერეთისას – ქუთაისში, ხოლო კახეთისას – ჯერ გრემში, შემდეგ თელავში. პირველ ორ პუნქტში სასახლეების კვალიც არ არის დარჩენილი, ხოლო გრემში სწორედ რომ კვალია დარჩენილი, თელავში შენობა კი დგას, მაგრამ მრავალგზის გადაკეთებული.

ფეოდალთა სასახლეებმა, საერთო პოლიტიკური სიტუაციის გამო, ციხე-დარბაზის ჩამოყალიბებული სახე მიიღეს. მუდმივმა შიშინაობამ ფეოდალები აიძულა საცხოვრებელი სიმაგრედ ექციათ. ასევე იქცევიან მღვდელმსახურნიც. ხალხი იძულებულია დაცვა დააკისროს არა მარტო ციხეს, არამედ სასახლეს, ეკლესიას

და წისქვილსაც კი. კახეთში, სადაც მევენახეობა-მელენიეობას მთავარი ადგილი ეჭირა, მარანიც კი თავდაცვით შენობაში მოაქციეს.

სამეურნეო ნაგებობებიდან ყველაზე უკეთაა მოღწეული მეფეთა და ფეოდალთა საცხოვრებლებთან დაკავშირებული აბანოები. მრავალრიცხოვან ნანგრევებში აბანოს ტიპის დაღვენა ხერხდება.

საცხოვრებელი სახლები

ათასი წლების განმავლობაში იცვლებოდა და ვითარდებოდა ქართველის საცხოვრებელი სახლი. სამწუხაროდ, სათანადო მასალის უქონლობის გამო, ამ ცვლილებების თვალის გადავლება შეუძლებელია. საქმე ის გახლავთ, რომ საცხოვრებელი სახლები მოცულობებით არ შემორჩენილა, ხოლო არქეოლოგების მიერ გამოვლენილი გეგმები მათზე მხოლოდ ცალმხრივ წარმოდგენას იძლევა, თანაც შემორჩენილი მასალაც იმდენად ფრაგმენტულია, რომ ერთიანი სურათი არ იქმნება.

„გლეხის დარბაზი“ საცხოვრებელი სახლის ერთ-ერთი ტიპია, რომელმაც ათასწლეულებს გაუძლო და ჩვენი საუკუნის დასაწყისამდე მოაღწია. ესაა საცხოვრებელი სახლი, სადაც გადახურვისათვის საჭირო კონსტრუქციული გადაწყვეტა დედაბოძიანა დაკავშირებული. ამ ტიპზე წერილობითი წყარო მოგვეპოვება ძვ. წ. I საუკუნის მეორე ნახევრიდან რომელი არქიტექტორისა და ისტორიკოსის ეიტრეუუსის ნაშრომებში. აქ საუბარია ძველ კოლხურ სახლზე, რომელიც, ფაქტიურად, პროტოტიპია გლეხური დარბაზისა. ეს ტიპი, როგორც ირკვევა, მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში იყო გაერცვლებული და XX საუკუნის დასაწყისამდე აგებდნენ ამ ტიპის საცხოვრებლებს შიდა ქართლსა და სამცხე-ჯავახეთში. ამ ადგილებში აღნიშნული ტიპის რამდენიმე ათეული სახლია ფიქსირებული და გამოქვეყნებული.

ამ ტიპს, ჩვეულებრივ, სამეცნიერო ლიტერატურაში გლეხის დარბაზს ეძახიან, რადგან იგი ძირითადად სოფლებში შენდებოდა. მაგრამ აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი სახლები თბილისსა და ახალციხეშიც იყო აღრიცხული, კერძოდ, თბილისში აქამდეა დაცული ე. წ. ფორაქიშვილების დარბაზი.

დარბაზის შემცველი სახლი შეიძლება ერთნაწილიანი იყოს, მაგრამ არის მრავალსათავსიანიც.

დარბაზი, ჩვეულებრივ, გეგმით კვადრატული ან სწორკუთხაა. მისი არქიტექტურული და კონსტრუქციული მხარე იმაში მდგომარეობს, რომ ცენტრი გადახურულია გვირგვინით, რომლის კოჭოვანი კონსტრუქცია ეყრდნობოდა გარე კედლებს და შუაზე მდგარ დედაბოძს. კვადრატად დაწყობილი კოჭები ყოველი ზედა საფეხურის ცენტრისაკენ წინ არის წაწეული და ბოლოს, ზემოთ განიერი ვრდოა დატოვებული. ამ ვრდოს ორი დანიშნულება აქვს : მასში ცენტრში მდებარე

კერიდან გადის კვამლი, ამავე დროს სინათლის ერთადერთი წყაროა (სურ. 305).

დარბაზის კედლებში განლაგებულია თაროები და განჯინები. განჯინებისა და დედაბოძის ზედაპირი ჩუქურთმითაა დაფარული. ბევრი მათგანი ხეზე კვეთის იშვიათი ნიმუშია. სილაშხისა და სიმყუდროვის გრძნობა მშრომელ გლეხსაც საკმაოდ ჰქონდა განვითარებული. თავისთავად შენობა, ჩვეულებრივ, ფერდობზეა მიდგმული და, სიბოძის შენახვის მიზნით, სამი გვერდით მიწაშია შესული. თავისუფალი აქვს მხოლოდ ერთი მხარე – ფასადი, რომელზეც გამოდის შევრილ გვერდებს შორის მდებარე სვეტებიანი ღია აივანი.

დარბაზი, ე. ი. გვირგვინიანი სახლი, არ არის მარტო ქართული მოვლენა. მსგავსი კონსტრუქცია გვხვდება წინა აზიისა და აზიის ძველ ქვეყნებში. მოუხედავად იმისა, რომ დარბაზის გენეზისზე ბევრია დაწერილი, ჯერ კიდევ ჩასატარებელია სრულყოფილი გამოკვლევა.

ო და სა ხ ლ ი. მეტად საინტერესო ჩანს დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული და დღემდე მოღწეული ოდა სახლი, მაგრამ მისი გენეზისიც შეუსწავლელია და ამდენად ამ ტიპს არ შეეხებით.

საცხოვრებელი სახლის სხვა სახეები უკეთაა მოღწეული მთიანი საქართველოს ზოლში. ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ მათში აშკარად ჩანს მრავალფეროვნება, რისი საფუძველიც ადგილობრივი კონკრეტული პირობებია.

ამ სახლთა უმრავლესობა ორ ფუნქციას ასრულებდა: პირველი და მთავარი იყო საცხოვრებელი ფუნქცია, ხოლო მეორე – თავდაცვითი. ასეთი შენობების წარმოშობა განპირობებული იყო საერთო პოლიტიკური სიტუაციით. იმ ეპოქაში საქართველოს არა მარტო დამპყრობი სახელმწიფოები აწუხებდა, არამედ კავკასიის მთების მიღმა მცხოვრები ხალხები – ლეკები, ინგუშები, ოსები, ჩეჩნები და ასობით სხვა გადამთავლი. მათ ქვეყნის დაპყრობის არც სურვილი და არც შესაძლებლობა არ ჰქონდათ. რისი წაღებაც შეიძლებოდა, მიჰქონდათ და ცოცხალსაც იტაცებდნენ. მოტაცებულ ადამიანს რომელიმე ბაზარზე ყიდდნენ და ესეც შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო იყო მათთვის.

კავკასიონის სამხრეთის ზოლში, თუშეთიდან სვანეთის ჩათვლით, საცხოვრებელი სახლების არაჩვეულებრივი მრავალფეროვნებაა. მაგალითების მოყვანას დაეიწყებთ სვანეთიდან.

ჩ ა უ ა შ ი ს ი. ნიქარაძის სახლი ამ მხრივ კარგი ნიმუშია. კოშკი გვეგვით კვადრატულია. სამი სართულიდან პირველი სამზადი და საქონლის სამყოფია, მეორე საცხოვრებელი, მესამე – თავდაცვითი და, შესაძლოა, საცხოვრებლადაც იყენებდნენ. სართულშუა გადახურვა ხისა იყო. ერთადერთი კარი ჩრდილოეთითაა. მის წინ ქვის კიბეა ბაქით. კედლებში, აღმოსავლეთის გარდა, თითო სარკმელია. საქონლისათვის ბაგა გამართულია აღმოსავლეთისა და სამხრეთის კედლებთან. მეორე სართულის კედლებში თითო სარკმელია. აქამდე ამოსვლა კი ხის შიდა მუდმივი კიბით ხდებოდა.

მესამე სართულის სახურავი არაა გადარჩენილი, მაგრამ მას აქვს ერთი დეტალი, რომელიც ამ კოშკს განსაკუთრებულობას ანიჭებს. ესაა 80 სანტიმეტრით შევრილი სწორკუთხა სალოდე, რომელიც იცავდა პირველი სართულის კარს. თუ როდისაა

კომკი სალოდეთი აგებული, ეს ძნელი გადასაწყვეტია. საქმე ის გახლავთ, რომ ბარის საქართველოში თოფი XVI ს-დან იხმარებოდა, მაგრამ ცნობილი არ არის, თუ მან როდის ააღწია სევანთამდე. თეორიულად დასაშვებია, რომ ეს პროცესი ერთდროულად, ან მცირე დაგვიანებით მომხდარიყო. თუ ყველაფერი ეს ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ეს სახლი თუ XVI საუკუნეში არა, XVII საუკუნეში მაინც შეიძლება იყოს აგებული. შენობა კარგადაა შენახული.

ფხელშე. თურგის ხეობაში, სოფ. ფხელშეში რამდენიმე საინტერესო სახლის ნანგრევია დარჩენილი. მათგან გამოირჩევა ელიშვილის სახლი, ადგილობრივები ამ სახლს „ჭერხოს“ ეძახიან (სურ., 309).

ფხელშეს ციხე-სახლი თავდაპირველად სამსართულიანი ყოფილა, ზედა ბანით. დღემდე მოაღწია ორმა სართულმა. სართულშუა ხის გადახურვაც ჩანგრეულია. კედლები ნაგებია საკმაოდ მოზრდილი ქვით. ფასადებზე ქვის ზედაპირი გათლილია. შენობის გეგმა უწესო ოთხკუთხედიანია. პირველ და მეორე სართულს კარი მთავარი ფასადიდან ცალ-ცალკე აქვს. მეორე სართულის კარის გვერდზე ხის კიბის დასაყრდენად შევრილი ქვა ყოფილა. პირველ სართულს ორი სარკმელი ანათებს მთავარი ფასადის მხრიდან. მეორე სართული პირველზე რთულია. განათებისათვის სარკმლები ყოველ მხარეზეა. ერთ-ერთი სარკმელი გარეთ სამი ხერულით გამოდის, როგორც ეს სოფ. მნაშია. სათოფეებიც ყველა კედელშია.

თურგის ხეობიდან არაგვის ხეობაში გადავიდაცკლით. უნდა აღვნიშნოთ, რომ მთიულეთი უფრო ახლოს იყო ქვეყნის ცენტრთან და ამიტომ ყოფაში ცვლილებები უფრო ადრე და ინტენსიურად ხდებოდა. ძველი ციხე-სახლები, ყაზბეგის რაიონთან შედარებით მცირე რაოდენობითაა გადარჩენილი, ისიც ხეობის დასაწყისში. აქ შემორჩენილი ციხე-სახლებიდან მხოლოდ ერთს – არახეთის განვიხილავთ.

არახეთი. არაგვის მარჯვენა მხარეს, მალა, მოკლე ხევის ბოლოს ყოფილა სოფელი, რომელიც ზეგან დაუზიანებია და მოსახლეობა ქვემოთ გადასახლებულა. ნასოფლარი შეიძლება გამოყენებულ იქნეს იმის საილუსტრაციოდ, თუ რა შიშის ქვეშ ცხოვრობდა ქართველი ფეოდალური ხანის ბოლო საუკუნეებში. საქმე ის გახლავთ, რომ ჩვენამდე მოღწეული ათიოდე სახლიდან ყველა ამავე დროს სიმაგრე იყო. მტრის გამუდმებული თარეშის გამო, ხალხი ისე იყო შეწუხებული, რომ თითოეული მცხოვრები ჩვეულებრივ საცხოვრებელ სახლს კი არ აგებდა, არამედ – სიმაგრეს. უშიშრად, ლაღად ცხოვრება მას არ შეეძლო. მტრის ჯარი თუ მცირე ჯგუფები ყველგან დამრწოდნენ.

ნასოფლარის სახლები ორი, სამი და ოთხსართულიანი ყოფილა. მათ, ადრეა, ბანიც ექნებოდა. პირველი სართული ყველგან დამხმარეა. ამ სახლებიდან შევარჩიეთ ნასოფლარის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მონაკვეთში მდგარი ციხე-სახლი. ამ შენობაში ორი ან, შეიძლება სამი სამშენებლო ფენა იყოს. თავდაპირველად ძირითადი ნაგებობის ორი სართული, შემდეგაა მიშენებული კომკი და მაშინვე უნდა იყოს ზედა ორი სართული დაშენებული (სურ. 307, 310).

თავდაპირველი შენობის კუბურ მასას კარი აღმოსავლეთით ჰქონია, იქვე ახლოსაა ხარი – ჭირნახულის შესანახად. სათოფეები პირველ სართულზე ცოტაა, ხოლო

ზედა სართულებზე მათი რაოდენობა იზრდება. მეორე სართულს სამი კარი აქვს. კარებამდე მიღწევა მოხდებოდა ხის კიბეებით. მესამე სართულის კედლები, სათოფეების გარდა, ნისკარტა სალოდებებია ც ყოფილა აღჭურვილი. ერთი მათგანი პირველი სართულის კარს იცავდა.

ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეზე მიდგმული კოშკის გვემა კვადრატს მიახლოებულია. მისი პირველი სართული სამეურნეო დანიშნულებისა იყო, ხოლო მეორე და მესამე, სათოფეებით აღჭურვილი, საბრძოლო იყო. მეორე, მესამე და მეოთხე სართულები საცხოვრებელი სახლის სათანადო სართულებს კარებით უერთდება. მეოთხე სართულს, სათოფეების გარდა, ორი დიდი ჰქონია ჩრდილოეთით. ასეთი დია ბოლო სართულები მთიანეთში ჩვეულებრივია საცხოვრებელ სახლებშიც. მათ იყენებდნენ ჭირნახულის გასანიავებლად, შესანახად.

შენობის პირველამგებს მის მორთვაზეც უზრუნია. ჩრდილოეთის მარცხენა კარის თავზე ადამიანი გამოუსახავს, გვერდებზე კი ჯვრები ამოუკვეთია.

მრავალია შორის მოვიტანთ ერთ ნიმუშს ხევესურეთიდანაც.

შატის დასახლება თავისთავად საოცრებაა არა მარტო ამ რეგიონისათვის, არამედ მთელი საქართველოსათვის. იგი ადამიანთა შემოქმედების უნიკალური ნაწარმოებია. ესაა იმის მაგალითი, თუ რა შეუძლია გამოიწვიოს განსაკუთრებულმა პოლიტიკურმა სიტუაციამ და გეოგრაფიულმა თავისებურებამ. აქ მცხოვრებთ წინააღმდეგობა უნდა გაეწიათ ჩრდილოეთიდან მოძალებული მტრისათვის, ამისათვის მათ მაქსიმალურად წარმატებული ვარიანტი აურჩევიათ (სურ. 359, 360).

კლდოვანი კონცხი, აღმართული მდ. არღუნსა და მის შენაკადს შორის, მოსახლეობას მარჯვედ დაუკავებია. მოსახლეობის სიმრავლისა და ადგილის სიმცირის გამო, სახლები ისე მჭიდროდ გაუდგამთ, რომ მათ შორის თავისუფალი ადგილი არც რჩება, ამიტომ ერთი შენობის ბანი ზემოთ მდგარის ეზოა და ა. შ. სახლებს შორის დარჩენილი ვიწრო ბილიკებით, „დაკიდული გზებით“ და ტერასებით მთელი სოფელი შეიძლება მოიაროთ.

შატის სახლები არაა ჩვეულებრივი სახლები, ისინი „ციხე-სახლები“, ანუ „ციხე-კოშკებია“, მთელი სოფელი ციხეა. ამიტომაც არ შეეცდებით, თუ მას „ციხე-სოფელს“ ეწოდებთ.

სასახლეები

სამეფო სასახლეები

იმის გამო, რომ სხვა სასახლეო ნაშთებს ჩვენამდე არ მოუღწევა, განვიხილავთ თავისთავად მეტად საინტერესო გრემის სასახლეო ნაშთებს.

გრემი 1466 წლიდან 150 წლის განმავლობაში კახეთის სამეფოს დედაქალაქი იყო. იგი შაჰ-აბასმა დაანგრია და შემდეგ ცხოვრება აღარ გაგრძელებულა.

1960-იან წლებში აქ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოავლინა ქალაქი, რომლის ტერიტორია 50 ჰექტარს აღემატებოდა. იგი სამ მონაკვეთად იყო დაყოფილი. ცენტრში მდებარე გორა ციტადელს ეკავა, დასავლეთის მონაკვეთში სავაჭრო უბანი იყო, ხოლო აღმოსავლეთის ვრცელი ფართობი მეფე-დიდებულთა დასახლებას ჰქონდა დაკავებული. სწორედ ამ უკანასკნელ მონაკვეთზე აღმოჩნდა სასახლე-თა ნანგრევები, „აკადემიის“ შენობის საძირკველი, შადრევნიანი პავილიონი (სურ. 311) და სხვადასხვა შენობათა ნაშთები. ყველა ეს შენობა, იატაკის დონეზე, თითქოს დანითაა გადაჭრილი და ამიტომ მხოლოდ მთავარი კედლების საძირკვლები ჩანს (სურ. 308).

ქალაქის დანგრევის შემდეგ, 1630-იანი წლების ბოლოს, გრემში იყვნენ რუსი ელჩები. სამწუხაროდ, მათი აღწერა ბუნდოვანია, მაგრამ ორი ცნობა მაინც საყურადღებოა. პირველის მიხედვით, ჭიშკრის შემდეგ ქვის სამი პალატი მდგარა. ხოლო მეფე ალექსანდრეს სასახლის ეზოში ქვის აუზი ყოფილა ცოცხალი თევზით.

გათხრებით გამოვლენილ დიდ ნაგებობებში გამოირჩევა ერთი (19,2 X 27,8 მ.), რომელიც სამ რიგად იყო დაყოფილი. მისი კბე სიგანით ოთხ მეტრამდეა, ხოლო სიგრძე შეიძლება მეტრია. ამ ნანგრევებში დარჩენილია ქვის დიდი აუზი კვრამიკული მძივებით. ელჩების ცნობაში შეიძლება ეს სასახლე იგულისხმებოდეს.

გრემის სასახლის კომპლექსში მეტად საინტერესო ერთი ნაგებობაა. იგი დიდი ზომის (11,8 X 12,7 მ.) გვერდებოდა პავილიონია. გადახურვა სექტებზე იყო დაყრდნობილი. პავილიონის შუაში მოხრდილი აუზია ექვსკუთრა ნიშებით. მდინარეს გადაშურე ეს გასართობ-დასასვენებელი პავილიონი პალატების ანსამბლში, ზაფხულში ნამდვილად შეების მომგვრელი იქნებოდა. ამ პავილიონში და მეორე სასახლის შიგნით გამართულ აუზში არ შეიძლება ირანის გავლენა არ შეიმჩნეოდეს.

აღეიანი. მეფეთა სასახლის ერთი სახე – მისალები დარბაზი – ნანგრევების სახით მოღწეულია აღევანში, რომელიც „ცხრაკარას“ სახელითაა ცნობილი (სურ. 312).

სოფლის გარეთ, ჩრდილოეთით, ნაგებობათა კომპლექსში გამოიყოფა მოხრდილი (შიდა ზომები 8,3 X 24,1 მ.) შენობა, რომელიც უკავშირდება ლეონ კახთა მეფის (1520-1574 წწ.) სახელს. დარბაზის ფართი 200 კმ.-ს უდრის. დარბაზის გრძელი მხარეები სარკმლებით ღიაა, ხოლო მოკლე მხარეები დახურულია. მხოლოდ სარკმლების ზომებში მკვეთრი განსხვავებაა – ეზოს მხარეს ვიწრო და დაბალია, ხოლო მოპირდაპირე მხარე, რომელიც გადააყურებს ალაზნის ველს, განიერი და მაღალია (2,5 X 3,2 მ.). სასახლეში ასეთი დიდი სარკმლების დატანება X-XI საუკუნეთა სასახლეთა მშენებლობის ტრადიციების გაგრძელებაა.

არსებული ფრაგმენტებით დარბაზის შიდა სიმაღლე არანაკლებ ხუთი მეტრი იქნებოდა. კედლები ზუსტი ხაზებით ნაგებია აგურით.

თელავის მეფეთა სასახლე მეფეთა სასახლეებიდან ყველაზე უკეთაა მოღწეული. მან დაშენება და დიდი ცვალებები განიცადა, მაგრამ ამ ბოლო წლებში რესტავრატორებმა სცადეს მისთვის დაებრუნებინათ პირვანდელი სახე.

ისტორიული წყაროებით ცნობილია, რომ გვიანი საუკუნეების კახეთის სამეფოს

დედაქალაქი - გრემი შაჰ-აბასის ურდოებმა 1616 წელს საბოლოოდ დაანგრიეს. ამის შემდეგ, კარგა ხანს, გამოკვეთილად არ ჩანს, თუ სად იყო ქვეყნის ცენტრი. მხოლოდ შედარებით სიმშვიდისას, მეფე-პოეტმა არჩილმა შეძლო თელავში დაემკვიდრებინა ქვეყნის ცენტრი. მეფე არჩილი (1664-1675 წწ.) თელავში აგებს სასახლეს. გვიანი საუკუნეების ფეოდალთა რამდენიმე სასახლის გვემა ცნობილია, მაგრამ მეფის სასახლე მხოლოდ ამ აღდგენილი სახით წარმოგვიდგება.

ერთსართულიანი სასახლის გვემის მოხაზულობა კვადრატს მიახლოებულია. მისი ცენტრი უჭირავს ვრცელ სწორკუთხა დარბაზს, რომელსაც სამ მხარეს დერეფანი უვლის, ხოლო მეოთხე მხარეს ღია აივანია. მისაღები დარბაზის ვიწრო მხარეებიდან ერთის ცენტრში განიერი კარია, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს ნიშაა, სადაც, ალბათ, მეფის ტახტი იდგა, იგი მისაღები დარბაზი გახლდათ.

სასახლის ცენტრები ორივე მხარეს ღია აივნებს აქვს მოკავებული, ხოლო კუთხეებში თითო და ორ-ორი საცხოვრებელი ოთახია. დარბაზი და ოთახები ისრული მოხაზულობის კამარებითაა გადახურული, ფანჯრები და ნიშები, ისე როგორც XVII საუკუნის ფეოდალთა სხვა სასახლეებში (ძალინა, ნული, ახალგორი), ყველგან ორიარუსიანია.

ფეოდალთა სასახლეები

ფეოდალთა სასახლეები საქართველოში მრავალფეროვანი იყო, მაგრამ ისინი ქვეყნის ბელუკულმართობამ აღარ შეგვარჩინა. მათი დიდი უმრავლესობის კვალიც აღარაა. გადარჩენილი მცირე ნაწილიც ნანგრევებს წარმოადგენს. მათგან შემდეგის დასახელება შეიძლება: სამშვილდე, ალავერდი, ძალინა, კოდისწყარო, ნული, ნეკრესი, ყორნისი, ფორქალისები, ტბისი, ზემო ხოდაშენი, საბუე, ნინოწმინდა და სხვა. აქ რამდენიმე მათგანს განვიხილავთ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სასახლეთა უმრავლესობა ორსართულიანია, მაგრამ გვხვდება ერთსართულიანი და სამსართულიანიც. ნაგებობათა უმრავლესობას ხის სართულშუა გადახურვა აქვს და ორფერდა სახურავით მთავრდება. გადახურვისათვის ძირითადად კრამიტია ნახმარი.

ძალინა ფრონეს ხეობაში მდებარეობს. ფეოდალის ციხე-დარბაზიდან გადარჩენილი სასახლე კომკით მაღალი დონის არქიტექტორის დაპროექტებულია (სურ. 313, 314).

ძველი ძალიანაა დაზიანებული, მაგრამ ძირითადის აღდგენა ხერხდება. ერთსართულიანი სასახლე უშუალოდაა დაკავშირებული ხუთსართულიან კომკთან. სწორკუთხა გვემის მქონე სასახლე (14,0 X 23,2 მ.) ექვს ნაწილადაა დაყოფილი. ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ორ-ორი ოთახი ტოლდება და კვადრატული გვემა აქვთ, მათ შორის დასავლეთისა მოხრდილი დარბაზია, ხოლო სამხრეთისა - ღია აივანი, ღოჯია. ყველა ოთახს გარე კედლებში სარკმლები ახლავს, ხოლო ერთმანეთთან კარები აერთიანებთ. დარბაზი და ოთახები შეისრული კამარებით იყო გადახურუ-

სასახლე აგურით ნაგები ორსართულიანი შენობაა. იგი ისე ძლიერაა დანგრეული, რომ მხოლოდ პირველი სართულის გეგმის აღდგენა ხერხდება (სურ. 315, 316). სწორკუთხა გეგმის (8,5 X 15,0 მ.) შიგნით შვიდი სხედასხვა ზომის სათავსია, მათგან აღმოსავლეთის ხაზზე სამი მოზრდილი დარბაზია. შესასვლელი აღმოსავლეთით და დასავლეთით თითოა. ხუთ სათავსში თითო ბუხარია, ცენტრალურ დარბაზში კი - ორი. ეტყობა, იგი მისაღებად იყო განკუთვნილი. ყველა სათავსის კედლები შეისრული თაღებითაა დამუშავებული და იმავე მოხაზულობის კამარებით ყოფილა გადახურული. დეტალებიდან აღსანიშნავია სამხრეთ-დასავლეთით კედელში განლაგებული სწორკუთხა ღრმა უბე.

ყველა სათავსი ერთმანეთს კარებით უერთდება. სამხრეთის მხარეს ორიარუსიანი განიერი და მაღალი სარკმლებია განლაგებული.

მეორე სართულზე მოსახვედრად ერთი კიბე კედლის სიღრმეში გარედან აღმოსავლეთითაა, მეორე კი შიგნიდან, ისევე კედელში, დასავლეთითაა.

მეორე სართულის ჩრდილო კედლების მცირე ნაწილებია გადარჩენილი. მეორე სართულის გეგმა, ალბათ, ძირითადად პირველის განმეორება იქნებოდა.

ფორქალისში უფრო პატარა ფეოდალის სასახლის ნანგრევია დარჩენილი. იგი მდებარეობს ისტორიულ ქვემო ქართლში. ეს ნასოფლარი ალგუაის მარჯვენა ნაპირზეა, სოფელი ფარცხისის პირდაპირ. სოფელს ორი პატარა ეკლესია ჰქონია. ორსართულიანი სასახლე ფერდობზეა. სასახლის პატრონი, როგორც ჩანს, მცირე შესაძლებლობებისა ყოფილა (11,4 X 15,2 მ.). მას სასახლისათვის დაცვის ფუნქციაც დაუკისრებია, რადგან მისთვის ზურგის მხარეს ორივე კუთხეში, სიმეტრიულად ცილინდრული კოშკები მიუდგამს.

სასახლის პირველი სართული ერთი გრძელი სათავსისა და იმავე სიგანის აივნისაგან შედგება. აივნიდან ერთ კუთხეში გაჭრილი კარით შევიდით სათავსში, რომელიც ორი კედლის შეერილით სამადაა გაყოფილი. კარის სიახლოვეს ბუხარია, ხოლო მოპირდაპირე კედლის მთელ სიგრძეზე ღრმა ნიშებია ჩამოჭრიებული. ისინი თავის დროზე განჯინები იქნებოდა. მეორე სართულზე სათავსების იგივე განლაგებაა - ე. ი. ერთი დარბაზი და აივანი. ეს უკანასკნელი დახურული უნდა ყოფილიყო, რადგან მის შიდა კედელში ორი ბუხარია. მეორე სათავსი ერთიან დარბაზს წარმოადგენდა. მათ ერთი კარი აერთიებთ.

შენობაზე მიდგმული ცილინდრული კოშკებიც ნანგრევებითაა სავესე და დეტალები არ ორკვევა, მაგრამ ჩანს, რომ ისინი XVIII საუკუნის მსგავსი კოშკებივითაა გადაწყვეტილი. გარე კედლებში სათოფეებია.

ნინოწმინდა. იმავე ეპოქის ერთ ნიმუშს კიდევ მოვიყვანთ. ესაა ნინოწმინდელი ეპისკოპოსის საბა ტუსისშვილის მიერ 1774-77 წლებში აგებული სასახლე. იგი, გალაენის შიგნით ნაგებობათა სიეიწროვის გამო, დაუდგამთ გალაენის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში, კოშკსა და სამრეკლოს შორის. სასახლემ ისეთ მდგომარეობაში მოაღწია, რომ მისი თავდაპირველი სახის წარმოდგენა ხერხდება.

ორსართულიანი შენობის გეგმა გრძელ სწორკუთხედშია მოთავსებული. პირველი სართული ბოლოებში კვადრატული ოთახებისა და შუაში დარბაზისაგან შედგება.

ზემოთაც იგივე განლაგებაა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ შუაზე, დარბაზის თავზე, აივანია, ეზოსკენ ღია ლოჯიით. კარები პირველი სართულის ოთახებს ცალ-ცალკე აქვთ ეზოდან, ისინი შიგნითაც კარებით უკავშირდებიან ერთმანეთს, ბუხარი მხოლოდ პირველი სართულის ორ ოთახშია. განათებისათვის ქვემოთ პატარა და ზემოთ დიდი სარკმლები მხოლოდ ეზოსკენაა გაჭრილი. კედლები კარგადაა შელესილი. ხოლო ჭერი ორივე სართულზე ხითაა დეკორატიულად დამუშავებული. ხის განჯინები აჟურულად, ჩუქურთმითაა დამუშავებული. სარკმლები შედარებით წვრილად და კვადრატული. ეს გამოწვეული იყო სარკმლის მინის ჩამოსხმის შესაძლო ს დიდი.

ნინოწმინდის სასახლეში აშკარად ჩანს კახეთის ადრეული სასახლეების თავისებურებათა ხაზი და ამავე დროს გვიჩვენებს მომდევნო საუკუნესთან სტილისტურ კავშირს.

კომუნალური ნაბეზობები

აბანოები

კომუნალური ნაბეზობებიდან შემორჩენილია აბანოები, ისიც ქართლ-კახეთში. დასავლეთ საქართველოში გვიანი საუკუნეების აბანოები ჯერჯერობით მიკვლეული არ არის. ამის პირდაპირი ახსნა არ მოგვეპოვება, მაგრამ შეიძლება მიზეზი იყოს სპარსეთთან აღმოსავლეთ საქართველოს კავშირი. იქ ხომ შადრვენები და აბანოები ძალიან იყო გავრცელებული.

მართალია, აბანოები საქართველოს ორივე ნაწილში გავრცელებული იყო ჯერ კიდევ გვიანანტიკურ-ადრეფეოდალურ ხანაში, მაგრამ მათი მშენებლობა წყდება არაბების შემოსევის შემდეგ და გვიან საუკუნეებამდე ერთადერთია ქალაქ დმანისის აბანო.

გვიანი საუკუნეების აბანოებიდან აქ შეიძლება შემდეგი ჩამოეთვალოთ: თბილისში ე. წ. როსტომის აბანო, თელავში ე. წ. ერეკლეს აბანო, გრემის, სამშვილდეს, ხერთვისის, ქვემო ჭალის, ახალგორის, ნიზისის, მძოვრეთისა და სხვა აბანოები.

ეს აბანოები ზომებით, სათავსთა განლაგებით და ზოგიერთი დეტალით განსხვავდება ერთმანეთისაგან, ხოლო მათი გათბობის სისტემა ერთ პრინციპზეა აგებული.

აბანო ძირითადად შედგება შემდეგი მონაკვეთებისაგან: გასახდელ-მოსაცდელი, ცივი, თბილი, ცხელი სააბაზანოები და საქვაბე.

აბანო, ნაწილობრივ, ორსართულიანია. გასახდელი და ცივი სააბაზანო (ხშირად ეს ორი ფუნქცია დაკისრებული აქვს ერთ სათავსს) ერთსართულიანია, ხოლო თბილი და ცხელი – ორსართულიანი. ყველა სათავსის იატაკი ერთ დონეზეა. საქმე ის გახლავთ, რომ საცეცხლე განყოფილება დაბლაა, რადგან აქედან ცხელი ჰაერი უნდა შევიდეს ცხელ და თბილ სათავსთა იატაკებში მოწყობილ სადგარებიან

დაბალ სართულში. აქ დატრიალებული ცხელი ჰაერი ათბობს ზედა სართულის იატაკს. იატაკის სითბო კი გადაეცემა სათავსს. ასეთი გზით მიღებული სითბო თბილ სათავსს კი ყოფნის, მაგრამ ცხელი სათავსის მიღებას მეტი სითბო სჭირდება. ასეთი სითბოს წყაროს კი წარმოადგენს კედლები, რომლებზეც გაკრულია გვერდებაკეცილი კრამიტისმაგარი კერამიკული ფილები. ასეთი ფილებით კედლები ისე იფარება, რომ ისინი რადიატორის როლს ასრულებენ. ქვედა სართულის ცხელი ჰაერი იატაკში დატანებული სპეციალური ნაპრალების საშუალებით შედის ე. წ. რადიატორებში. ცხელი ჰაერის ცირკულაცია ხდება მთელი კედლის სიბრტყეზე, თბება კედლები და თბება სათავსიც. ამ სითბოს ემატება იატაკის სითბო და სათავსი ცხელდება.

ახლა თვით ბანაობის წესზე. ცივ სააბაზანოში აუზი მხოლოდ ცივი წყლითაა. ვისაც სურვილი აქვს, ცივ აბაზანას მიიღებს და ისე შევა თბილში, ან სულაც არ შევა. ზოგმა თბილ წყალში ბანაობის შემდეგ შეიძლება ცივი წყალი გადაივლოს. თბილი და ცხელი სათავსების აუზები მარაგდება ცხელი წყლით საცეცხლეს თავზე მდგარი ქვაბიდან. ამ ქვაბიდან კერამიკული მილებით წყალი მიეწოდება ცხელ და თბილ აბანოებს. იქვე კერამიკული მილებით მიედინება აგრეთვე ცივი წყალი, რათა იყოს გაზავეების საშუალება.

აბანო შენდება ქვით ან აგურით. ხშირია შემთხვევა, როცა ორივეა გამოყენებული: ქვა კედლებში, ხოლო აგური თაღებსა და გუმბათებში. აბანოს ყველა სათავსი გუმბათით და კამარითაა გადახურული. განათებისათვის საჭირო ჟრღობებიც კამარებსა და გუმბათებშია განლაგებული.

ფეოდალურ საქართველოში აბანო ძალიან ფენების დაკვეთით შენდებოდა და თვითონვე იყენებდნენ. დღემდე მოღწეული აბანოების უმრავლესობა ფეოდალთა რეზიდენციების შემადგენლობაში შედის. ხოლო რაც შეეხება ქალაქებს, აქ სხვა სურათი იქნებოდა. ცხადია, აბანო მეფეთა სასახლესთანაც იქნებოდა და დიდ ფეოდალთა რეზიდენციასთანაც, მაგრამ უნდა ყოფილიყო მოქალაქეთათვისაც. ამის საუკეთესო მაგალითს იძლევა ნაქალაქარი გრემი, სადაც გამოვლინდა ორი აბანო. ერთი აბანო დგას მეფე-დიდებულთა უბანში, ხოლო მეორე – ქალაქის სავაჭრო უბანში. ამ აბანოებთან დაკავშირებით საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ მეფე-დიდებულთა უბანში მდგარი აბანოს აგურის იატაკი ოდნავაა გაცვეთილი, ხოლო მეორეში – თითქმის ბოლომდე. გრემი ხომ დიდი სავაჭრო ცენტრი იყო, აქ ხალხმრავლობა გახლდათ.

ხემისიამოთელილი ძეგლებიდან აქ ორი სამეფო და ერთ თავადის აბანოს განვიხილავთ.

„როსტომის აბანო“ თბილისის ძველ უბანშია, მტკვრის მარჯვენა მხარეს, ანჩისხატის მიდამოებში. აბანო, სასახლესთან ერთად, აუგია როსტომ მეფეს (1632-1658 წწ.). სასახლე და მისი ანსამბლი შეეწირა 1795 წ. ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევა-ს. თბილისის გოგირდის აბანოები განთქმული იყო როგორც უებარი მკურნაეი. საჭურისი იმდეთი ჩაეშვა მათში და როცა შეღვევი ვერ მიიღო, აბანო, ანსამბლთან ერთად, დაანგრეინა. ამის შემდეგ მისი აღდგენა არ უცდიათ, ხოლო 1814-1832

წლებში შიგ ზარაფხანა და სასინჯი პალატა ყოფილა გამართული. ჩვენი საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს, თბილისის 1500 წლის იუბილეს მიახლოებასთან დაკავშირებით, ამ ადგილზე გათხრით და აღდგენითი სამუშაოები ჩატარდა. ამიტომ მის თავდაპირველ სახეზე საუბარი შესაძლებელი გახდა.

ეს აბანო, საერთო გადაწყვეტით, ტიპურია იმ ეპოქისათვის, მაგრამ შიდა მორთულობითა და მდიდრული მასალით, როგორც სამეფო, განირჩევა სხვებისაგან.

აბანოს გეგმა კვადრატს მიახლოებულია. კარი ჩრდილოეთით, სასახლის მხარეს ჰქონია. აქედან გრძელი გარე კორიდორი საცეცხლურში მიემართება, მეორე მხარეს კი დერეფანია, საიდანაც შეიძლება ერთი კარით გასახდელში, მეორე კარით კი საპირფარეოში შესვლა. გასახდელიდან შეიძლება მოხვედრა კვადრატულ სათავსში, რომელიც პატარა ნიშების მიხედვით საკოსმეტიკოს უნდა წარმოადგენდეს. აქედან ისევ კართაა გასასვლელი გრძელ დარბაზში, სადაც ბოლოებში ცხელი წყლის თათო აუზია. ამ დარბაზიდან შეიძლება მცირე ზომის აუზიან სათავსში შესვლა. საცეცხლე შესასვლელის მოპირდაპირე კუთხეშია. მის ზემოთ ტაშტი თუ სპილენძის ბრტყელი ნაჭერი იდო. საცეცხლედან ცხელდებოდა ლითონის ეს ტაშტი, მისგან კი – საქვამე. აბანო გოგორდის წყლით მარაგდებოდა. გოგორდოვანი წყლის დასაღები მცირე სათავსი ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეშია. დიდი დარბაზის შუაზე შადრევანია, რომელიც სპეციალურად წყაროს წყლით მარაგდებოდა.

აბანო ნაგებია აგურით. იატაკი სპეციალურად დამზადებული ფილებით იყო მოფენილი. დარბაზის კედლების ქვედა ნაწილი მრავალფეროვანი შორეკვციით იყო მოპირკეთებული. გადახურვა ყველგან გუმბათოვანი ან კამაროვანია, სინათლის წყარო ყველგან ზემოდანაა.

გრემი თელავსა და ყვარულს შუაა, მდ. ინწობას მარჯვენა მხარეს. კახეთის სამეფოს (1466-1616 წწ.) დედაქალაქი გრემი სამ მონაკვეთად იყო გაყოფილი. ცენტრში გალავნით შემოფარგლული ტაძარი და სამრეკლო იყო, აღმოსავლეთით მეფე-დიდებულთა უბანი, ხოლო დასავლეთით – საეპტო უბანი. ამ ორ უკანასკნელ უბანს თავიანთი აბანოები ჰქონდა.

საეპტო უბნის აბანო თავისთავად დიდია, მაგრამ არც ისეთი დიდი და მრავალფეროვანი, როგორც დიდებულთა უბნისაა. პირველის კედლები ორ მეტრამდეა შერჩენილი, ხოლო მეორისა ზოგან სამ მეტრს აღწევს. გადახურვის ფრაგმენტები კი მხოლოდ იატაკზე უყარა.

გრემის აბანოებიდან ჩვენ განვიხილავთ სამეფოს, რადგან ასეთი დიდი (14,5 X 22,2 მ.) და მრავალფეროვანი ობიექტი სხვა არ გვევლინება. იგი იდგა ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთის განაპირას და წყლით ივსებოდა პატარა მდინარე ბოლიდან. იგი შედგება ორი, თითქმის თანაბარი მონაკვეთისაგან. სამხრეთის მონაკვეთი მოსაცდელია, ხოლო ჩრდილოეთის – საბანაო. ჩვეულებრივ, ყოველ აბანოს ახლავს ექსტიმბულ-გასახდელი, მაგრამ აქ ეს მონაკვეთი ისე დიდი და მრავალფეროვანია, რომ გვაფიქრებინებს, მას სხვა დატვირთვაც უნდა ჰქონოდა. როგორც ეს აღმოსავლეთის ქვეყნებში მიღებული იყო, აქაც შეიძლება იგი გამიზნული იყო დასვენებისათვის (სურ. 317).

აბანო, სითბოს შენახვის მიზნით, სანახევროდ მიწაში იჯდა. იმავე მიზეზის გამო მთელ შენობას მხოლოდ ერთი კარი ჰქონდა ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში (დამხმარე კარი ყოფილა მოპირდაპირე კუთხეში, მაგრამ მისთვის მალე კედლები შემოუშენებიათ.). ამ კარიდან შენობის ცენტრში შეიძლება მოხვედრა, სადაც ვრცელი ოთხმკლავა სათავსია. ამ ოთხმკლავას ცენტრი გუმბათით იყო გადახურული, ხოლო მკლავები – კამარებით. მათგან სამი მკლავი ტოლია, ხოლო მეოთხე ღრმაა და განიერი. დარბაზის ცენტრიდან მკლავების იატაკის ღონე 60-70 სანტიმეტრითაა აწეული. იქ ფარდაგები იჭებოდა დაფენილი და აბანოდან გამოსვლის შემდეგ დაისვენებდნენ. იმავე მიზანს ემსახურებოდა დარბაზის ცენტრში მოთავსებული ექვსაფსიდა შადრევანი. მოპირდაპირე ჩრდილოეთის მკლავის ცენტრში კი რვაგვერდა მცირე აუზია. იგი ცივი წყლის მისაღებად თუ იყო განკუთვნილი. შენობის ამ მონაკვეთის კუთხეში სხვადასხვა დანიშნულების დამხმარე სათავსებია განლაგებული.

შენობის საბანაო მონაკვეთსაც ეტყობა მაღალი დონის, გამოცდილი არქიტექტორის ხელი. პირველიდან მეორე მონაკვეთში მოხვედრა მხოლოდ ერთი კარითაა შესაძლო. შენობის დეტალური აღწერა შორს წაგვიყვანს, ამიტომ მოკლედ ვიტყვი, რომ ცენტრი მოკავებული აქვს ისევე ოთხმკლავა დარბაზს, მხოლოდ აქ მკლავები ტოლია, თანაც ერთნაირი გადაწყვეტით. ჩრდილოეთი მხარის თითქმის მთელ სიგრძეზე ცივი წყლის აუზია, შუაზე სპილენძის ტაშტით. ტაშტი კი საცეცხლედან ხურდებოდა, ტემპერატურის სხვაობა წყალს ამოძრავებდა და მთელი აუზი ცხელდებოდა, აქედან ცხელი წყალი კი აუზებში ნაწილდებოდა. სხვადასხვა ფორმის აუზები ამ მონაკვეთზეა მობმული აღმოსავლეთით და დასავლეთით. მათ გარდა, არის სხვადასხვა დანიშნულების სათავსები. აღსანიშნავია ერთი გარემოებაც, სამგან იატაკზე, კედელთან დგას კერამიკული „ქვაბი“. მათი წარმოშობა და დანიშნულება აღმოსავლური უნდა იყოს, ალბათ, სისუფთავეს ემსახურებოდა.

ქვემო ჭალა. ამილახორთა XVII-XVIII საუკუნეების რეზიდენციაში აბანოც შედიოდა. აქ რთული, მრავალსათავსიანი შენობა მდგარა. დაზიანების გამო, ყველა დეტალი არ ირკვევა, მაგრამ ძირითადი კარგად ჩანს.

აბანოში შესასვლელი დასავლეთიდანაა. პირველია ოქტოგონური გვერდის გუმბათით გადახურული სათავსი. ესაა გასახდელ-მოსაცდელი. აქედან ტალანის გავლით ვრცელ საბანოში ვხვდებით. მათ გარდა, არის წყალსაცავი, საქვაბე და სხვა დამხმარე სათავსები. შენობა ძირითადად აგურითაა ნაგები (სურ. 318).

მარვასლა, ბაზარი

ეს ორი ნაგებობა ვაჭრობასთანაა დაკავშირებული, ამიტომ შეიძლება ერთად განვიხილოთ. რადგან ეს საკითხები შეუსწავლელია და ძეგლებიც მცირედაა მოღწეული, ამიტომ სრულყოფილად მათ ვერ წარმოვადგენთ.

ანტიკურ და ფეოდალურ ეპოქებში ქარვასლა და ბაზარი ძირითადად დამახასიათებელი იყო ქალაქებისათვის. განსხვავება ალბათ იმაში იყო, რომ დიდ

ქლაქში, უბნების მიხედვით, რამდენიმე ბაზარი შეიძლება ყოფილიყო, ატარა ქლაქს კი ერთი ცუფოლა.

XI საუკუნის შუა ხანებში შექმნილ ჯავახეთის ახალქლაქში ამკარად გამოირჩევა ქრევასლა და საეპტოც, ღია ქულბაქებად განლაგებული ნაგებობის ნანგრევები. სამწუხაროდ, ქლაქმა მომდევნო საუკუნეებში იმდენი ცვლილება განიცადა, რომ მათი თავდაპირველი სახის აღდგენა ძნელდება.

ადრეული თუ შუა პერიოდის სხვა ნაქლაქარებზე ამკარად გამოვლენილი არ ყოფილა ქრევასლა თუ ქულბაქები, ამიტომ აქ მოვიყვანო მხოლოდ გვიანი პერიოდის ქლაქ გრემის მაგალითს.

ბაზარი, ისიც დახურული, ნაქლაქარ გრემში შემორჩა. ნაქლაქარზე საეპტორო უბნის ცენტრში მდებარე ნანგრევებს ახლაც „ქულბაქებს“ ეძახიან. ქულბაქი სპარსულად საეპტო სახელს ნიშნავს. ეს ტერმინი IX საუკუნიდან შემოდის. XIV-XV საუკუნეებიდან ქულბაქს დუქანი ცვლის. მაგრამ კარგა ხანს ეს ორი ტერმინი პარალელურად მოქმედებს, ქულბაქი და დუქანიც სხვადასხვა საქმიანობას ემსახურებოდა.

გრემში დახურული ბაზრის გეგმა მოგძიო სწორკუთხედა, რომლის ირგვლივ განლაგებულია ოცდაათამდე ქულბაქი. ქულბაქის ტიპური გეგმაა სწორკუთხა სათავისი წინ გვერდებში შემოკლილი აივნით (სურ. 321). ისინი ერთმანეთს თითო კარით უკავშირდებიან. შეიძლება სათავისი მედუქნისათვის საწყობიც იყო და საცხოვრებელიც, ხოლო აივანზე საეპტო გამოჰქონდათ. ქულბაქების უმრავლესობას ბუხარიც ახლავს. ზოგიერთ ქულბაქს სარდაფიც გააჩნია. ბაზრის დასავლეთის ცენტრში ქულბაქის შუაში აუზია. შეიძლება იქ ცოცხალი თევზი იყიდებოდა.

ბაზრის ერთადერთი სატრანსპორტო შესასვლელი ჩრდილოეთით, ცენტრში აქვს. იქვე ყარაულისა და მებაჟის ოთახი. მეორე კარი აღმოსავლეთითაა. იგი უშუალოდ ქრევასლას უკავშირდებოდა. ქრევასლა გრძელი შენობა იყო, რომლის შუაზე განიერი ტალანია, ხოლო ორივე მხარეს ჩარიგებულია სხვადასხვა ზომის 32 ოთახი. ეს მქარავენია სასტუმროა. ცხენებისა და აქლემებისათვის თავლა და სხვა საჭირო სათავსები გარეთ, იქვე მახლობლად იქნებოდა.

ბაზრის ქულბაქები უფრო კაპიტალურადაა ნაგები და ყველა კამაროვანი გადახურვით იყო. ქრევასლის კედლები უფრო თხელია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ მას პორიზირებული კოჭოვანი გადახურვა ჰქონდა.

ფარავნის ქარვასლა მდებარეობს ფარავნის ტბის სიახლოვეს, სოფლის შიგნით. იგი ნანგრევის სახითაა მოღწეული. გათხრების შედეგად დგინდება, რომ აქ შუა ფეოდალურ ხანაშიც უნდა ყოფილიყო ქარვასლა. ხოლო ის, რაც აქამდეა მოღწეული, XVI-XVIII საუკუნეებისაა და რამდენჯერმეა გადაკეთებული (სურ. 319).

ქარვასლის შენობას გარედან სწორკუთხა მოხაზულობა აქვს, ხოლო შიგნით სამხანაია. გვერდითი ნაგები განიერი და ტოლბოა, ხოლო შუა ნაწილი სივანეში მათი მცირედ ჩამოუყარდება. ნაგები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია კვადრატულ სვეტებზე დაყრდნობილი ხუთ-ხუთი თაღით. თაღებისა და კამარების მოხატულობა ისრული

იყო. შენობის ერთადერთი კარი სამხრეთის ცენტრშია. ამ განიერი კარით ბორბლიანი ტრანსპორტიც შევიდოდა. განათებისათვის თითო სარკმელია გვერდითი ნაგების ყველა მონაკვეთში. ისინი, ალბათ, ანათებდნენ გვერდით ნაგებში ჩამწყრივებულ სათავეებს.

შენობა ნაგებია ქვით, რომელთა უმრავლესობა თლილია. კედლებში ბლომად ურევია სხვადასხვა დროის ჩუქურთმიანი და რელიეფიანი ქვა. ისინი თავისთავად გადაკეთებებზე მოუთითებენ.

ხიჯვაი

ხიდებს საქართველოში აშენებდნენ მას შემდეგ, რაც ქართველები მიწაზე დამკვიდრდნენ. ქვეყანაში დიდი და პატარა მდინარეების სოხვეუ ხიდების სიმრავლეზე მოგვითითებს. პატარა და საშუალო მდინარეებზე, ალბათ, ხის ხიდებს აგებდნენ, მაგრამ განიერი კალაპოტის მქონე მდინარეებზე, ადრე თუ არა, ანტიკური დროიდან მაინც, ქვის ხიდები იქნებოდა. კირის დულაბის შემოღების შემდეგ ქვის ხიდების აგება შედარებით გაიოლდებოდა. საქართველოს ტერიტორიაზე ბლომადაა ძველი ერთმალისანი ხიდი და მრავალმალისანი ხიდების ნაშთები, მაგრამ ისინი შესწავლილი არ არიან.

ვახუშტი ბაგრატიონს თავის „გეოგრაფიაში“ ბუერი ხიდი აქვს დასახელებული. იგი რამდენიმე ხიდს ასახელებს მტკვარზე, რიონზე და სხვა დიდსა თუ პატარა მდინარეზე, თანაც მასალად იგი ასახელებს ხესა და ქვას. ამასთან, აღნიშნავს, რომ ისეთი ჩქარი მდინარე, როგორცაა, ცხენისწყალი, თურმე არც ქვისა და არც ხის ხიდს არ აჩერებდა და ეპისაგან დაწნულ „ბონდს“, ე. ი. კიდულ ხიდს აკეთებდნენ და ზედ ქვეითად გადადიოდნენ.

აქვე ისიც უნდა დაუვამატოთ, რომ ხიდი იყო ერთმალისანი და მრავალმალისანი. მრავალმალისანი ხიდი, უპირველეს ყოვლისა, კეთდებოდა კალაპოტის სიგანის გამო, ამასთან, წყალდიდობაც იყო გათვალისწინებული.

ხიდის მშენებლობა და გზის კეთილმოწყობა სახელმწიფო საქმე იყო. ამის კარგი მაგალითია მემტაიანის ცნობა დაეთი აღმაშენებლის აღმშენებლობის შესახებ, ამასთან სხვა საქმიანობათა შორის ნათქვამია: „აღაშენა, რაოდენნი ხიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ საეაღნი, ქვა-ფენილ ყენა“.

ხიდისათვის მდინარის კალაპოტში ყოველთვის ვიწრო და მოხერხებულ ადგილს ეძებდნენ. მაგალითად, თბილისში მეტეხის ძირში, იქ, სადაც ახლაც ხიდია, წინა საუკუნეებშიც ყოფილა ხიდი. XVIII ს-ის პირველ ნახევარში, ვახუშტის თქმით, „აქ განავალს ხიდი კალიდან ისნს, ციხიდან ციხესა“. ხიდი იყო „მშენიერად ნაგებიც“.

მცხეთაში, მდ. მტკვარზე, რკინიგზის სადგურის მდებარეობაში არსებული ხიდი ახალია, 20-იან წლებშია აგებული, მაგრამ მის აღმოსავლეთით, სამასიოდე მეტრის დაცილებით, ზაჰესის საგურბის შედეგად დაფარულია ძველი ხიდი, რომელსაც „მოგვია ხიდს“ უწოდებდნენ. ზოგიერთი ცნობით, იგი თითქოს რომელიღაც სარდლის

პომპეუსის (ძვ. წ. I საუკუნის 60-იანი წლები) მიერაა აგებული. აქ ვიწრო კალაპოტში, შუაზე კლდოვანი ბორცვით, ისეთი მარჯვე ადგილია, რომ შეუძლებელია ხიდი, ისიც ქალაქის მიდამოებში, მანამდეც არ ყოფილიყო. შეკეთებებით, ამ ხიდმა აარსება მთელი შუა საუკუნეები, ვიდრე 1841 წელს აქ ახალი ხიდი არ გაჩნდა. თუ როგორ ჩააქსოვეს მასში ძველი ხიდი, უცნობია.

მეტკერის გაყოლებაზე, ნაქალაქარი ურბნისის მიდამოებში, მდ. ხრამზე ე. წ. გატეხილი ხიდი და სხვა რამდენიმე ბურჯიანი ნახიდურები, მიგვითითებენ დიდი ხილების არსებობაზე. მაგრამ აქ მოიყვანთ მხოლოდ შედარებით პატარა მდინარეებზე გადებული ერთმადიანი ხიდებს. ესენია ქვით ნაგები ხიდები, რომელთა განაპირა ბურჯებზე გადადებულია ნახევარწრიული ან შეისრული თაღები.

ბესლეთი. შუა ფეოდალური ხანის რამდენიმე ათეული ხიდიდან, რომლებიც შემორჩენილია საქართველოს სხვადასხვა მხარეში, მხოლოდ რამდენიმეს მოიყვანთ. მათ შორის წარწერა მხოლოდ ბესლეთის ხიდს აქვს. იგი სოხუმის მიდამოებში, მდ. ბესლეთზეა. მას, 30-იან წლებში ასომთავრული წარწერის აღმოჩენამდე, „კენეციის“ ან „კენუის“ ხიდს ეძახდნენ. დანიანებული წარწერა თარიღდება IX-XII საუკუნეებით.

ხიდის ზედაპირის სიგრძე ორმოც მეტრამდეა, ხოლო სიგანე ხუთ მეტრს უახლოვდება. ქვით კირის ხსნარზე ნაგებ ხიდს წრიული მოხაზულობა მდგრადობას აძლევს. მისი გამოყენება ახლაც შესაძლებელია (სურ. 320).

სხვა რეგიონებისაგან განსხვავებით, ოცზე მეტი თაღოვანი ხილია შერჩენილი აჭარაში, მათი ზოგადი თარიღი ფეოდალური ხანაა, მაგრამ უფრო მეტი შუა პერიოდისა უნდა იყოს. მათგან დავასახელებთ დანდალოს ხიდს (აჭარისწყალზე), რომლის სიგრძე 35 მეტრია, ხოლო სიგანე სამ მეტრამდეა.

საინტერესო ხილია შერჩენილი რკონის მონასტერთან მდ. თეძამზე. იგი თავისი ფორმებით ახლაც მიშვიდველია.

გვიანი საუკუნეების ხიდებიდან უნდა დავასახელოთ მეფე როსტომის (1632-1658 წწ) სახელით დაკავშირებული ვერეს ხიდი თბილისში და მდ. ხრამზე „წითელი ხიდი“, ანუ, როგორც მას ხშირად ეძახიან, „გატეხილი ხიდი“.

ვერეს ხიდი. თავის დროზე თბილისის გარეთ, მცხეთისკენ მიმავალ გზაზე, მდ. ვერესზე იყო ხიდი. 1932 წ. იგი დაფარა ახალმა ხიდმა, რომელიც ააგეს კოსტაეას ქუჩის ბოლოს გმირთა მოედნის შექმნისას. შემდეგში კი იმ მიზეზით, რომ თითქოს იგი მდინარე ვერეს წყალს ვერ ატარებდა, ორი მალი გაანგრეს. ასე უახროდ შეეწერა ისტორიული ხიდი ქალაქის მესვეურებს.

ვერეს ხიდი ოთხმადიანია (მაღლების სიგრძე მერყეობს 6 მეტრიდან 10 მეტრამდე). მაღლები ისრული ფორმისაა, როგორც ეს მიღებული იყო გვიან საუკუნეებში. ხიდის სიგრძე სამოცდაათი მეტრია, ხოლო სიგანე – ექვს მეტრამდეა. იგი ნაგებია ძირითადად აგურით, ნატეხი ქვის გამოყენებით.

„წითელი ხიდი“ თბილისიდან აღმოსავლეთით 55 კილომეტრზეა და მდებარეობდა ირანის საქარაენო გზაზე. იგი გადებულია მდ. ხრამზე. ამჯერად აქედან იწყება აზერბაიჯანი. ისტორიული ხიდებიდან ეს ყველაზე დიდია და იგი, შეკეთების შემდეგ, ახლაც მოქმედებს. ხიდს ორი განივი და ორი შედარებით

ვიწრო მალი აქვს. ხიდის განიერ ბურჯებში სხვადასხვა დანიშნულებისა და ზომის სათავსებია. მათი გამოყენება შეიძლებოდა საწყობებად, ასევე მცირე ქარვასლის როლსაც შეასრულებდა. ხიდი ნაგებია ძირითადად აგურით (სურ. 322, 323).

საქართველოს მხარეებიდან ყველაზე ბევრი ხიდი შერჩენილია აჭარაში. შუა ფეოდალური ხანის ხიდებიდან შეიძლება დავასახელოთ: დანდალოს, მახუნცეთის, ფურტიოსა და სხვა ხიდები.

სიმაგრეები

გინხა-ძალაქვაი

ანტიკურ და ფეოდალურ ხანაში, როგორც საქართველოში, ისე მთელ ცივილიზებულ სამყაროში, ქალაქი სიმაგრეს წარმოადგენდა. ქალაქი სხვადასხვა სახის იყო, ზოგი მათგანი დედაქალაქს წარმოადგენდა, ზოგში ცალკეულ დიდებულითარეზიდენცია იყო გამართული და ზოგიც სავაჭრო ცენტრი იყო. აღსანიშნავია ისიც, რომ ფეოდალურ ქვეყნებში ქალაქი იყო სამეფო და საფეოდალოც. სამეფო ქალაქები მთელ ქვეყანაში იყო გაფანტული, საფეოდალო კი მხოლოდ ლოკალური იყო. ყოველი სახის ქალაქი დაცული უნდა ყოფილიყო. იქ, მეპატრონის კონტროლის გარეშე, ვერც ვერაინი შევიდოდა და გამოსვლაც თვალყურს ექვემდებარებოდა. აქედან გამომდინარე, ყოველ ქალაქს გალავანი ჰქონდა შემოვლებული და იმდენი ჭიშკარი ჰქონდა, რამდენი გზაც ადგებოდა. ყოველ ჭიშკარს დაცვა გააჩნდა. გალავანში, ადგილმდებარეობის თავისებურების გათვალისწინებით, კოშკები იყო ჩართული. თვით ქალაქის შიგნით სიუხურების სამყოფი, ციტადელი, აუცილებლად გამოყოფილი უნდა ყოფილიყო, რადგან სიუხურებს ეშინოდა არა მარტო გარეშე მტრისა, არამედ ქვეშევრდომებისაც.

როგორც ყველაფერი, ქალაქიც დროთა ვითარებაში ცვლილებებს განიცდიდა. ამ მხრივ ძალიან დამლუპველად მოქმედებდა თავდასხმები, ნგრევა, წვა და აოხრება. ეს უბედურება ყველა ქალაქსა არაერთხელ განიცადა. ქალაქები ინგრეოდა, მაგრამ ზოგიერთი მათგანი ფენიქსივით აღდგებოდა ხოლმე. ასეთ გარემოებათა შედეგად ქალაქების ერთმა ნაწილმა სიცოცხლე შეწყვიტა, უმრავლესობამ კი გააგრძელა. ქალაქების აღდგენა ან გაქრობა ისტორიულ აუცილებლობას ექვემდებარებოდა. ვინ მოსთვლის რამდენჯერ დაანგრეს და გადაწვეს თბილისი, მაგრამ იგი მაინც აგრძელებდა სიცოცხლეს.

საქართველოს მრავალათეული ქალაქიდან განვიხილავთ მხოლოდ რამდენიმეს.

ქალაქ თბილისის ისტორია მოკლედ გადმოცემულია ადრეული შუა საუკუნეების მონაკვეთში, იმ ეპოქის ძეგლებთან ერთად, როცა იგი წარმოიშვა.

ქუთაისის ისტორია ათას წლებს ითვლის და საოცრად მრავალფეროვანია. ანტიკური პერიოდის ისტორიული წყაროების ცნობები კუტაია-ქუთაისის შესახებ ჯერ კიდევ ბევრ კვლევას მოითხოვს, ხოლო მოგვიანებით, კერძოდ, X-XI საუკუნეებიდან ბიზანტიურ წყაროებში იგი ხშირად იხსენიება როგორც სამეფოს ერთ-ერთი

გამაგრებული პუნქტი. მატჩანეთა ეს მონაცემები ნაწილობრივ დაადასტურა ბოლო წლებში ქუთაისის უქიმეიონის ციხისა და ბაგრატიის ტაძრის მიდამოებში დიდი მასშტაბით ჩატარებულმა გათხრებმა. სამწუხაროდ, ეს მასალა ჯერჯერობით სათანადოდ შესწავლილი და გამოქვეყნებული არ არის. ადრეული ფეოდალური ხანის საქართველოში ქუთაისი თანდათანობით იზრდება და ძლიერდება. ვერისის დედაქალაქის – ციხე-გოჯის დასუსტების პარალელურად მიმდინარეობს ქუთაისის აღზევება. დასავლეთ საქართველოს, ანუ აფხაზეთის სამეფოს ჩამოყალიბება-გაძლიერებისას ქუთაისი ხდება მისი ეკონომიკური და პოლიტიკური ცენტრი. ასეთ სიტუაციაში თვით ქალაქი გაიზრდებოდა და მისი გამაგრების სისტემაც შეიცვლებოდა, მაგრამ მონაცემების უქონლობის გამო, ეს ფაქტი არ დგინდება.

ქუთაისის გამაგრებაზე შედარებით საინტერესო ცნობას ვპოულობთ XVI საუკუნის 70-იან წლებში იტალიელ მოგზაურთან – ამბროჯიო კონტარინთან. მისი თქმით, ქუთაისი მთაზე განლაგებული პატარა ქალაქი იყო. ხიდი თუ მოპირდაპირე მხარეზე გადახვალთ, იქ მეფის სასახლე დაგხვდებათო, აღნიშნავს ავტორი.

XVI საუკუნეში ქუთაისის ციხისათვის ბრძოლებზე ხშირადაა საუბარი მატჩანეებში. ქალაქს ზოგჯერ იღებენ, ზოგჯერ კი ვერა. ერთხელ გადაწყვეს კიდეც.

მომდევნო საუკუნის ქუთაისის შესახებ ცნობებს გვაწვდიან რუსეთის ელჩები ტოლოხანოვი და იველევი, რომლებიც ქუთაისში იყვნენ 1651 წ. მათი ვრცელი აღწერიდან ვიგებთ, რომ ქუთაისი შედგებოდა ორი ნაწილისაგან: „დიდი ქუთაისისა“ და „მცირე ქუთაისისაგან“. დიდი ქუთაისი, თავის მხრივ, იყოფოდა კიდევ ორ ნაწილად. აქ იგულისხმება ციტადელი და დანარჩენი ნაწილი (სურ. 331).

ქუთაისის აღწერისას ელჩები წერენ, რომ მას შემოუყვება სამი საუნის (დაახლოებით 6 მეტრი) სიმაღლის გალავანი, რომელშიც ჩართულია დიდი და პატარა თხუთმეტი კოშკი. მთაზე მდგარ დიდ ქუთაისში გამოყოფილ ციტადელს საკუთარი გალავანი შემოფარგლავდა. ქალაქს რკინის საკეტებიანი ერთი კარი ჰქონდა. იქვე ქალაქშია დედოფლის პალატები, რომლის კედლები მოხატული ყოფილა. პალატების წინ სამი ზარბაზანი მდგარა.

„დიდი ქუთაისის“ გარდა, მარცხენა მხარეს, ვაკეზე გაშენებული ყოფილა „ქვედა ქუთაისი“. დიდ და პატარა ქუთაისს შორის, რიონის ორივე მხარის გაყოლებასე, თხრილი გადიოდა, მის ქვით მოხრეშილ ნაპირებზე ხის კოშკები ყოფილა ჩარიტებული. მეფის სასახლე ციტადელში იყო.

XVII საუკუნის 70-იან წლებში ქუთაისში იყო ფრანგი მოგზაური ჯან შარდენი, რომელიც ციხეს თითქმის ასევე აღწერს, ხოლო რაც შეეხება ქალაქის იმ ნაწილს, რომელიც ვაკეზე იყო გაშენებული, მოგზაურის აღწერით მას სიმაგრე არ ჰქონდა.

ქუთაისზე მომდევნო ცნობა ასიოდე წლის შემდეგ გვაქვს. კერძოდ, 1770 წ. ტოტლებენის ჯარმა ქუთაისი 120 წლის ბატონობის შემდეგ წაართვა თურქებს. იმერეთის მეფე სოლომონმა იმის შიშით, რომ თათრები არ მობრუნებულიყვნენ და აქ ხელახლა არ გამაგრებულიყვნენ, ციხე დაანგრევინა. ასეთი შემთხვევები სხვაგანაც ყოფილა.

1772 წ. ქუთაისში გავლით მყოფი გოულდენშტედტი იძლევა ქალაქისა და ციხის

აღწერას, მაგრამ იგი ზემოთხუენილისაგან მცირედ განსხვავდება. მომდევნო ხანაში და XIX საუკუნის პირველ ნახევარში შედგენილ რუკებზე წარმოდგენილი ქუთაისივც დაახლოებით ზემოაღწერილ სურათს იძლევა: მარჯვნივ ქალაქის გამაგრებული ნაწილი ციტადელით, ხოლო მარცხნივ – საცხოვრებელი უბნები და გამაგრებული მონაკვეთები. ყველა გეგმავზე ამ ორ ნაწილის მხოლოდ ერთი ხიდი აერთებს.

გორი: ქართლის გულში მდებარეობს. ვისაც ქართლის დაპყრობა ეწადა, მას გორიდან უნდა დაეწყო. გორი მდებარეობს მტკვრის აუზში, მდ. ლიახვის მარცხენა ნაპირზე. თითქოს სპეციალურად დატოვებულ კლდეან გორაზე.

ამ გორაზე პირველი ციხე აუგათ ძვ. წ. III-I საუკუნეებში. რაც გაცხადდა მთის ჩრდილო ფერდობის ჩამოხვევების შემდეგ. ეახშუშტის ცნობით კი ციხე აუგია ბიზანტიის კეისარს ჰერაკლეს, რომელიც საქართველოში იყო 627 წ. იმ დროის სამშენებლო ფუნები ციხეზე ახლა არ ჩანს.

ციხე მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში მოქმედი იყო, ამიტომ, როდეს პოლიტიკურ სიტუაციათა გამო, ციხეს ქართველი განუწყვეტელი აშენებდა, მტერი კი ანგრევდა. ციხეს რაც დრომ დააკლო, 1920 წლის გორის მიწისებრამ მოუთავა.

ნანგრევების მიხედვით ირკვევა, რომ ბოლოს იგი სამი დიდი ნაწილისაგან შედგებოდა (სურ. 328-330). პირველი და მთავარია მთის პლატოზე განლაგებული ციხე, რომელსაც დასავლეთით მოსდევს ე. წ. ცხრაკარა, ხოლო მესამე შიდა ციხეს შემოუყვება სამხრეთითა და აღმოსავლეთით. თითოეული მათგანი შრავალფენოვანია, მაგრამ დანახების გამო არცერთი ფენის გამოყოფა არ ხერხდება. XVII საუკუნის 30-იან წლებში იტალიელმა მისიონერმა კასტელიმ გააკეთა ჩანახატი, სადაც გორის ციხე სამხრეთიდანაა დახატული. ამ ნატურიდან ჩანახატით თუ ვიმსჯელებთ, ციხე მეტად შთამბეჭდავია. ზედა ციხის მაღალი კედლები კოშკებითა და ბურჯებითაა გამაგრებული. ქონგურებიან კედლებზე რამდენიმე დროშაა აღმართული. ქონგურების ქვედა ხაზს გასდევს წვრილი სათოფეები და ნისკარტა სალოდეები. ასეთივე სურათია დასავლეთის ფერდობზე, სადაც კოშკებიანი გალავანი საფეხურებად ჩადის მდინარემდე. ამ „ცხრაკარას“ შიდა გეგმარებაში ახლაც ჩანს, რომ ფერდობს ორივე მხარეს გალავანი მოუყვება და მდინარის პირას იჭერება. სქელ გალავანს საბრძოლო ბილიკი მოუყვება. სწორედ ბილიკის დონეზეა სათოფეები და სალოდეები ჩამწყობებული. ფერდობი შიგნით რამდენიმე კედლითაა გადაკეტილი. ხოლო ბოლო მონაკვეთიდან გეირაბი ჩადის მდინარეზე, საიდანაც წყლით მარაგდებოდა ციხე (ახლა მდინარე დაშორებულია ციხეს). ციხის კარი იმ ადგილზეა ნაჩვენები, სადაც ახლაც.

ზედა ციხის სამხრეთის გალავნის მარჯვენა მონაკვეთში გარკვევითაა დახატული ის პატარა კვლესია, რომლის ფრაგმენტებიც აქამდეა მოღწეული.

გორის ციხეს მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში უხდებოდა ქვეყნის ცენტრალური ნაწილის დაცვა. ასეთი ცნობები მატეანეთა ფურცლებზე ბევრია, მაგრამ აქ მათი გადმოცემა არ მოხერხდება.

თელავი ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია. მატეანეთა მონაცემებით, თელავი ჯერ კიდევ V საუკუნეში ქვეყნის აღმოსავლეთ-დასავლეთის გამჭოლად გამაველ

სატრანზიტო გზაზე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტია. IX საუკუნიდან კი მისი აღზევება იწყება და XI საუკუნის დასაწყისიდან ჰერეთ-კახეთის ძლიერი სამეფოს დედაქალაქია.

ქალაქ თელავს დღეს ვრცელი ტერიტორია აქვს მოკავებული. ძველი ქალაქის ერთიანი გალავნის კვალი ახლა არ ჩანს. ქალაქმა ორ პერიოდში განიცადა აღმავლობა. პირველი იყო ძირითადად X-XI საუკუნეები, ხოლო მეორე – XVII-XVIII საუკუნეებში, როცა იგი მეორედ გახდა კახეთის ცენტრი, მისი დედაქალაქი. ორივე ამ პერიოდმა ცალკეული გალავნები დაგვიტოვა. პირველი ესაა „ძველი გალავანი“, რომელიც პირველი აღმავლობის პერიოდისაა, მეორე კი – მეორე აღმავლობის პერიოდისა. ამ პერიოდს მიეკუთვნება „ბატონის ციხე“, „ვახუხიშვილების ციხე“ და „ყორჩიბაშიშვილების ციხე“. ოთხივე ციხე პლატოს განაპირააა განლაგებული და აღმზნის აუზს გადაჰყურებს. მთელი ეს ანსამბლი მრავალი გადაკეთებებითა და დაზიანებებითაა მოღწეული.

X-XI საუკუნეებში კახეთის სამეფოს აღმავლობის პერიოდში, კვირიკე დიდის მეფობის დროს უნდა იყოს აგებული „ძველი გალავანი“, რომელიც, ფაქტურად, ციხე-დარბაზი იყო. იგი ძალიანაა დაზიანებული. ფაქტურად, მოღწეულია გალავანი, რომლის შიგნით ჩანს ნაგებობათა კვალი. ციხე მდგარა მთაზე. მას ტრაპეციული გეგმა აქვს, ჭიშკრით სამხრეთით. მაღალი გალავანი გარედან კონუსური კონტრფორსებითაა გამაგრებული, ისე როგორც ამას ვხედავთ კვეტრისა და ბოჭორმის ციხეებში.

თელავის მთავარი და დიდი ობიექტია „ბატონის ციხე“, რომელიც XVII საუკუნის შუა ხანებიდან კახეთის მეფეთა რეზიდენცია იყო. ცნობილია, რომ აქვე გარდაიცვალა ლეკინდარული ერეკლე მეფე.

ციხეს მოკავებული აქვს ქალაქის ცენტრალური მონაკვეთი და ახლაც მეტად შთამბეჭდავია, იგი ქმნის ქალაქის განუმეორებელ კოლორიტს. ვაკეზე მდგარი ციხე, ძირითადად, ორი ნაწილისაგან შედგება. აღმოსავლეთის მონაკვეთი შიდა ციხეს, ციტადელს წარმოადგენს, ხოლო დასავლეთის ვრცელი მონაკვეთი, ალბათ, ციხე-გალავნის როლს ასრულებდა. პირველის ფართობი ერთ ჰექტარს აღემატება, ხოლო მეორისა – 1,5 ჰექტარზე მეტია, რაც იმაზე მთუთიუებს, რომ ანსამბლი სამეფო იყო (სურ. 332, 333).

ციტადელი შიდა კედლებით ოთხ არათანაბარ მონაკვეთადაა დაყოფილი. მათში განაწილებულია – სასახლე, ორი ეკლესია და აბანო. მათ გარდა, ცხადია, იქნებოდა სხვა ნაგებობებიც.

ციტადელსა და მასზე მიდგმულ ვრცელ გალავანს ცალ-ცალკე ჰქონია შესასვლელი. ორივეს შუაში კამაროვანი გასასვლელია ტრანსპორტისათვის. ზემოთ კი ყარაულების საცხოვრებელია და ბოლოს, ქონგურებიანი საბრძოლო ბანი. ციტადელის ჭიშკრის კოშკი XVII საუკუნის მეორე ნახევარშია აგებული, ხოლო გალავნის კოშკი – მომდევნო საუკუნეში.

ციხის გალავანი სხვადასხვა სიმაღლისაა. ჩრდილოეთის მხარე ფერდობს მოუყვება, ამიტომ შედარებით დაბალია. დანარჩენი სამი მხარე ვაკეზეა, ამიტომ აქ

ზოგან გალაენის სიმაღლე 10-12 მეტრს აღწევს. შიგნიდან კედლებს საბრძოლო ბილიკი მაღლა მოუყვება. იმავე ხაზზე განლაგებული სათოფეები და ნისკარტა სალოდებო.

„ვახეახიშვილების ციხე“ ბატონის ციხის აღმოსავლეთით, ხევგაღმა, იმავე ღონეზე მდებარეობს. ციხე ძალიანაა დაზიანებული და გვერდის აბრისი მხოლოდ მიახლოებით დგინდება.

გვემა ტრაპეციას უახლოვდება ჭიმკრით დასავლეთით. გალაენის შიგნით სხვადასხვა ნაგებობა მდგარა. იქვე მდგარა მცირე ზომის ეკლესია. ძველი ტაობგვემების მიხედვით გალაენში ჩართული იყო ექვსი კოშკი. კოშკები ტიპურია XVIII საუკუნისათვის. ქვემოთ დამხმარე, ზემოთ საბრძოლო-საცხოვრებელი და ბოლოს პარაპეტინი საბრძოლო ბანი.

გასული საუკუნის შუა ხანებში ციხეს ჰქონია ვრცელი წარწერა, საიდანაც დგინდება, რომ იგი 1743 წელს აუგია ბაზიერთუხუცეს ზაალ ვახეახიშვილს და მის ძმას ვახუშტის.

„ყორჩიბაშიშვილების ციხე“ მდებარეობს ბატონის ციხის დასავლეთით რამდენიმე ასულ მეტრზე და ესეც, სხვა ციხეების მსგავსად, აღაზნის ველს გადაჰყურებს. ეს ციხე თელავის სხვა ციხეებზე მეტადაა დაზიანებული, თანაც მისი ტერიტორია მოსახლეობას აქვს დაკავებული. ამიტომ აბრისიც არ დგინდება მილიანად. მისი გვემა დაახლოებით გრძელ ოთხკუთხედს უახლოვდება.

ციხის კუთხეებში და გალაენების ცენტრებში ცილინდრული კოშკები მდგარა. ჭიმკარი სამხრეთის ცენტრში ყოფილა. დამხმარე, კუტი კარები კი სამხრეთის გარდა, ყველა მხარეზე თითო ყოფილა. კარების ასეთი სიმრავლე იმითაა გამოწვეული, რომ ციხე შიდა კედლებით სამად იყო გაყოფილი. შიგნით მრავალი სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობა მდგარა. სიმაგრეთა შიგნით ნაგებობათა ასეთი სიმრავლე იმითაა გამოწვეული, რომ ესა და ვახეახიშვილების სიმაგრე, ციხეები კა არა, ციხე-დარბაზები იყო. იმავე მიზანს ემსახურებოდა სიმაგრის შიგნით მცირე ეკლესიის არსებობა. გალაენში ჩაყოლებული კოშკებიდან ერთია გადარჩენილი.

ციხესიმაგრეები

საქართველოს ტერიტორიაზე მრავალი სიმაგრეა, რომლებიც მიეკუთვნებიან სხვადასხვა სახეობებს. მათ შორის გამოირჩევა ციხესიმაგრეები, რომლებიც ძირითადად ქვეყნის დაცვას ემსახურებოდნენ. ციხისათვის ადგილის შერჩევა, მისი აგება ფეოდალურ ქვეყანაში მეფის პეროგატივია. ამიტომაც, სხვა სიმაგრეებისაგან განსხვავებით, მხოლოდ ციხესიმაგრეშია გარანიხონი და მთელი სისტემა ერთ ჯაჭვზე ასხმული. სახელგარზე მტერი რომ გამოჩნდებოდა, მას ციხის ყარაული მამნივე შეაშინებდა და ამომრავლებოდა სოგნალიზაცია. ამას კი მოყვებოდა ცენტრის ამომრავება და სწრაფი მოძლიზაცია, რაც ომის ნახევრად მოგების ტოლი იყო. ამ

მომენტიდან ქვეყნის დაცვაში ჩაერთვებოდა ყველა სახის სიმაგრე. ხოლო, რადგან ციხეები ცოტაა ქვეყანაში, მაკავშირებლის როლს ასრულებდა კოშკი.

როდესაც ქვეყანა ერთიანი იყო, მაშინ სიგნალიზაციის სისტემა კარგად მუშაობდა და მტერი უჩუმრად ცენტრში ვერ აღმოჩნდებოდა. იგივე სისტემა, მცირე მასშტაბით, მუორდებოდა ცალკეულ რეგიონში, გვიან პერიოდში კი სათავადოებშიც. როცა სიგნალიზაცია არ მოქმედებდა, მაშინ მისი განმკარგულებელი სასტიკად ისჯებოდა. მაგალითად, XVII საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს, როცა ქსნის ერისთავი, ამილახოროთან ერთად, როსტომ მეფეს აუჯანყდა და მასზე გამოლაშქრება დააპირა, მეფემ დაასწრო, უგრძნეულად თავს დაესხა ახალგორში, დაამარცხა და აჯანყებულთათვის გაწყობილ სუფრას თვითონ მოუჯდა თავისი ამალით.

საქართველოში რამდენიმე ასეული ციხესიმაგრეა, მათგან სანიმუშოდ მხოლოდ რამდენიმეს მოვიყვანთ.

სნოს ციხეს ორიგინალობით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. იგი თავის ეპოქის სიმაგრის ყველა მოთხოვნას პასუხობს და იმავე დროს მაღალმატერული გემოვნებითაა ნაგები. მაღალი მოებით შემოსახლერულ ვიწრო ხეობაში დამკვეთი და ხუროთმოძღვარი ირჩევენ მდინარე სნოში მდებარე კლდოვან გორას და მასზე აგებენ ციხეს (სურ. 335, 336).

სნოს ციხე არაა დიდი, მაგრამ კლდეზე დგას, ამიტომ მტკიცე საფუძველი აქვს და ხეობაში მარჯვე პოზიცია უჭირავს. გადმოცემით, იგი ეკუთვნოდა ლეგენდარულ შიოლა ლუღუშაურს. ვახუშტის თქმით, „ციხე ღუღუშაურისა მცირე, არამედ ფრიად მაგარი“.

ციხეს წრეს მიახლოებული გეგმა აქვს. იგი შედგება ერთი კოშკისა და გალავნისაგან. გალავნის ერთადერთი კარი აღმოსავლეთითაა. გალავანი დახიანებულია, მაგრამ ირკვევა, რომ ქონგურები ერთ დონეზე იყო, რადგან ძირი სხვადასხვა სიმაღლეზე იწყებოდა, მისი იარუსები ზოგან ორია, ზოგან კი სამი. იარუსები ხისა ყოფილა. სათოფეებით ყველა იარუსია აღჭურვილი, ხოლო ზედა იარუსზე რამდენიმე სწორკუთხა სალოდეც იყო.

ციხის გალავნის ჩრდილოეთის მონაკვეთში მოზრდილი კამერაა, რომელსაც ქვის ფილებით დაწყობილი გვირგვინოვანი გადახურვა აქვს. ასეთმა გადახურვამ დღემდე მოაღწია ე. წ. გლეხის დარბაზებში. მისი წარმომავლობა კი ათასი წლების სიღრმეში მიდის, ხოლო წერილობით მისი არსებობა დადასტურებულია ჩვენ წელიადრიცხვამდე პირველ საუკუნეში. რომაელი ვიტრივიუსის წიგნებში ხუროთმოძღვრების შესახებ გვირგვინოვანმა გადახურვამ მთელი შუა საუკუნეები გამოიარა. ამის კარგ მაგალითს იძლევა 864 წ. აგებული არმაზის ეკლესია, XVI საუკუნის მეორე ნახევარში ან მომდევნო საუკუნის პირველ ნახევარში აგებული სნოს ციხე, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში აგებული ლარგვისის მონასტრის მთავარი კოშკი და ბოლოს XX საუკუნის დასაწყისში ჯერ კიდევ შემორჩენილი „გლეხის დარბაზები“.

სნოს აღნიშნულ კამერას იატაკში ორი ხერჯილი აქვს, ხოლო კედლებში – სათოფეები, ეტყობა მას, საჭიროების მიხედვით, იყენებდნენ თავდასაცავად.

გალავანში ჩართული კოშკი პირამიდული ფორმისაა. მისი ქვედა ნაწილი

მასიურია, პირველი სართული კარით ექვსი მეტრის სიმაღლეზეა. ზემოთ სამი სართულია. სხვა კომპლექსისაგან განსხვავებით, მას ქვის ფილების სართულშუა გადახურვა ჰქონია. პირველი სართულის გარდა, ზედა სართულები აღჭურვილია სათოფეებით. კოშკი ქვითაა ნაგები. ფასადები შემოსილია მქისედ ნათალი ქვით.

ჩაილურის ციხე. ეს ციხე მდებარეობს კახეთის მთავარ ტრასაზე. გურჯაანიდან აღმოსავლეთისაკენ მიმავალი მგზავრი ჯერ მარცხნივ, მაღალი მთის წვერზე აღმართულ მანავის განთქმულ ციხეს დაინახავს, ხოლო შემდეგ მარჯვნივ, შედარებით დაბალ მთაზე მდგარ ჩაილურს. ციხე ძალიან იყო დაზიანებული, მაგრამ 80-იან წლებში, რაიონის ინიციატივით, აღდგენილ იქნა. ცხადია, აღდგენაში ბევრია პირობითი. ასეთი მასშტაბის რეკონსტრუქცია, ძველთა დაცვის მსოფლიო დებულებით, მიღებული არ არის. ჩვენ განვიხილავთ იმას, რაც დაგვხვდა და არა აღდგენილს.

მოგრო მთის ზედაპირი მოუსწორებიათ და არათანაბარი ხუთგვერდა ციხე აუგიათ. ოდესღაც ძლიერი ციხიდან დარჩენილია გალავნის კვალი და კომპლექსის ფრაგმენტები (სურ. 338).

გალავნის ხუთივე კუთხეში აღმართული იყო სხვადასხვა ზომის ცილინდრული კოშკი. კომპლექსის ნანგრევებით ღვინდება, რომ ისინი სამსართულიანები იყო საბრძოლო ბანით. კომპლექსს კარი ეხოდან ჰქონდათ. ყველა სართული აღჭურვილი იყო ცალმაგი და ორმაგი სათოფით. ანალოგიების მიხედვით, ბოლო სართულზე სალიოდე და საზარბაზნეც უნდა ყოფილიყო.

გალავანი 5-6 მეტრის სიმაღლისა ყოფილა, მისი ქვედა იარუსი ყრუ კედლიანი იყო, ხოლო ზედა იარუსზე საბრძოლო ამბრაზურები იქნებოდა განლაგებული.

ციხე ნაგებია კირის დულაზე ნატეხი ქვით.

ჩაილურის ციხე, ზოგადი მონაცემებით, თარიღდება XVII საუკუნის მეორე ნახევრით ან მომდევნო საუკუნის დასაწყისით.

ოცარცეს ციხე მდებარეობს მდ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე, რუხის ციხის ცერად. ეს სახელი ახალია. იგი შერქმევა იქვე მახლობლად ცარცის ქვის კარიერის არსებობის გამო. არავინ უწყის, თუ რა ერქვა მას თავდაპირველად. ციხის ძირითადი დანიშნულება იქნებოდა მდინარეზე გადამავალი გზის დაცვა. მისი მცირე ზომებიც ამაზე მოუთხოვს (სურ. 339).

ციხე აღმართულია მდინარის კლდოვან ფლატეზე. ამ მხრიდან მტრის ამოსვლა შეუძლებელი იყო. ციხის ერთადერთი კარი, რომელიც სამხრეთით მდებარეობს, შეკულ კლდეზეა. ამოსვლა დაუკითხავად აქედანაც გაჭირდებოდა. ჩრდილოეთით და დასავლეთით გორაკს მცირე ქანობი აქვს, ამიტომ აქ დაცვის იმედი მთლიანად გალავანზე იყო დამოკიდებული.

რამდენადაც ციხის ნანგრევებში ამის გარკვევა ხერხდება, იგი ძირითადად კოშკისა და გალავნისაგან შედგებოდა. კოშკი დიდი ზომის სამსართულიან ნაგებობას წარმოადგენს. სამივე სართული კამარებითაა გადახურული. ნაგებობის კონსტრუქციის მდგრადობისათვის კამარების ღერძები ჯვარედინადაა განლაგებული. კოშკის კარი აღმოსავლეთითაა, მდინარის მხარეს, მეორე სართულზე. პირველ სართულზე

მორე სართულის იატაკიდან ჩადიან. ასევე კამარიდანაა ასასვლელი მესამე სართულზე. სართულებს შორის კვეთრი ხის კიბით იყო.

კოშკსა და მდინარეს შორის კამაროვანი ტალანია, რომელიც განმანაწილებლის როლს ასრულებდა. კოშკის სართულები აღჭურვილია სათოფეებით.

ციხის გალავანი მოხაზულობით წრეს უახლოვდება. ფრამენტების მიხედვით, იგი 5-6 მეტრი სიმაღლისა მაინც უნდა ყოფილიყო. მისი ქვედა იარუსი ყრუა. საბრძოლო ელემენტები ზედა იარუსზე იქნებოდა განლაგებული.

ციხე ნაგებია რიყისა და ნატეხი ქვით. სტილისტიკური ნიშნებით, იგი აგებულია XVII საუკუნეში.

ციხე-დარბაზი

ციხე-დარბაზი ძირითადად ფეოდალური სამყაროს წარმონაქმნია. ამ ეპოქაში ქვეყანა საფეოდალოებისაგან შედგებოდა. თავისთავად საფეოდალო სახელმწიფოში პატარა სახელმწიფო იყო, ამიტომ გამაგრება მას ისევე სჭირდებოდა, როგორც მთელ ქვეყანას.

ციხე-დარბაზი ფეოდალის, სიუხერენის, ამა თუ იმ რეგიონის მებატონის გამაგრებული საცხოვრებელია.

ქვეყანაში ფეოდალის ადგილსა და მის როლზე ვახუშტი ბაგრატიონს საოცარი ლაკონიურობით აქვს ჩამოყალიბებული. მასთან ვკითხულობთ: „წესნი მთავართა იყო გვარი და შთამომავლობა, ქართლოსიანობა და პატივი მისი... მთავართა ჯერ იყო აქუნდეს ჩამომავლობა და გვარი იგი და ამის მიმართ ციხე-ქალაქი, სიმაგრე და ხეობანი, და თუნიერ ამისა არა ისახელებოდა მთავრად. ხოლო აზნაურსა აქუნდა გვარი და ჩამომავლობა, და სიმაგრე რაიმე მთათა ანუ ბართა, და დაბნებნი, და ძალედევას გამოსვლა მარქაფით, კარვითა და მათთა გაწყობილებითა, და თუნიერ ამისა არა იწოდებოდა აზნაურად“ (ხაზი ჩვენია).

ციხე-დარბაზის სიდიდეს ფეოდალის შესაძლებლობები განსაზღვრავდა და ძირითადად ასე წარმოგვიდგება: რეზიდენციას კოშკებიანი გალავანი შემოსასწვრავდა. შიგ კი აუცილებლად უნდა მდგარიყო სასახლე, ეკლესია და დამხმარე ნაგებობები. თითქმის აუცილებელი იყო აგრეთვე აბანო. ცხადია, ცხელი წყლით მომარაგება მთავარი იყო.

ციხე-დარბაზის წარმოშობას, ცხადია, განსაზღვრავდა ქვეყნის რეგიონებში ფეოდალიზმის თავისებურებანი. ამიტომაც ვხედავთ რეზიდენციათა მოწყობაში განსხვავებებს. მიუხედავად ამისა, ერთი რამ ცხადია – თავის ციხე-დარბაზში ფეოდალი ღაცული უნდა ყოფილიყო. რეზიდენციაში შეიძლება ციტადელი გამოყოფილი ყოფილიყო.

ქვეყანაში შემორჩენილი ათეულობით ციხე-დარბაზიდან აქ მხოლოდ რამდენიმე ნიმუშს მოვიყვანთ.

ახალგორი. ქსნის ხეობა მრავალმხრივია საინტერესო. მას მეტად მდიდარი ისტორია აქვს და ძეგლებითაც მრავალფეროვანია. ასეთ ხეობაში წარმოიშვა ქსნის საერისთავოც. ქსნის ერისთავები თავიანთი არსებობის მთელ მანძილზე ძლიერნი და მოქმედნი იყვნენ. ისინი საქართველოსათვის იღვწოდნენ, მაგრამ დროდადრო, ფეოდალური სეპარატიზმის თავისებურებათა გამო, მეფეებსაც არ ეპუებოდნენ, დაუდგარნი და ქედმოუხრელნი იყვნენ. ასეთ ფეოდალებს შესაფერისი რეზიდენციებიც უნდა ჰქონოდათ.

ისტორიული წყაროების მონაცემებით, ქსნის საერისთავოს სათავადოდ გადაქცევის პროცესი XV საუკუნისათვის ძირითადად დამთავრებულად ჩანს. ერისთავებს ამ ხანისათვის უკვე გააჩნდათ ციხე-დარბაზი, საგვარეულო საძვლე და სხვა აუცილებელი ელემენტები.

ქსნის ერისთავები თავდაპირველად „ქვენიფნელებად“ იწოდებიან. ზოგჯერ ისინი თავიანთ თავს „ქვენიფნეელ-ლარგელებს“ ეძახიან. ბოლოს კი „ქსნის ერისთავები“ არიან.

პირველი მათი რეზიდენცია ქვენიფნევეში იყო. იგი მდებარეობდა მდინარის ზედა წელში, მის მარჯვენა მხარეს, მაღალ მთაზე. იგი საკმაოდ მოუდგომელი იყო და ამიტომ შესაძლოა მეორე რეზიდენცია ქსნის სამი შტოს შეერთების ადგილზე – ლარგვისში იყო.

ადრეულ საუკუნეებში ფეოდალთა ციხე-დარბაზები მთებში მაღალ, მოუდგომელ ადგილებში იყო და სიმაგრეს მიწის დონეზე შეიძლება ჭიშკარი კი არა, ვიწრო კარიც არ ჰქონოდა. ამ შემთხვევაში შესვლა ხდებოდა მაღლიდან, მისადგმელი კბით. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ომები გახშირდა, ციხე-დარბაზისათვის ადგილის შერჩევის საქმეში მოხდა რადიკალური ცვლილებები. ფეოდალისათვის, რომელიც თავის საფეოდალოში სარდალიც იყო, აუცილებელი შეიქნა მოსახლეობასთან ახლოს ყოფნა. მიუხედავად ამისა, ფეოდალი თეიანონ კი იყო დაცული, მაგრამ საკუთარი მოსახლეობა დაუცველი რჩებოდა. ამიტომ გვიანფეოდალურ ხანაში ნელ-ნელა იწყება ამ საკითხის გადასინჯვა და XVII საუკუნის დასაწყისიდან მათ უკვე ჩამოიქვეითეს – ბარში ჩამოდიან. თუ ადრე ფეოდალი მოსახლეობისაგან მოწყვეტილი იყო, ახლა უშუალოდ მათ შორის არის. ამის შემდეგ ფეოდალისა და სარდალის მოქმედება უფრო მობილური ხდება.

ამ პრინციპიდან გამომდინარე, ერისთავები ტოვებენ მთებში მომწყვდულ ქვენიფნესა და ლარგვისს და მდინარის ქვედა წელში, შედარებით გაშლილ ადგილზე – ახალგორში გადმოდიან. თუ ძველ რეზიდენციამდე ფეხით ან ცხენით მისვლებოდა, ურმით კი ძნელად, ახალგორში ყოველგვარ ტრანსპორტს შეუძლო მოძრაობა, ამიტომაც აქ სიმაგრეს ჭიშკარიც აქვს.

ამ პერიოდისათვის აღსანიშნავია ისიც, რომ ქსნის ერისთავები მცხოვრებლების ხარჯზე აფარიოვებენ თავიანთ სამფლობელოს და ნაწილობრივ გვერდითი ხეობებიც შემოიმტკიცეს. იმავე პრინციპებიდან გამომდინარე, ისინი იცვლიან საქვლესაც, მთავარ კვლესიასაც და ლარგვისის მაგიერ იკორიაში ინაცვლებენ.

ახალგორში სამმა ანსამბლმა მოაღწია. ერთი მათგანი, ყველაზე დიდი, მთავრის

- ერისთავისაა, ხოლო ორი დანარჩენი - გვარის უმცროსი შტოს წარმომადგენლების.

მდინარის მარცხნივ, ეაკეზე, შედარებით დაბალი გალაენით თითქმის ხუთი ჰექტარია შემოფარგლული. შიგნით განლაგებულია ორი ციხე-დარბაზი, მესამე კი მისგან ჩრდილო-დასავლეთით, მდინარის აღმა, დაახლოებით ორასიოდე მეტრზეა. სამივე ანსამბლი დაზიანებულია, მაგრამ ძირითადი გვემარება დგინდება.

აქვე შეიძლება იმის ხაზგასმაც, რომ ორი ანსამბლის ირგვლივ შემოფარგლული დიდი ფართობი აღბათ განსაზღვრული იყო ქალაქისათვის. ისტორიულ წყაროებით ცნობილია, რომ ახალგორი მცირე ქალაქების რიცხვში შედიოდა.

მთავარი ანსამბლი დიდი გალაენის შიგნით, ჩრდილოეთით, მთის ძირას იდგა. (სურ. 340-342). იგი რამდენჯერმე იყო გადაკეთებული. თავდაპირველად აქ მდგარა შოგრო გვემის მქონე გალაენი, შუაში დიდი ორსართულიანი სასახლით. გალაენში ორი პირამიდული კოშკი ყოფილა ჩართული. მათგან დონჟონს ჩრდილო-აღმოსავლეთის შეიღსართულიანი კოშკი წარმოადგენდა. იგი აღჭურვილია სათოფებით, საზარბაზნებით და სალოდეებით, მაგრამ იმავე დროს საცხოვრებელიცაა. მას აქვს ბუხარი, თახჩები და შექქესე სართულზე ხის აივანი, რომელიც ხეობას გადაჰყურებს. აქ მსხდომნი მართლაც დატკებოდნენ ბრწყინვალე ხეობის სანახაობით. შემდეგ გალაენისათვის ჯერ მრავალგვერდა კოშკი დაუდგამთ ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში. ბოლოს, გასულ საუკუნეში, სასახლე დიდ ამპირულ ნაგებობად გადააკეთებიათ.

ციხე-დარბაზის სხვა ნაგებობებიდან, ნანგრევების სახით, მხოლოდ აბანო მთლწ-აა ჩვენამდე.

მეორე ანსამბლი ფართით ნაკლები არ არის, მაგრამ ნაგებობათა მასშტაბით მომცროა. იგი პირველისაგან ჩრდილოეთით, იმავე გალაენის ფარგლებშია. მისი გვემა არასწორი ოთხკუთხედიანია. თავდაპირველად გალაენში ჩართული იყო ორსართულიანი სასახლე და ერთი კოშკი. შემდეგში პირველი კოშკი დარღვეულა და ოთხივე კუთხეში სწორკუთხა რამდენიმე სართულიანი კოშკი დაუდგამთ. კოშკები თავის ეპოქისათვის საჭირო ყველა ელემენტითაა აღჭურვილი.

აქვე ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ორივე ანსამბლის შემოფარგვლელი დიდი გალაენის დასავლეთის ხაზზე, მდინარის პარალელურად მიმავალ კედელში ჩაყოლებულია სამი პირამიდული კოშკი. მათგან ცენტრალური ითაესებს კამაროვან ტიპისაა.

დიდი გალაენის გარეთ მდგარი მესამე ანსამბლი ჩრდილო-დასავლეთითაა, მდინარისთან უფრო ახლოს. იგი სხეებზე მცირეა და შედგება ერთი სწორკუთხა კოშკისა და ორად გაყოფილი გალაენისაგან.

ახალგორის სამივე ანსამბლი XVII საუკუნეს მიეკუთვნება. როცა მოუსვენარი ქსნის ერისთავების სეპარატიზმმა, მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ ბრძოლამ ყოველგვარ ზღვარს გადააჭარბა, 1777 წელს ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული შეიქნა საერისთავო გაეუქმებინა.

ანანური. არაგვის ერისთავთა სიძლიერეზე მოგვითხრობს არაერთი მემტანენ. მათი სამფლობელო საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა. მას მნიშვნელოვანი გეოგრაფიული მდებარეობა ეჭირა. აქ, არაგვისა და თურგზე, გადიოდა ჩრდილოეთის

ქვეყნებთან მაკავშირებელი მთავარი გზა. ამ გზას კი ყოველ ეპოქაში დაცვა სჭირდებოდა. მართლაც, ამ მაგისტრალზე დაცვის სხვადასხვა სისტემის ნაშთებს ეხედებით თუ ადრეულიდან არა, ანტიკური დროიდან მაინც. ამ გზაზე, დაწყებული დარიალის ხეობიდან, ეიდრე მტკვრამდე სიმაგრეთა ისეთი მნიშვნელოვანი წარმონაქმნები იყო, როგორიცაა – დარიალის ციხე, არშა, მღეთი, ანანური, დუშეთი, ბუბრისციხე და მცხეთა. რაც შეეხება კომპებს, ისინი ათეულობითაა. ამ ძეგლებში გამოირჩევა ანანური.

ანანური ძლიერი არაგვის ერისთავების ერთ-ერთი რეზიდენცია იყო და არა ერთადერთი. ჩამოყალიბებული საერისთავოს მთავარი რეზიდენცია იყო დუშეთი, ხოლო ანანური არაგვისა და ვეძთხევის გზაგასაყარზე საიმედო ციხესა და არაგველთა მთორე რეზიდენციას წარმოადგენდა. ციხისათვის ისეთი სტრატეგიული ადგილი შეურჩევიათ, რომ იქ მსხდომთა უკითხავად, ამ ხეობაში ცოცხალი არსება ვერ გაიჭაჭანებდა. ციხე ტრასას არწივივით ადგას (სურ. 280).

არაგვის ერისთავების ისტორია და მათი რეზიდენციის საკითხი ჯეროვნად არაა შესწავლილი. მათი ისტორია, თუ ადრეულიდან არა, XIV საუკუნის ბოლოდან მაინცაა ცნობილი. რეზიდენციად კი მხოლოდ დუშეთი ჩანს, სადაც ახლა მცირე ნანგრევებია შერჩენილი. დუშეთში არის გვიანი ხანის „ამილახურიანთ კარი“, საკმაოდ მაგარი ციხე, ცალკე მდგარი „ყარანგოზაშვილების კოშკი“ და სხვა, მაგრამ მათ რეზიდენციასთან პირდაპირი კავშირი არა აქვთ.

არქივში შემორჩენილია ციხის გეგმა, რომელიც ტიპურია XVIII საუკუნის შუა ხანებისათვის და, ალბათ, არაფერი საერთო არა აქვს ფეოდალთა რეზიდენციასთან. ფეოდალური ხანის ბოლო საუკუნეებში ძლიურნი და დაუნდობელნი იყვნენ არაგვის ერისთავები.

საუკუნეჩახვერის განმავლობაში არცერთი არაგვის ერისთავი საკუთარ ლოგინში, ჩვეულებრივი საკვილითი, არ მომკვდარა. ისინი არც თვითონ ისვენებდნენ და არც მყობობებსა და მეფეს ასვენებდნენ. მუშატიანე გორგჯიჯანიძე ერთგან მათზე წერს, რომ მათგან საქართველო მუდამყამს აშლილი და აოხრებული არისო. მათ ყური რომ უგდოთ, „დღეში ერთხელ ქვეყანას მეფე უნდა გამოუუცვალოთ“.

ასეთ მოუსვენარ ფეოდალთა ატანა შეუძლებელი შეიქნა, ისინი ქვეყნის გაერთიანებასა და დამყრობთა წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტის შექვრას ხელს უშლიდნენ. ამიტომ 1743 წ. მეფემ არაგვის საერისთავო გააუქმა.

ანანურის ვრცელი ანსამბლი მაღალი მოის ქიშხუა განლაგებული. ანსამბლი ფეოდალური ხანის უკანასკნელ საუკუნეებში თანდათანობითაა შექმნილი. საბოლოო სახით ციხე ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. მთავარი იყო შიდა ციხე, ანუ ციტადელი, რომელიც ქედზე იყო განლაგებული. მას აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან ემიჯნებოდა მასზე სამ-ოთხჯერ დიდი ქვედა ციხე. პირველი მათგანი შედარებით კარგადაა მოაწყოლი, ხოლო მეორე თითქმის დანგრეულია. ეს ქვედა ციხე შედარებით ვაკეზე იყო განლაგებული და მას სამხრეთით ჰქონდა ჭიშკარი, ხოლო გადაუანში ჩარსული იყო ხუთი სხვადასხვა ფორმის კოშკი. იქვეა საშუალო ზომის დარბაზული კვლესია „მკურნალი“.